

Információs Társadalom

Csoporttudat vagy kollektív intelligencia?

Z. Karvalics László

A fától az erdőt. Az információközösség fogalmának
értelme és szükségszerűsége

William McDougall

Csoporttudat

Pierre Lévy

Az értelmiség új felelőssége
a kommunikáció korában

Alföldi István, Benczúr András, Bögél György,
Csermely Péter, Csaba Ders, Tamás Pál hozzászólásai
P. Lévy cikkéhez

2008. VIII. évfolyam 4. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Pintér Róbert – főszerkesztő
Gyenes Fruzsina
Rohonyi András

A lapszám felkért szerkesztői:

Demeter Tamás – Z. Karvalics László
Infinit Hírlevél rovat szerkesztője: Borovitz Tamás
A Konferenciabeszámoló rovat szerkesztője: Székely Levente
A Kutatási Jelentés című rovat szerkesztője: Molnár Szilárd
Szakmai Klub rovat szerkesztője: Gyenes Fruzsina
A Szemle című rovat szerkesztői: Kollányi Bence – Rab Árpád
Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:

Az INFONIA (Információs Társadalomért,
Információs Kultúráért) Alapítvány – a Gondolat Kiadó,
a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács
együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök

Adam Tolnay
Alföldi István
Berényi Gábor
Demeter Tamás
Kolin Péter
Lajtha György
Mimi Larsson
Molnár Szilárd
Patrizia Bertini
Pintér Róbert
Prazsák Gergő
Székely Iván

A szám megjelenését az NJSZT támogatta

Szerkesztőség: 1111 Budapest, Stoczek u. 2–4. I. em. 108.

Tel.: 463-2526, fax: 463-2547

E-mail: infvarsolyoirat@infonia.hu

Megrendelhető a Gondolat Kiadónál

Tel.: 486-1527

E-mail: gondolat@gondolat.axclero.net

Éves előfizetési díj: 3000 Ft

Készült az ETO-Print Nyomdaüzemében

ISSN 1587-8694

A folyóirat a 2008/1. számától kezdve megtalálható a Thomson Reuters
indexeiben (Social Sciences Citation IndexR, Social ScisearchR, Jour-
nal Citation Reports/Social Sciences Edition).

 BEKÖSZÖNTŐ 6

Pierre Lévy

Az értelmiség új felelőssége a kommunikáció korában

Pierre Lévy a kollektív intelligencia és a digitális hálózatokban kibontakozó hipertextuális kommunikáció felől közelítve foglalkozik az értelmiség felelősségével a *Le Monde Diplomatique* magyar kiadásában megjelent rövid írásában, ami jelentős figyelmet váltott ki a magyarországi gondolkodók körében is. Cikkét különböző területeken működő neves hazai szakemberek kommentárjaival együtt közöljük újra, kis ajánlott olvasmánylistával kiegészítve a benne szereplő kulcsfogalmak háttérének megvilágítására az értelmiség társadalmi funkciói, a nooszféra és Lévy új metanyelve témakörében.

Kulcsszavak: az értelmiség felelőssége, hipertext, hálózatok, metanyelv, nooszféra

8

HOZZÁSZÓLÁSOK PIERRE LÉVY „AZ ÉRTELMISÉG ÚJ FELELŐSSÉGE A KOMMUNIKÁCIÓ KORÁBAN” CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

Alföldi István

Az értelmiség szerepe, felelőssége

12

Benczúr András

Hozzászólás az értelmiség felelősségéhez

15

Bögél György

Korlátlan felelősség?

18

Csermely Péter

Információrobbanás és kollektív intellektus – és ezek jelentősége hazánkban

21

Csaba Ders

Néhány gondolat a szimbolikus rendszerek szerepéről az építészetben és általában a környezetalakítás kultúrájában

24

Tamás Pál

Értelmiségi szereprepedések

29

HÁTTÉR

Pajor Enikő

Digitális forrásmozaikok Pierre Lévy eszméihez

33

Z. Karvalics László

McDougall kontra Maciver: ember, csoport és tudat

43

KLASSZIKUSOK

William McDougall

Csoporttudat

A pszichológus William McDougall 1920-ban megjelent *The Group Mind* című könyvének a szociológus Robert Maciverrel polemizáló oldalait a szerkesztőség tudománytörténeti érdekességként közli újra. A csoporttudat mibenlétének kérdése ugyanis az internet révén összekapcsolt lassan másfél milliárd ember és egyes csoportjaik összehangolt tevékenysége révén újult erővel vetődik fel, és érdekes ellenpontot képez a legfrissebb diskurzusokkal. A szöveghez Z. Karvalics László írt bevezetőt (McDougall kontra Maciver: ember, csoport és tudat).

Kulcsszavak: csoporttudat, William McDougall, Robert Maciver

46

TANULMÁNYOK

Z. Karvalics László

A fától az erdő: Az információközösség fogalmának értelme és szükségszerűsége

(Egy hajdanvolt tudósvita nyomában)

Hogyan modellezzük az individuális tudattartalmak individuumok feletti közösségi mintázatokká való összekapcsolódását? A szerző az eddigi megoldásokhoz képest új oldalról közelíti meg a kérdést: a különbségek levezethetőségét nem egyszerűen ugyanolyan fontosnak tartja, mint az azonosság kérdéskörét, hanem egyenesen nélkülözhetetlennek, az azonosságok és a különbségek ugyanis egyaránt ugyanarra a közös magyarázó mechanizmusra vezethetők vissza. Kimutatja, hogy négy rétegből (fizikai attribútumkombinációk, individuális tudattartalom-kombinációk, kulturális kódok és tartalmak kombinációi, reflektív csoportfogalmak és azok kombinációi) származnak azok az információs alakzatok, amelyeknek a rekonstrukcióival információközösségek definiálhatók, a viselkedések különbözőségét pedig az információközösségek „metszéspontjai” értelmezik.

Kulcsszavak: Információközösség, azonosság és különbözőség, kulturális kód, attribútumok, csoporttudat, William McDougall, Robert Maciver

55

Pete Krisztián

A társadalmi konvenciók természetéről

A társadalmi konvenciók alapvető szerepet töltenek be mindenféle társas cselekvés összehangolásában. Az információs társadalom kialakulásával létrejövő új társadalmi gyakorlatok vizsgálatában is nagy segítségünkre lehet, ha képesek vagyunk azonosítani a mögöttük lévő konvenciókat. A dolgot a konvenciók alapvető jellegzetességeinek szem előtt tartásával tesz kísérletet a konvenciók természetének feltárására. A konvenció David Lewis által adott definíciója számos ellenvetésnek nem tud megfelelni, a kollektív intencionalitás segítségül hívása pedig azért nem jelent valódi segítséget, mert a konvenciókkal szemben támasztott egyes követelményekről nem tud számot adni. Az egyesek által kiútként megjelölt naturalizálás pedig azért nem lehet kielégítő, mert egyrészt túl reflektálatlan, másrészt mentesnek kell lennie minden intencionalitástól, holott konvenciókról csak intencionális ágensekkel kapcsolatban beszélhetünk. A szerző által javasolt megoldás a konvenció olyan informális meghatározása, ami elkerüli Lewis túlformalizálását, de megőrzi annak motivációit, és teljes mértékben megfelel a konvenciókkal szemben támasztott intuitív követelményeknek. *Kulcsszavak:* társadalmi konvenciók, információs társadalom, kollektív intencionalitás, naturalizált elmélet

73

Paolo Jedlowski

Az emlékezet szociológiája

A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái

A tanulmány az emlékezet szociológiájának kérdéskörét tekinti át; az egyéni emlékezet társas természete, a kollektív emlékezet, valamint a múlthoz való kulturális viszonyulás kapcsán röviden felvázolja a tudományos vizsgálódás főbb területeit és problémáit. A felsorolt kérdések ma elsősorban az idő szociológiájának perspektívájából relevánsak; a szerző bemutat néhány ebből fakadó elméleti problémát, valamint felvázol néhány olyan irányt, amelyben a továbblépés lehetséges. A fenti kérdések mindazonáltal a társadalmi diskurzusban, valamint az egyéni és kollektív emlékezetek formálásában is meghatározó szerepet töltenek be, jobb megértésük ugyanis nagyban elősegíti a társadalmi lét kontinuitásának és diszkontinuitásának tanulmányozását, illetve az aktuális konfliktusok és a kulturális kötődések vizsgálatát.

Kulcsszavak: megemlékezés, kultúra, identitás, egyéni és kollektív emlékezet

100

KUTATÁSI JELENTÉS

Zsigó Dávid

Bloghálózatok rejtett közössége

115

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Székely Levente – Urbán Ágnes

Digitális televíziós workshop az ESOF 2008 keretében

132

OLVASÁS KÖZBEN**András Ferenc****Zsuzsanna Kondor: Embedded Thinking**

136

INFINIT HÍRLEVÉL**Gyenes Fruzsina****A Wifi faluprogramról**

140

Mikecz Dániel**Kreatív ipar: a tehetség haszna**

142

SZEMLE

144

„Elköszöntő”

148

English summaries of the papers

149

Beköszöntő

Még nem volt *Netscape*, még nem indult robbanásszerű fejlődésnek az internet, de Howard Rheingold már rácsodálkozott arra, hogy a frissen formálódó kibervilágban nem pusztán a „terek” és nem is csak a „közösségek”, hanem az *elmék* is új „dimenzióba” kerülnek. 1993-ban megjelent *Virtual Community* című, narratívateremtő könyvének legkevésbé sem a „virtuális mozzanat” keresése volt a lényege. Rheingold, aki egyik korábbi munkájában a gondolkodástámogató technológiák történetét tekintette át, arra figyelte fel, hogy a három problémakör voltaképpen egy: a hálózati térben összekapcsolódó elmék szép új világa. A negyedik fejezetnek egyenesen a *Grassroots Groupmind* címet adta, az új „minőség” megnevezéséhez újra felfedezve egy közel százéves terminust.

Vele gyakorlatilag egy időben egy francia kutató, Pierre Lévy is kísértetiesen hasonló utat járt be. A szellemi tevékenységet támogató technológiai megoldásokat vizsgáló könyvei után 1994-ben jelent meg főműve, a *Kollektív intelligencia* (L'intelligence collective. Pour une anthropologie du cyberspace), amelyben a három szempont szintén elválaszthatatlanul összekapcsolódik. A tér nála „tudástér”, kozmopédia, amelyben az ismeretek összekapcsolódva egyetlen összefüggő szöveget alkotnak, de ennek hordozója mégis bizonyos „elosztott intelligencia”: mindent senki sem tudhat, mindenkire igaz azonban, hogy valamit tud, a tudás ösztömegett az emberiség tárolja. Lévy az újonnan megnyíló lehetőségektől az emberiség „kognitív potenciáljának” kiteljesítését remélve olyan új humanizmust vizionál, amelyben az individuális tudásvagyonok/tudáskészletek „főlé” nő a csoporttudás és a kollektív gondolkodás.

Tizenöt évvel később, immár másfél milliárd hálózati polgárral a kibertérben, ez év júniusában Lévy már „a tudás világtársadalmáról” értekezik, és mivel humanista vízióját fenntartja, feladatot, beavatkozási pályákat is körvonalaz. Evvel azonban elkerülhetetlenül „beleszalad” az értelmiség felelősségének nagy közfigyelmet is kiváltó, provokatív kérdéskörébe, módot adva az *Információs Társadalom* szerkesztőségének, hogy a francia gondolkodó erről szóló rövid írását újraközölje, neves hazai szakemberek kommentárjait illesztve hozzá. Kiegészítésként Pajor Enikő, a francia internetkutatás és a hálózatfilozófia avatott ismerője kérésünkre kis Lévy-olvasmánylistát, idézetcsokrot állított össze a vitaindító írásban szereplő kulcsfogalmak háttérének megvilágítására.

Ebben a szöveggörnyezetben különösen izgalmas visszanyúlni a csoporttudattal foglalkozó diskurzus korai időszakába. „Klasszikusok” című rovatunkban egy majdnem kilencven évvel ezelőtt lefolyt tudósvitát elevenítünk fel, s ehhez kapcsolódva – az információközösség fogalmát bevezető tanulmány közlésével – megkísérüljük modellszerűen, mintegy nagyobb felbontásban is megközelíteni a „kollektív tudattartalmak” kérdéskörét. Ehhez az elméleti irányhoz csatlakozik ebben a számban Paolo Jedlowski tanulmánya a kollektív emlékezetéről, és ebbe a sorba illeszkedik Pete Krisztiánnak a társas viselkedést szabályozó konvenciókról szóló írása is.

Végül a már megszokott módon jelentkeznek állandó rovataink is, melyekből itt a barcelonai digitális televíziós workshopról készült konferenciabeszámolót, valamint a blog-közösségek vizsgálatáról beszámoló kutatási jelentést ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Jó lapozgatást!

A lapszám összeállításában közreműködők nevében:
Z. Karvalics László
alapító szerkesztő

Pierre Lévy

Az értelmiség új felelőssége a kommunikáció korában

Mennyiben változik az értelmiségiek felelőssége az új kommunikációs technológiák világában? Az általánosan elterjedt meghatározás szerint az értelmiség a gondolkodók olyan kategóriája, mely aktívan részt vesz a közügyek intézésében, és elvégzi a társadalom tudatos kritikáját. Csakhogy a nagy hozzáadott értékű tevékenységek elterjedésével, a felsőoktatás fejlődésével és az informatika, valamint az internet által serkentett interaktív, univerzális kommunikációs hálózat terjeszkedésével a történelmi látásmód a tudás világméretű társadalmára enged következtetni, melynek kritikai véleményét tömegesen fogják terjesztani. Ebben az új helyzetben nem volna sürgős újrafogalmazni az értelmiségiek szerepét?

Feladatunk elvégzése végett induljunk ki egy általános tényből: az emberi közösségek csak akkor élhetnek együtt, ha megegyeznek olyan szimbolikus rendszerekben, mint a nyelvek, az írás, az ismereteket rendszerező tudományok, a technikai és szakmai hagyományok, az esztétikai értékek, a politikai intézmények, a vallási és jogi normák és így tovább. E szimbolikus rendszerek „kulturája” különbözteti meg az emberi fajt a közösségben élő állatfajoktól.

Az értelmiség legfőbb szerepe az, hogy tanulmányozza azokat a szimbolikus rendszereket, amelyekkel az emberi közösségek szimbiózist alkotnak, örködjék tagolódásuk, megfelelő működésük és tökéletessé válásuk fölött. A kollektív intelligencia új világméretű kulturájában ez a felelősség sürgetőbb, mint valaha. A mai értelmiségiek legfőképpen három kategóriába csoportosíthatók: a humán- és társadalomtudományok, a természet- és informatikai tudományok kutatói, valamint a kulturális örökségek átadói.

A 21. század elején az értelmiségiek hatalmas méretű kulturális változások előjével szembesültek. Az emberiség szimbolikus termékeinek nagyobb része a legkülönbözőbb szöveges, képi, hang-, zenei és szoftveres formában digitális dokumentumok révén érhető el. Megszámlálhatatlanul sok, szimbólumokat feldolgozó – programokkal működő – automatával rendelkezünk, melyek képesek arra, hogy hálózaton keresztül együttműködjenek egymással a numerikus adatok tetszőleges szűrése, értelmezése és átalakítása érdekében. A digitalizált memóriák és a szimbólumokat feldolgozó számítógépes programok a világméretű kommunikációs hálózaton keresztül egyre gyorsabb összeköttetésben állnak egymással: ez a kibertér. Attól a pillanattól kezdve, hogy egy információ megjelenik valahol a hálózatban, az összeköttetések révén azonnal elérhetővé válik. A digitális dokumentumok virtuálisan egy „hiperdokumentum” részét képezik, mely dinamikus, világméretű, folyamatosan gyarapszik, áttekinthető és átalakítható a kibertérben jelenlevő intézmények és egyének összessége által. Ha az automatikus feldolgozás és a számítógépes programok együttműködési képességét megszorozzuk a kibertér mindenütt jelenvalóságával és belső összeköttetésével, akkor a közös digitális memória képességét kapjuk meg.

A 21. században az értelmiségiek egyik problémája éppen az, hogy a kollektív intelligencia kihasználása érdekében rátaláljanak eme új képesség legjobb felhasználási módjára. Új kihívásról van szó, mellyel egyik korábbi generációnak sem kellett szembenéznie. Ugyanakkor komoly akadályok tornyosulnak az előtt, hogy teljes egészében kiaknázhatók legyenek ezek az új lehetőségek.

Az akadályokat egymással összefüggő két alcsoportba lehet osztani. Az elsőbe a szimbolikus rendszerek sokfélesége és részekre darabolódásuk tartozik:

- a természetes nyelvek sokfélesége; a könyvnyomtatás korából örökölt indexelési és katalogizálási rendszerek sokaságának adaptálhatatlansága és kölcsönös összeegyeztethetlensége az új rendszerrel (amit az összeköttetések felhasználásakor és a kibertér nagyságának kiszámításakor nem vettünk figyelembe), valamint
- a rendszertan, a fogalomtár, a terminológia, az ontológia és az osztályba sorolási rendszerek sokasága és összeegyeztethetlensége (amely a kulturális, tradicionális, elméleti és tudományos különbségekből ered).

Az akadályok második alcsoportja azokat a nehézségeket foglalja magában, amelyekkel a számítógépes tervezés szembesül, amikor az általános módszerek eszközével próbálja meg értelmezni a dokumentumok jelentését. E tekintetben a legnyilvánvalóbb akadály a mai kereskedelmi keresőprogramok által alkalmazott módszerek viszonylagos hatástalansága akkor, amikor a rábízott feladat akár egy icipicit is bonyolult. Ne felejtsük el, hogy a Google vagy a Yahoo a világháló információtömegének mindössze 10–20 százalékában keres. Ezenkívül ezek az oldalak a kereséseiket karakterek láncolatára, nem pedig fogalmakra alapozzák. Ha például a felhasználó beírja a „kutya” keresőszót, akkor ezt a program a „k, u, t, y, a” karakterek sorozataként fogja fel, nem pedig több nyelvre lefordítható fogalomként (dog, chien, perro, kelb, cane...), amely példának okáért az emlősök és a háziállatok alrendjébe tartozik...

A keresőprogramok korlátain kívül a programtervezés azzal kínlódik, hogy megújítsa a fogalmait éppen akkor, amikor a kibertér használata terjed és diverzifikálódik. A 20. század végi nagy kreativitás fázisa után úgy tűnik, a mesterséges intelligencia elvesztette vonzerejét. A nagyvállalatok (Yahoo, Google, AOL, IBM, Microsoft stb.) konzorciuma által irányított és több mint tíz éve útjára indított úgynevezett „szemantikai” web technikai kifinomultsága ellenére nem a várt fejlődést idézte elő. A mesterséges intelligencia és a szemantikai web ugyanattól a fejlődési korláttól szenved: ragaszkodnak a logikai műveletek automatizálásához annak érdekében, hogy maximalizálják a számítógépek teljesítményét. Ez azonban csak a feladat egyik részét jelenti. A másik, még alig felfedezett rész a jelentsjelölés eredeti rendszereinek a kidolgozása, melyek a hálózaton levő kollektív intelligencia érdekében képesek kiaknázni az automatikus kezelés új lehetőségeit.

Összességében az információ és automatikus kezelési módjai az anyagi egységsülés felé haladnak az egész emberiség közös virtuális memóriájában, ámde ugyanúgy, mint ahogy a szemantikai korlátokat, a részekre széteséseket és összeegyeztethetlenségeket csak nagyon részlegesen számolták fel, a kollektív intelligencia kiterjesztése – bármennyire is előrehaladott már – még mindig alatta marad a lehetséges mértéknek. Kell-e ezen csodálkoznunk? Az elérhető intelligens tudás kódolási

rendszereinek óriási többségét még a kibertér létrejötte előtt találták fel és tökéletesítették. A világ lakossága számára nem egészen egy generáció óta érhető csak el. Az új kulturális mátrix továbbra is befejezetlen. A 21. század értelmiségijeit tehát azzal a problémával szembesülnek, hogy ki kell találniuk, adaptálniuk és tökéletesíteniük a szimbolikus rendszerek új nemzedékét, mely összhangban van a már rendelkezésre álló eljárás lehetőségeivel.

Azoknak az értelmiségieknek tehát, akik a kollektív intelligencia tökéletesítésének távlatában kiismerik magukat, folytatniuk kell a még befejezetlen új kulturális mátrix felállítását. Ezen összehangolt kezdeményezés egyik célja az emberi szellem szimbolikus természetének a gyakorlatilag végtelen kvalitatív változójú kozmosz formájában való bemutatása lenne, amely azonban matematikailag szervezett, vizsgálható, felderíthető és beilleszthető a kibertérbe. Ez az új intellektuális vállalkozás hozzájárulhat a humán tudományok feldarabolódási problematikájának a megoldásához, és lehetővé teheti az egymással összefonódott társadalmaink hatékonyabb együttműködését az emberi fejlődés érdekében. A természettudományok példája ebben a tekintetben irányt mutathat nekünk.

A 16. és a 20. század között a természettudományoknak egységes és végtelen fizikai terük volt, amely el volt látva univerzális mértékegységek szervezett és egységes rendszerével. Olyan világmindenséget fogadtak el, amelynek a változásait matematikai függvényekkel le lehetett írni. Napjainkban a természettudományok megfigyelési eszközei rendkívül fejlettek a tervezés szintjén, és állandóan továbbfejlődnek. A természettudományok metanyelve (vagyis a természetes nyelvek független szimbolikus és fogalmi eszközeinek az összessége) erőteljesen formalizált, logikailag koherens, és jelentős mértékben elfogadják a tudományos közösségen belül. A matematikusoknak megvannak a maguk halmazai, összefüggései, számai és függvényei. A fizikusoknak megvan a maguk tömege, energiája és részecskéi. A vegyészek az elemekkel, molekuláikkal és a reakcióikkal foglalatostkodnak. A biológusoknak ott vannak a biomolekuláik, DNS-ük, a sejten belüli és sejtek közötti anyagcsere-körforgásuk. Az elméletek megsokszorozódhatnak és különbözhetnek, de a metanyelv éppúgy, mint a matematikai koordináta-, mértékegység- és függvényrendszerek közösek maradnak, ami lehetővé teszi a párbeszédet, a felfedezések ellenőrző tesztjét és tagolt felhalmozását. Az ismeretek kezelésével kapcsolatban azt lehet mondani, hogy a természettudományoknak sikerült tudásuk jelentős részét explicitté, hozzáférhetővé, művelhetővé és képessé tenni arra, hogy kölcsönös gyarapodásukat szolgálja.

Ezzel szemben a humán- és társadalomtudományoknak nincs közös kulturális univerzuma, egységes, végtelen, összehangolt, mérhető és matematikai függvényekkel leírható nooszférája (a szimbolikus emberi tevékenységek összessége). A tudományágak továbbra is feldaraboltak. A tudományágakon belül a paradigmák konfliktusai gyakorta korlátozzák a gyümölcsöző vitákat. Még a véleménykülönbségek természetéről is nehéz időnként egyezsége jutni. A megfigyelés eszközei a tervezés szintjén kevésbé fejlettek. A matematika egyik legfőbb eszköze a statisztika. Néhány magasan formalizált tudományágat (mint például a nyelvészet vagy a közgazdaságtan egyes ágait) kivéve az elméletek kiszámíthatósága, jóslási képessége és tesztelhetősége gyenge. E helyzet legfőbb eredménye az, hogy a humántudomá-

nyok kutató közössége által felhalmozott jelentős tudás és szakértelem „implicit” marad, és nehezen terjeszthető létrejötté kezdeti miliőjétől különböző környezetben. S mégis, az emberiség előtt álló problémák megoldása azt kívánja, hogy a magas tudományok együttműködjenek egymással.

Fordította: Ferwagner Péter Ákos

Pierre Lévy

A kollektív intelligencia kutatásával foglalkozó tanszék vezetője az Ottawai Egyetemen. Fő érdeklődési területe a kollektív intelligencia és a tudásalapú társadalom, valamint a kiberkultúra. Már 1990-ben, a web megjelenése előtt egyik könyvében előre látta a hipertextuális kommunikáció kibontakozását a digitális hálózatokban. 2004-ben a Kanadai Tudományos Akadémia tagjává választották. Kutatócsoportjával kifejlesztette az „információ-gazdasági metanyelv” (*Information Economy Meta Language, IEML*) elnevezésű univerzális szemantikai címkézési rendszer alapjait. Fő művei: *L'Intelligence collective* (1994), *Cyberdémocratie* (2002).

Alföldi István

Az értelmiség szerepe, felelőssége

Újra kell-e fogalmazni az értelmiség szerepét? Mitől más a kommunikáció kora, mitől más az információs társadalom, mint az ezt megelőző korok? Van-e olyan minőségi különbség, amely alapvetően megváltoztatja az alkalmazkodási, fejlődési, beilleszkedési szokásokat? A válasz: igen és nem. Az igent mindenki azonnal érteni véli, hiszen naponta nő azon fogalmak száma és mögöttes tartalma, amelyekről elmondható: „eddig még nem volt”. Az információs társadalom definíciója is számos alakban létezik, de kérdezzünk csak meg két embert, biztosan legalább két különböző megközelítés lesz az eredmény. Ahhoz tehát, hogy az IGEN választ értelmezni lehessen, íme egy lehetséges definíció, a „3 I” alapú meghatározás. Az Infrastruktúra, Igény, Ismeret egysége az igényben megvalósuló motiváció és tartalom, a szükséges ismeretek többszintűsége és sokszínűsége együttesen jól leírja azt a valamit, amit információs társadalomnak nevezünk. Az értelmiség szerepe minden „I”-ben más módon, de egyértelműen tetten érhető. Az is világos, hogy mely területek azok, ahol a felelősség és a szerep újrafogalmazása elkerülhetetlen.

A jobb megértéshez vessünk egy pillantást arra, hol is tart ma Magyarországon az információs társadalom, létezik-e digitális esélyegyenlőség, és mit kell érte tenni. Egy szociológus-politikus, Csepeli György az információs társadalom rétegződéséről szóló előadásában reális képet festett a hazai társadalom rétegeiről, számba véve a virtuális térbe átköltözött „addiktokat” és az „érintetleneket” egyaránt.

A kettő közötti arany középutat – a *produce* és a *consume* igékből származtatott elnevezéssel – a „prosumerek” jelentik, akik nemcsak fogyasztják az internetes tartalmakat, számítógépes fejlesztéseket, hanem hozzájárulnak azok „termeléséhez” is: közéjük sorolhatók a szakmai felhasználó „irodai munkások”, a praktikum elve alapján számítógépező „tájékozódók”, valamint azok is, akik csak játszani használják a számítógépet. Az érintetlenek között – akik ma még a társadalom többségét alkotják – vannak elérhetetlenek, akik semmilyen körülmények között nem vonhatók be az információs társadalomba. Vannak továbbá a közvetítésre szoruló és az integrálható, akikkel kapcsolatban az előadó külön hangsúlyozta az „írástudók” és a kormányzat felelősségét. Mindezt annak érdekében, hogy valóban létrejöhessen a digitális esélyegyenlőség, legyőzhető legyen az újtól való szorongás éppúgy, mint az ún. digitális bolsevizmus és a tudatlanság – nem titkolva persze, hogy az aggályok közül több nagyon is jogos: ilyenek a biztonság hiánya, a totális ellenőrzöttség érzése, az információs környezetszennyezés is.

Szokás a felgyorsult időre, a nagyságrendekkel megnövekedő információmennyiségre, az internetvilágba való bezártságra utalni, amikor az élet minőségi változásairól beszélünk. Ezek igazi kihívások az értelmiségi léttel szemben. Hogyan teljesítsünk tisztességesen, ha naponta legalább 50-100 fontos és legalább annyi kéretlen elektroni-

kus levelet kapunk? Hogyan őrizzük meg személyes integritásunkat, ha különböző közösségi oldalakon regisztráljuk magunkat, vagy csak egyszerűen árut rendelünk? Egyáltalán mennyire van védve a magánéletünk, ha kommunikálunk? Az értelmiség vagy inkább a modern kori írástudók felelőssége igen nagy abban, hogy ezek a kérdések valóságos válaszokkal legyenek tisztázhatók. Amikor digitális analfabetizmusról beszélünk, nemcsak a pillanatnyi technikai eszközök nyújtotta lehetőségeknek a kellő ismeretek, elegendő tudás hiányában előálló kihasználatlanságáról beszélünk, hanem a félelem, a frusztráció és a tartalmatlanság valóságáról is.

Világosan látni kell azonban, hogy nem egyedül a technológia rohamos és nem lassuló fejlődése okozza a kihívást. A környezeti lábnyomot bőven maga mögött hagyó, globálissá vált világ olyan magatartásminták kialakulásához járul hozzá, amelyek ellentmondanak az emberi lét hosszú távú fenntarthatóságának. Az értelmiség – vagy amit annak gondolunk – szerepe és megkerülhetetlen felelőssége tehát fokozottan fontosá válhat.

Haladéktalanul meg kell tehát teremteni az egyensúlyt, át kell hidalni a szakadékot a digitális analfabéták, a „múlt századi berögződések rabjai”, illetve a 21. századi technikai forradalom hívei és hasznélvezői között. Szervezetten, elkötelezetten és a civil társadalomért vállalt felelősségtudattal rövid idő – mintegy három év – alatt elérhető lehet az információs társadalom három alappilléreinek megszilárdítása: a megfelelő infrastruktúra kiépítése, az internethasználathoz, az irodai funkciók alkalmazásához szükséges ismeretek milliók számára történő átadása, valamint – és ma talán ez jelenti a legnagyobb kihívást – az igény felkeltése. Ha pedig mindez megvan, vagyis legalább hárommillió digitális írástudó, e-polgár lesz Magyarországon, akkor joggal mondhatjuk majd magunkat a digitális demokrácia országának, amelynek lakói az egyébként elkerülhetetlen technikai forradalomnak nem ellenálló vagy kiszolgáltatott áldozatai, hanem hasznélvezői lesznek.

Ebből a szempontból tehát az alapkérdésre határozott NEM-mel kell válaszolni. A hagyományos értékek fontosságának szükségszerű felértékelődése nélkül a világ élehetetlenné válhat. Nemhogy csökkenne tehát az értelmiség felelőssége, éppen ellenkezőleg: inkább nő, hiszen itt már régen nem egyszerű mennyiségi, hanem sokkal inkább alapvető minőségi változásról van szó.

E célt szolgálja a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság már 2007 elején meghirdetett, társadalmi összefogást, politikai felelősségvállalást sürgető, az esélyegyenlőség megteremtését célzó kezdeményezéseket működtető, befogadó és támogató „Digitális Esélyegyenlőség” programja, amellyel csatlakozik az Európai Bizottság által meghirdetett e-inclusion (e-befogadás) évéhez, és amelynek célja teljes összhangban van a lisszaboni célkitűzésekkel, az Európai Bizottság i2010 stratégiájában foglaltakkal.

Alföldi István

A Neumann János Számítógép-tudományi Társaság ügyvezető igazgatója a Budapesti Műszaki Egyetemen villamosmérnöki és mérnök-tanári, majd a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen mérnök-közgazdász végzettséget szerzett. Szakmai munkáját a KSH-ban kezdte, ahol először programozással, később információs, majd adatkezelő rendszerek tervezésével és fejlesztésével foglalkozott. 1986 és 1990 között a KSH fejlesztési igazgatójaként, majd a KFKI MSZKI projekt-menedzsereként tevékenykedett. Részt vett a kormányzati informatikai rendszer kialakításában és a büntetés-végrehajtás országos informatikai rendszerének megtervezésében. 1993-tól különböző vállalatoknál töltött be informatikai vezetői munkaköröket. Nevéhez fűződik a „Digitális Esélyegyenlőség” mozgalom hazai beindítása és ennek keretében az Európai Számítógép-használói Jogosítvány (ECDL) hazai bevezetése.

E-mail: istvan.alfoldi@njszt.hu

Benczúr András

Hozzászólás az értelmiség felelősségéhez

A vitaindító cikk az informatikai tudomány és az információs technológiák nézőpontját képviselő kutató nézőpontjából erősen kritizálható: torzítja a feladatot, túlzottan előtérbe helyezi a szerző ugyanott közölt másik cikkének fő kérdését, a „szemantikai címkézési rendszert” és „a nooszféra matematikailag felfedezhető világmindenségként való bemutatását”. A cikket lehetne kritizálni oly módon is, hogy a szakmai hibákra hívjuk fel a figyelmet, de nem biztos, hogy az értelmiség új felelősségéhez ettől közelebb kerülünk.

Nincs elég idő ahhoz, hogy az értelmiség új, összetett felelősségéről kifejtsem nézetemet. Mindössze azt az első reakciót tudom rögzíteni, amit a dolgozat olvasása kiváltott bennem.

Kiindulásként visszautalnék Kemény Jánosnak az ember és a számítógép szimbiózisára vonatkozó gondolataihoz. Nem a „hiperdokumentumok” elérése, nem a közös digitális memória és nem is a kollektív intelligencia (amit nem is értek pontosan) és az erre épülő új lehetőségek kiaknázása a központi kérdés, hanem az, hogy a „világhálóval” egyénileg vagy kisebb-nagyobb, akár az egész világot átfogó közösségekként egészséges vagy egészségtelen szimbiózisban fogunk-e élni. Azt már látni lehet, hogy a szimbiózis kialakulóban van, elkerülhetetlen. Ez a szimbiózis nem csupán szimbolikus rendszereket jelent, a digitális tárhelyekben egybeépül a szimbolikus és nem szimbolikus tartalom.

A hetvenes évek elején Herbert Simon és Kemény János így jellemezték az információs rendszereket: „*Simon tétele az, hogy egy jó információs rendszer ne a lehető legtöbb információval lásson el bennünket, hanem a lehető legkevesebbel, ami a munkánkhoz kell.*” „*Információgazdag világban élünk, a probléma nem az elégtelen információból adódik, hanem éppen abból az információáradatból, amit képtelenek vagyunk feldolgozni*” (Kemény János: *Az ember és a számítógép*, 1971, 128.

Az informatika feladata, hogy csökkentse és ne fokozza az információs zűrzavart. Az információ szelektálásának problémája nem új keletű, most azonban az új lehetőségek fokozottan az előtérbe állítják.

A könyvekkel való szimbiózis feszültségeire is találunk szép megfogalmazásokat, Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című költeményében vagy Kölcsey *Parainesis*-ében.

Ezek közül egy idézetcsokor szerepelt a *Természet Világa* informatikai különszámába 2000-ben írt cikkemben: ezeket a gondolatokat kellene értelmezni a jelenlegi informatikai fejlődés viszonyaira.

Emlékezzünk Vörösmarty vívódására a *Gondolatok a könyvtárban* ma is aktuális sorraiban (elég csak a webet behelyettesíteni a könyvtár helyébe):

„Miért e lom? hogy mint juh a gyepen
 Legeljünk rajta? s léha tudománytól
 Zabáltan elhenyéljük a napot?
 Az isten napját! nemzet életét!

...

De hát ledöntsük, amit ezredek
 Ész napvilága mellett dolgozának?
 S mit a tapasztalás arany
 Bányáiból kifejtett az idő?”

Kölcsey a *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz oldalain számos idetartozó intelmet fogalmaz meg, amelyekből hármat idézek:

„Törekedjél ismeretekre! de ismeretekre, melyek ítélet és ízlés által vezéreltetnek. E vezéreltetéssel sok ismeret birtokába juthatsz ugyan, hanem ismereteid hasonlóak lesznek a szertelen sűrű vetéshez, mely gazdag növényű szálakat hoz mag nélkül. Ítélet által rendbe szedett s keresztülgondolt ismeret ver mély gyökeret, s őriz meg a felületességtől; ízlés pedig adja azon kellemes színt, mi nélkül a tudomány setét és zordon: mint a cellába zárkózott remetének erkölcsé. [...]

A bölcsesség legnagyobb mestere az élet; azonban gyakran felkeresed a rég elhúnytakat is, kik tanulások, vizsgálatok és tapasztalatok által gyűjtött kincseiket a maradék számára könyvekbe letették. De jusson eszedbe: a könyvek száma végtelen, a te éveid végesek; s óráidat s napjaidat sok egyéb foglalatosság kívánja magának. Mint üres beszédű társalkodót: úgy kerül a tartalmatlan könyvet. [...] Az élet csak úgy éri el célját, ha tetteknek szentelik. Cél és véget nem tudó olvasás rest életnek következménye vagy szerzője;

Könyvet írni: ez is egyike korunk betegségeinek. Ki kenyérért írogat, az méltóbb a szánásra, mint aki napszámért kapál. Kit hajlandóság vonz írásra, jusson eszébe: miképp hajlandóság és tehetség két különböző dolog; s ki a hajlandóságot tehetségnek veszi: az mindég esalatkozik. Több kívántatik az írótól, mint a beszélőtől.”

Ehhez képest mi történik ma? Fokozódik a zűrzavar. Nemcsak „ítélet és ízlés” nélküli írásokkal tömjük tele a világhálót, hanem hasonló módon az instrumentumokkal felvett képek, mozgóképek, hang- és videofelvételek is elárasztanak mindent. Észleléseinket is minden szűrés, korlátozás nélkül beöntjük a világhálóba. Vajon ez is benne van abban a pozitívan megfogalmazott lehetőségben, hogy „az információ és automatikus kezelési módjai az egységesülés felé haladnak az egész emberiség közös virtuális memóriájában”?

A szimbolikus rendszerek „kultúráját” vajon nem fogja elnyomni vagy felváltani a konkrét, nem szimbolikus adattömeg világa? Egyszerűbb megosztani észlelési élményeinket kamerák felvételein keresztül, mint beszélni róluk. Előbbre sorolódik külső élményeink, észleléseink megosztása, elszegényedhet belső világunk kifejezhetősége. Az emberiség szimbolikus termékei összekeverednek, és kisebbségbe kerülnek a nem szimbolikus termékekkel szemben. A szimbolikus termékekhez belső történelmi világainkra – gondolatainkra – van szükség.

Hogy tudunk gondolkodni, problémákat megoldani, kreatívak lenni, hogyan lesznek tetteink, ha időnk nagy részében lógunk a közös digitális memórián? Honnan lesz-

nek rendbe szedett, keresztülgondolt ismereteinek? Hogyan választjuk ki ezeket a lokumok közül?

Ezek a globális negatív hatásokra vonatkozó figyelemfelhívások. Az értelmiség feladata, hogy felhívja ezeket a veszélyekre is a figyelmet, ne csupán saját fogalmi zűrzavarán próbáljon úrrá lenni, szemantikai egységesítésekkel, a kibertér közös digitális memóriává alakításával, a gépekbe bevitt „exformációvá” vált információ korlátlan hozzáférhetőségére építve kollektív intelligenciáról álmodozni. A szemantikai címkéző rendszer segítheti a keresőmotorok szemantikailag hatékonyabb működését, de nem oldja meg a sokkal súlyosabb kérdést: a hasznos, értékes tartalmak kiszűrését a szemétből. A szemét több, mint az érték. Szemetelünk a kibertérben. *Az értelmiség feladata, hogy emelje ki a szemétből az értéket.* Egészítse ki a világhálót az „ítélet és ízlés” szűrőjével.

A beszélt és írott nyelv szerepe változóban van. A számítógépes interaktív szerkesztői felületek a hangoknál és betűknél nagyobb elemszámú jelkészlet – legalábbis technikailag könnyű – használatával sokkal többnek a kifejezésére képesek. A vizuális információátadás sokkal gazdagabb, mint a nyelvi. A helyes és hatékony használata azonban sokkal nehezebb. Mondanivaló nélkül üres szerkesztgetéssé, másolgatássá válhat kommunikációnk. A vizuális tartalom fogalmi feldolgozása hiányossá, felületessé válik, ha nincs mögötte fogalmilag jó belső tudásunk. Az oktatás már láthatóan küzd ennek problémáival. Mind a pozitív, mind a negatív hatások már érzékelhetők.

Benczúr András

A matematikai tudományok doktora. 1967-től az MTA Számítóközpontjának (későbbi nevén SZTAKI) valószínűségszámítási és statisztikai osztályán dolgozott, később a Számítógéppalkalmazási Kutató Intézet) egyik osztályát, majd Állami Népszénelnyilvántartó Hivatal fejlesztési fősztályát vezette. 1983-ban az ELTE Számítóközpont tudományos főmunkatársa és igazgatóhelyetese lett. Adatbázis-kutatásaiért társaival együtt 1988-ban Akadémiai Díjat kapott. 1990 óta egyetemi tanár. A University of North Carolina vendégprofesszoraként tanított az USA-ban is. 1996-tól az ELTE tanszékvezetője, 1997-től 2001-ig a Természettudományi Kar dékánja volt. Az MTA Informatikai és Számítástudományi Bizottságának korábbi elnöke, jelenleg alelnöke.

E-mail: abenczur@ullman.inf.elte.hu

Bógel György

Korlátlan felelősség?

Gondolatok Pierre Lévy cikke kapcsán

Pierre Lévy szerint „a kollektív intelligencia új világméretű kultúrájában” az értelmiség felelőssége nagyobb, sürgetőbb, mint valaha. Ha meg akarjuk fejteni e kijelentés értelmét, először azt kell tisztáznunk, mi is az a kollektív intelligencia. Ezt a kifejezést manapság sokan használják, különböző szövegösszefüggésekben és különböző tartalommal. A gondok ott kezdődnek, hogy az egyéni intelligenciáról sem tudjuk pontosan, hogy micsoda: még olyan véleménnyel is találkozhatunk, hogy intelligencia az, amit az intelligenciatesztek mérnek.

A hétköznapi ember számára az intelligencia értelmet, tudást, felfogóképességet jelent. Aki intelligens, az könnyen megért helyzeteket, könnyen megold problémákat. Ezt a tulajdonságot közösségekre is értelmezhetjük, hiszen közösségeknek is vannak hasonló feladataik. Azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy a kollektív intelligencia több vagy más, mint a közösséghez tartozó egyének intelligenciájának összege. Állati közösségekben is találhatunk erre példákat. Megfigyelhetjük például, milyen „intelligensen” repülnek nagy csapatokban a seregélyek: rendkívül gyorsan és ügyesen változtatnak irányt, váltanak alakzatot, kerülnek meg az akadályokat. Úgy viselkednek, mintha bonyolult rendszerek terveznék meg a manővereiket, mintha rendkívül intenzíven kommunikálnának egymással, miközben az egyedek – állítják egyes kutatók – valójában csak néhány nagyon egyszerű, nyilván genetikailag kódolt szabályhoz igazodnak.

A közösség okosabb az egyes tagjainál, vagy inkább azt kellene mondanunk, hogy az „intelligenciája” más, mint az egyes tagjaié. Régóta közismert jelenség: az emberek másképp viselkednek csapatban, tömegben, mint amikor egyedül vannak. Egy közösség olyan problémákat is meg tud oldani, amilyenekkel az egyes tagjai nem boldogulnak. A kollektív intelligencia az emberek esetében is más, mint az egyes egyének intelligenciájának egyszerű összege. Szándékosan mondjuk azt, hogy „más”, hiszen azt már egyáltalán nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a tömegek általában „bölcsebbek”, intelligensebbek volnának egyes tagjaiknál.

De kövessük Lévy gondolatait. Az emberi kollektív intelligencia fejlődése előtt fantasztikus új technikai lehetőségek nyíltak meg. A számítógépes hálózatok, a digitalizált információ, a villámgyors kommunikáció korában élünk. Egymással összekapcsolt dokumentumok, nagy adatbázisok formájában a szemünk előtt épül az emberiség közös digitális memóriája. Mi magunk is építjük, akkor is, amikor nem gondolunk erre: a hálóra kitett dokumentumokkal, a bennük elhelyezett linkekkel mi magunk is szőjük az óriási hálót. A kérdés az, hogy mire képes ez a háló, mit tudunk vele kezdeni, illetve mit tud „ő” önmagával kezdeni.

A memória, a „memorizálás képessége” önmagában még nem intelligencia. A jó memória segíti az intelligens embert, de önmagában kevés az intelligenciához. Ha valakinek jó a memóriája, könnyen fel tudja idézni a fejében tárolt információkat. A me-

móriát segítik a különböző külső információtárak, amelyekből az emberiség története során többfelét alkotott: könyvtárakat épített, levéltárakat állított fel, különböző intézményeihez dokumentumtárakat rendelt. Az informatika fejlődése soha nem látott mértékben bővítette ki a tárolás, az összekapcsolás, a visszakeresés lehetőségét. Minden, amely digitalizálható, része lehet a nagy közös memóriának.

A lehetőség tehát adva van: technikai nézőpontból a kollektív memória szinte korlátlanul bővíthet. Korlátok mégis vannak – és itt jelenik meg Lévy cikkében az értelmiség felelősségének gondolata. Az értelmiségnek azon kell munkálkodnia, hogy a kollektív memória fejlődése és kihasználása elől elháruljanak az akadályok. Nem egyszerűen a technikai akadályok, vagyis nem arról van szó, hogy építsünk még nagyobb számítógépeket és adatközpontokat, kapcsoljunk rá még több gépet a hálóra, digitalizáljuk a világ minden könyvét, képét, filmjét, hanganyagát, újságját.

A cikk két akadályt említ. Az első közülük az emberiség szimbolikus rendszereinek sokfélesége, régebbi korokban, sokkal alacsonyabb technikai színvonal mellett kialakult tagoltsága. Sokféle nyelven beszélünk, sokféle kategorizálási, indexálási rendszert, fogalomtárat használunk. Az összehangolás, az egységesítés nehéz feladat, amelynek a megoldása nyilvánvalóan az értelmiségre hárul. A második akadály – és tulajdonképpen ezzel érkezünk el az intelligencia fogalmához – a jelek értelmezésével kapcsolatos. Lévy a számítógépes keresők példáját használja: a gép számtalan helyen találja meg nekünk a kutya szót, miközben fogalma sincs arról, hogy mi is az a kutya. Az intelligenciához arra volna szükség, hogy karakterek láncolata helyett jelentésben gondolkodjon. Az eddigi próbálkozások (mesterséges intelligencia, szemantikus web) csak korlátozott eredményeket hoztak – a továbblépés az értelmiség második fontos feladata.

Cikke végén Lévy arra is kitér, hogy a két feladat tekintetében a társadalomtudományokban nagyobb a lemaradás, mint a természettudományok területén. Az értelmiség felelőssége, hogy ezt a hátrányt behozza, a technika által kínált lehetőség összhangba kerüljön a felhasználás kiterjedtségével és gazdagságával.

De vajon megállhatunk-e itt a gondolkodásban? Hol van az értelmiség felelősségének a határa? A cikkben felvetett problémák nagyon nehezek, de végső soron technikaiak, megoldásuk magas szintű „mérnöki” munkát igényel. Mi kellene még – Lévy szavaival – az „új kulturális mátrix” befejezéséhez, a „gyakorlatilag végtelen kvalitatív változójú, matematikailag szervezett, vizsgálható, felderíthető, a kibertérbe beilleszthető kozmosz” felmutatásához? A válasz nem könnyű. Feltehetjük például a kérdést: milyen struktúrájú, hogyan szerveződő, miként irányított társadalomra volna szükség a technikai lehetőségek maximális kihasználásához? Egyáltalán, milyen a közös memória, a kollektív intelligencia és a társadalmi rend, a társadalmi berendezkedés viszonya? Lehetünk konkrétabbak is: mennyire tud kibontakozni a kollektív intelligencia a piacgazdaságra épülő társadalomban, abban a társadalomban, ahol a piac a gazdaságon kívüli szférát is egyre inkább a maga képére formálja? (Figyeljük csak meg egyes hazai egyetemünk megnyilvánulásait: vajon a kollektív intelligencia építésén munkálkodnak, felelősnek érzik magukat érte?)

Térjünk vissza az értelmiség felelősségének problémájához: vajon az értelmiségnek fel kell-e vetnie a társadalom megváltoztatásának kérdését, állást kell-e foglalnia e téren, és ha igen, mit kell ez után tennie? Az információs társadalommal foglalkozó tudósok, kutatók – köztük természetesen Pierre Lévy – műveiben gyakran találkozunk ez-

zel a témával. A megközelítések és az álláspontok nagyon sokfélék. Jól látszik, hogy az értelmiség – szerencsére – vitatkozik: a szakmai porondon sokféle vélemény, gondolat verseng. Egyesek a technológiai determinizmus hívei: azt állítják, hogy a technológia fejlődése szükségszerűen társadalmi változásokat hoz, a társadalom alkalmazkodik a technológiához. Mások szerint ez pont fordítva van: a társadalom állapota, milyensége van befolyással a technológiára: a társadalomban mutatkozó határvonalak, konfliktusok, ellentétek kihatnak a technológiára s a technológia használatának módjára is.

Térjünk vissza a Lévy cikkében emlegetett „digitális világmemóriához”: jól látható, hogy fejlődésének egyik sarkalatos társadalmi kérdése a szellemi tulajdon vagy még konkrétabban a szerzői jog problémája. A digitális világmemória vajon a szellemi tulajdon, a szellemi termékek bizonyos köztulajdonba vételét, „államosítását” jelentené? A memóriától lépünk tovább az intelligencia felé. Kollektív intelligencia elképzelhetetlen együttműködés nélkül. Vajon milyen együttműködési módokkal, koordinációs mechanizmusokkal építhető és hasznosítható a leghatékonyabban a kollektív intelligencia?

A vállalatok körében jól megfigyelhetjük, hogyan versenyeznek egymással a különböző szervezeti formák, irányítási rendszerek, és arra vonatkozóan is levonhatunk következtetéseket, hogy a digitális technológia fejlődése milyen változásokat hoz ebben a versenyben, milyen hatással van a mezőnyre, milyen formákat hoz előnyösebb helyzetbe. De mi következik ebből az egész társadalomra nézve? Mondhatjuk-e például azt, hogy társadalmi szerveződési módok, társadalmi formák is versenyeznek egymással, és erre a versenyre is hatással van a technológia? A fejlődés iránya attól függene, hogy mely formában tud a kollektív intelligencia a legteljesebben kibontakozni? Vajon a modern digitális technológiák korában új formációkat és hozzájuk új ideológiákat kellene kitalálni, vagy régebbieket kellene leporolni?

Az értelmiség felelősségét arra is kiterjeszthetjük, hogy választ adjon ezekre a kérdésekre. Ez nehéz feladat, hiszen a jövőt kellene megjeleníteni, márpedig az eddigi tapasztalatok szerint az ilyesfajta jóslatok nagy része idővel közönséges utópiának, álmodásnak bizonyul. Ez nem meglepő, hiszen rengeteg tényezőt, nagyon bonyolult kölcsönhatásokat kellene figyelembe venni. A radikális technológiai változások általában megmozgatják az emberek fantáziáját. Az értelmiség felelőssége, hogy megnyilatkozásaiban azt, amit ténylegesen tud, pontosan elhatárolja attól, amiről csak álmodozik. Ne feledjük: az értelmiség és az általa művelt tudomány feladata végső soron az igazság keresése, és nem valamilyen nézet, érdek vagy jövőkép alátámasztása.

Bögel György

Közgazdász a CEU Business School tanára. 1979-ben szerzett diplomát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. A nyolcvanas években az Országos Vezetőképző Központban dolgozott, majd 2001-ig a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vezetőképző Intézetének igazgatóhelyettesi posztját töltötte be. Számos nagy nemzetközi oktatásfejlesztési projektet vezetett. 2001 és 2005 között a KFKI Számítástechnikai Rt. stratégiai tanácsadója volt, miközben rendszeresen oktatott több egyetemen. Szakterülete a vállalatvezetés és -szervezés; újabban az infokommunikációs iparágakra és az információs technológiának a vállalatok működésére gyakorolt hatásaira összpontosítja figyelmét. Hat szakkönyv és több mint száz szakcikk szerzője.

E-mail: bogelgy@ceubusiness.org

Csermely Péter

Információrobbanás és kollektív intellektus – és ezek jelentősége hazánkban

Pierre Lévy „Az értelmiség új felelőssége a kommunikáció korában” című írásához négy gondolatot szeretnék hozzátenni. Ezek közül az első az információrobbanással kapcsolatos. Az emberiség a 20. század utolsó évtizedeitől kezdve – különösen az internetnek köszönhetően – a könnyen elérhető információ mennyiségének robbanásszerű növekedését éli meg. Különösen igaz ez szűkebben vett tudományterületemre, az élettudományokra és ezen belül az orvostudományokra. A rendelkezésre álló és a megalapozott döntésekhez szükséges információ kezelésére az emberi agy logikusan gondolkodó bal féltékéjének kognitív kapacitása (amely az átlagos, nem zseniális urak esetében 4-6, a hölgyek esetében ennél valamivel több, 5-8 információ párhuzamos észben tartását és értékelését teszi lehetővé) igencsak elégtelen. Hogyan lehet ezen a helyzeten javítani? Információfeldolgozó kapacitásunk bővítésének első lépcsőfoka a képekben gondolkodó, mintázatokot képző, integratív jobb agyfélteke bekapcsolása. Az információkat helyesen összegző képek minimum két nagyságrenddel tolják ki a párhuzamosan kezelhető információelemek körét. Néhány száz információ azonban nagyon sok esetben a döntésekhez még mindig kevés. Mit lehet tenni ezen esetekben? Az érzelmeket kell segítségül hívni. Az agy információfeldolgozásának döntő része a tudatalatti régiókban zajlik, és onnan az összegzett eredményt érzelmek formájában küldi fel a tudatos szintre úgy, hogy bizonyos döntési alternatívák „zsigerileg” – vagyis a logikus bal agyfélteke által megmagyarázhatatlanul – pozitívnak, mások pedig negatívnak tűnnek. Bármelyikünk, aki kicsit is kommunikatív viszonyban van a saját tudatalatti szférájával, és nem fojtja el az onnan érkező üzeneteket, hány és hány órát töltött már el életében azzal, hogy az érzelmileg már az első pillanatban teljesen nyilvánvaló döntéseket megpróbálta maga és mások előtt logikus okokkal is megmagyarázni?

Mi következik a fentiekből? – Nem véletlen, hogy a képi ábrázolás ennyire teret nyert az elmúlt száz évben, és az sem véletlen, hogy az eligazodást adó érzelmi hátteret a kommunikátorok sok esetben a tudat alatti szűrőfolyamatok kikapcsolásával és megkerülésével akarják megteremteni. Az egymást követő generációk tehát nem „elbutulnak” vagy manipulálhatók, amikor olvasás helyett a televíziót bámulják, vagy kritikátlan vevők pár szavas, érzelmileg manipulált üzenetekre. A jelszóvilág, a „kövess engem” birkaszelleme az információrobbanás velejárója, és az agykapacitásunk elégtelenségéből fakadó késleltetett választ tükrözi csupán. Hogyan lehet ezt meghaladni? Kellő és okos információszűrő mechanizmusok beépítésével, ahol a gazda szűr, és nem helyette szűrnek mások, őt orwelli sötétségében tartva. Az ezzel párhuzamos másik út a képi, integratív gondolkodás erősítése és a tudatalatti tudatosításának gyakorlása már kicsiny gyermekkorban, amikor ezeket még nem nyomja el a logikus bal agyfélteke és az azt dresszírozó egész nyugati-civilizációs oktatási gyakorlat.

A második megjegyzésem a tudomány Lévy által jogosan említett és ostromozott feldaraboltságának és az információfeldolgozásnak az összefüggéseit érinti. Napjainkra egyre több olyan információfeldolgozási rendszer alakult ki (ezek közül hadd említsem példaként kedvenceimet, a kutatási területemet képező hálózatokat, lásd www.linkgroup.hu), amelyek tudományterülettől független, univerzális kezelőeszközt biztosítanak az egymástól látszólag független információhalmazok lényegének megtalálására. Az elmúlt tíz év nagyon nagy meglepetése ezen információfeldolgozó rendszerek használata során az volt, hogy vannak olyan univerzális rendező elvek (például a bonyolult rendszerek elemeinek rövid utakkal való, „sűrű” összekötöttsége, ami a „kis világ” jelenségként ismeretes, avagy a rendszerek elemeinek csoportokba tömörülése, ami igen jó információszűrő mechanizmus stb.), amelyek fő vonalaikban a világon fellelhető összes komplex rendszerre egyformán érvényesek. Így lehetővé vált egy olyan kutatási séma mind gyakoribb alkalmazása, amely az egyik tudományterületen felismert összefüggést alkalmazza más és más tudományterületeken, és ezzel újraszüli az emberi gondolkodásnak és világképnek a felvilágosodás óta éppen a tudományos gondolkodás térhódítása és a tudomány egyre nagyobb fragmentálódása miatt folyamatosan elvesző egységét. Ennek a folyamatnak jelenleg még csupán a legelejénél vagyunk.

A harmadik megjegyzésem a kollektív intellektushoz kapcsolódik. Napjainkban a kollektív intellektus fogyasztói oldala (pl. az internetről magunkba szívható információ-tömeg) dominál, és szinte alig ismertük fel ugyanannak a kollektív intellektusnak az alkotói oldalában rejlő elképesztően nagy lehetőségeit. A virtuális térben való virtuális találkozások és az ebből fakadó (pl. wikipédia-szerű) közös alkotások csak a kezdeti bátorítalan lépések ebben. A virtuális térben létrejövő valós együttműködések nagyon fontos választ jelentenek a fenntarthatóság égető kérdéskörére is. Ma már az együttes lét, a konferenciák, a megbeszélések kedvéért kontinenseket átszelő repülőutak zöme feleslegessé vált, és igen könnyen helyettesíthető a virtuális 3D jelenléttel és közös alkotással.

A negyedik és utolsó megjegyzésem az első három megjegyzés hazai, magyarországi alkalmazásával kapcsolatos. Magyarország jelenlegi fejlődésére a 21. század elején a valódi kreatív, alkotó tevékenység rendkívül kis aránya és a másutt született kreatív alkotó tevékenység alkalmazását segítő mechanizmusok elképesztő túltengése a jellemző. Ebben az országban jelenleg minden alkotó értelmiségire (sarkított fogalmazásban) száz kommunikátor, másik száz logisztikai menedzser, újabb száz ún. *human resource assistant*, még száz vezetésméleti szaktanácsadó és több száz ügyvéd jut. (Elnézést kérek az érintett szakmákban valódi kreatív és alkotó tevékenységet folytató kisebbségtől.) Az originalitást elnyomja, elnyomta a másolás, ami akkor is lényegileg másolás marad, ha adaptálásnak nevezzük. Túllendült az inga. A rendszerváltás után a világ áramlataiba való újracsatlakozásunk rendkívül fontos és értékes befogadó attitűdje annyira elhatalmasodott, annyira szokássá vált, hogy kiölte az öntudatot és az új, mások által adaptálható alkotó gondolat keresésének merészségét. Ezzel a „leosztással” nem jutunk előre sem az egyre fogyó energiáért, vízért, jó levegőért és nem utolsósorban a tehetségekért kiélesedő világversenyben, sem az EU-n belül és az EU-hoz csatlakozni vágyók körében a periféria felzárkózási sorrendjéért folyó öldöklő harcban. Ezzel szemben önnön energiáinkat a kevéske valóban új érték ezer meg ezer, igen sok esetben parazita „leszapolásával”, „lenyúlásával”, „részesedéskérésével” lecsapolya végleg veszí-

teni fogunk. Az alkotók és az alkotás hasznából részt kérők arányát – döntően a másutt békés évszázadok alatt kialakult termelési kultúrák hiánya miatt – csak a kiugróan új területeken nyújtott extra erőfeszítésekkel lehetünk képesek megváltoztatni. Pontosan e területek egyike az információfeldolgozásnak az első három megjegyzésben érintett új világa. Meg kellene ezt hódítanunk. A magyar matematika sok-sok generációra visszanyúló, kivételesen magas szintű hagyományai, az informatika mai, nav-n-go-féle sikertörténetei igen jó alapot adnak ehhez. Csak az összefogás hiányzik. (Ebben is.)

Csermely Péter

A Semmelweis Egyetem Orvosi Vegytani, Molekuláris Biológiai és Pathobiokémiai Intézetének professzora. Kutatásai főként a stresszfehérjék működésére és a hálózatokra irányulnak. Eddig 11 könyve (köztük a *Stresszfehérjék* és a *Rejtett hálózatok ereje*) és több mint kétszáz, számos szaklapban idézett és hivatkozott tudományos cikke jelent meg. 1995 óta eredményesen szorgalmazza a tehetséges hazai és határon túli középiskolás diákok bekapcsolódását a Magyarországon folyó legmagasabb szintű kutatásokba. 2006-ban megalakította a magyar tehetséggondozó civil szervezeteket összefogó Nemzeti Tehetségsegítő Tanácsot, amelynek elnökévé választották. A Magyar Biokémiai Egyesület alelnöke és a Cell Stress Society International volt elnöke. Munkásságát több hazai és nemzetközi kitüntetéssel, köztük az EU Descartes-díjával ismerték el.
E-mail: csermely@puskin.sote.hu

Csaba Ders

Néhány gondolat a szimbolikus rendszerek szerepéről az építészetben és általában a környezetalakítás kultúrájában

Miért éppen építészet?

Az építészet a legáltalánosabb értelemben olyan tudomány és művészet, amely az emberi szellem és a fizikai valóság között teremt kapcsolatot valamilyen algoritmus segítségével. Ez a kapcsolat – természetéből fakadóan – szükségképpen szimbolikus. Az építészet emberi és társadalmi motivációi és azok az ismeretek, amelyeket ezek érdekében mobilizál az emberi tudás és kultúra szinte teljes spektrumát felölelik, vagyis az építészet valamiféle gyújtópontba sűríti a Lévy által említett „kollektív intelligenciát”, ezért ideális terep lehet a cikkben megfogalmazott szimbolikus rendszerek átjárhatóságának vizsgálatához.

Hadd szemléltessem ezt néhány történelmi példával!

Az egyik legközismertebb talán a Parthenon, amelynek a létrehozásában az építész mellett az összes szabad művészet képviselői is aktívan részt vettek. Nem meglepő tehát, hogy az épület tömegének megformálásából, a szinte észrevétlen, de tudatos torzulásokból kirajzolódnak a kor geometriai és perspektivikus alapismeretei és egész térszemlélete.¹ Időben és térben hozzánk közelebbi példákkal szolgál a gótika, amelyben a technika és a művészet legfrissebb vívmányai – a vázas építészeti megoldások vagy az ólomüveg ablakok – egy asszociációs láncolaton keresztül finom szcenikai eszközrendszerré állnak össze, melynek segítségével maga a stílus a kor egyházi világképét képes máig meggyőző érzékletességgel megjeleníteni.

A leglátványosabb példák talán a 20. század elején az egész világon végigsöpítő művészetelméleti fejlődés eredményei. Moholy-Nagy vagy Kepes munkája nyomán ugyanis – hogy csak néhány világhírű magyar nevét említsem – olyan új látásmód születik, „a látás új nyelve”,² amely a Bauhaus iskoláján keresztül az építészeti térben is nagyszerűen kifejeződik.

Az építészet tehát – úgy tűnik – a tudományok és a művészetek világképében megfogalmazott struktúrákat szintetizálja és interpolálja a fizikai környezet dimenziójába. Egy olyan intermedier, amely egyrészt szellemi tartalmakat tömörít fizikai környezetté, másrészt a felhasználói oldalon ezeket a tartalmakat teszi mindenki számára hozzáférhetővé.

¹ Aldo Rossi: *Esszék az építészetről. Az Akropolisz.*

² György Kepes 1944. *Language of Vision.*

Az építészeti tér és térképzet

Mi is az a médium, melynek segítségével az építészet képes ezt a szerepét betölteni?

A kérdés megválaszolását egy hétköznapi példával kezdeném. Életem egyik meghatározó élménye volt, amikor jó pár éve, már felnőtt fejjel, idősebb Nóránt Laci bácsival a sellyei erdőbe mentünk kirándulni. Az akkor már nyugdíjas kertészmérnök – lépten-nyomon lehajolva, megcirógatva egy-egy számomra közömbös növényt – percekig mesélt. Az addig fű-fa-virág-bokor felbontású (4 bit mélységű) érzékelő/értelmező rendszerem a többórás séta folyamán elképesztő fejlődésen ment keresztül. Az a közeg, amely városi emberként leginkább a csendjével, harmonikus színekkel, vagyis visszafogottságával tűnt fel, egy szemvillanás alatt izgalmas ingerközeggé változott. A Laci bácsi által átadott információértelmező képesség ugyanis az addig passzívan visszaverődő ingereket értelmes, befogadható struktúrába kezdte rendezni.

Az építészeti tér értelmezése során is hasonló ismeretekhez nyúlunk vissza, például a rajzórán elsajátított szín- és kompozíciós szabályokra támaszkodunk vagy geometriai alapelemekre lebontva, illetve azokból építkezve értelmezzük az összetett formákat. A valóságban az adott befogadó az említett ismeretkombináción túl szinte a teljes ismeretanyagát³ mobilizálja a beérkező ingerhalmaz lehetséges értelmezéséhez szükséges adattömörítési eljárások végrehajtásához. Ez az értelmezési folyamat az, melynek során a tér komplex ingerei a felhasználóban koherens térképzetté állnak össze.

Ezek az ismeretek természetesen nemcsak a befogadás, hanem a tervezés folyamatát is alapjaiban határozzák meg. Ugyanis az adott struktúra értelmezése gyakorlatilag a létrehozásának az inverze, a közvetítő közeg pedig nem más, mint az ebből a kommunikációból kialakuló szimbólumrendszer, vagyis az építészeti nyelv.

Az építészek a tér megfogalmazása során tehát erre a legtágabb értelemben vett kultúrára támaszkodnak, amelynek a zavarai a szimbolikus rendszer zavarain keresztül az építészeti tér működésének az anomáliáiban is szükségszerűen manifesztálódnak.

Az építészeti szimbólumrendszer fejlődése

Le Corbusier⁴ volt az a nagyhatású látnok, aki a 20. század elején végbement markáns átalakulási folyamatokat képes volt egységes, új városépítészeti vízióban összefoglalni. Ő volt az, aki felismerte, hogy a motorizáción, a mindennapokba beszivárgó technológiai forradalmon, az egyre fokozódó urbanizáción, az új társadalmi eszményképeken vagy az új művészeti látásmódon keresztül kibontakozó civilizációnak új térkultúrával kell magát kifejeznie. A kor szellemét összegző szimbólumrendszerével olyan víziót fogalmazott meg, amelyre megdöbbentően fogékonyak bizonyult a világ,

³ Cornelis van de Ven 1987. *Space in Architecture*.

⁴ Le Corbusier 1925. *The City of Tomorrow*.

és ez a „modern” látásmód az 1939-es New York-i vilákiállításra már kész városfejlesztési rendszerré fejlődött.⁵

Le Corbusier-nek sok szempontból igaza volt, a 60-as évekre azonban elég tapasztalat gyűlt össze ahhoz, hogy meginduljon egy erjedési folyamat, ami ennek a világgépnek a helytállóságát egyre több szempontból megkérdőjelezte.

1960-ban megjelent könyvében Kevin Lynch⁶ például a felhasználó oldaláról, empirikus úton kezdte vizsgálni az úgynevezett „modern” városi környezet működését. Nem tett mást, mint ellenőrizte ennek a szimbólumrendszernek az olvashatóságát, rádöbbsentve az építészeket arra, hogy nem sokat tud az általa létrehozott „termékek” használóiról. Lynch eredményei alapján világosan kiderült, hogy a felhasználók teljesen más *környezetkulturális* alapokon tájékozódnak, mint amire a „modern” térkonceptió épül.

1961-ben Jane Jacobs⁷ eleve megkérdőjelezte a felülről lefelé építkező koncepciók alkalmazhatóságát, és a város működésének bizonyos ökológiai felfogásával, a helyi közösségek bonyolult önszerveződési mechanizmusainak a perspektívájából bizonyította a „modern” szemlélet univerzálisnak tartott doktrínáinak a helytelenségét, vagyis tulajdonképpen igazolta azt, hogy a „modern” felfogás szimbólumrendszerével megrajzolt város nem működik.

Ez a két gondolatmenet jól illusztrálja a továbblépés fő irányát is, amely talán úgy foglalható össze, hogy az építészeti szimbólumrendszer tartalmi deficitben van: egyrészt rosszul ragadja meg saját korának ismereteit, másrészt képtelen közvetíteni azokat.

Az építészetelméleti kutatások ezért egyrészt nyitni kezdtek az építészet közege meghatározó diszciplínák felé, másrészt olyan új szimbólumrendszerek kidolgozásába fogtak, amelyek a „modern” koncepciók jellemzően művészetelméleti összefüggésekre épülő építészeti nyelve helyett az „alapszavak” szintjén képesek megragadni ezt az „új komplexitást”.⁸

Ezek között talán az egyik legkiemelkedőbb példa a *space syntax*⁹ Bill Hillier nevéhez fűződő elmélete, amely egy új szociomorfológiai elemkészlet segítségével épített hidat az építészet és a szociológia tudományterületei közé.

Ez a szemléleti nyitás kibővítette az építészet határait a tárdiszciplínák értelmezési tartományára, bevezetve az *épített környezet* jóval inkluzívabb logikai konstrukcióját. A másik fontos jelenség az építészet és a többi designműfaj fokozatos feloldódása a kibővült értelmezési tartományhoz igazított fizikai környezettervezés jóval általánosabb műfajában.

⁵ „A 20. század valódi poétái azok a tervezők, építészek és mérnökök, akikben feldereng egy látomás, megalkotnak egy csodálatos víziót, és képesek ezt a való világ törvényeire lefordítani az emberek boldogságára” *Official Guide to the 1939 World's Fair*, 29.

„A történet, amit mi itt elmesélünk, és ami a világ minden tájáról New Yorkba vonzza az embereket, tulajdonképpen nem más, mint ez a megtervezett környezet és megtervezett ipar, vagyis ez a megtervezett társadalom” Lewis Mumford 1939. *The World of Tomorrow: Science, Culture and Community at the New York World's Fair*.

⁶ Kevin Lynch 1960. *The Image of the City*.

⁷ Jane Jacobs 1961. *The Death and Life of Great American Cities*.

⁸ Ders Csaba 2008. *Egy új komplexitás felé*. Építészforum <http://cpiteszforum.hu/node/8426>

⁹ <http://www.spacesyntax.org>

Kibertér, virtuális valóság vagy a fizikai valóságot behálózó és kiegészítő információs technológia?

Az építészeti térképzet kapcsán eddig szisztematikusan a fizikai környezetről beszéltem. Az információs kor esetében azonban olyan elementáris változással állunk szemben, ami ismét küldetésük újragondolására készíti az építészeket, megkérdőjelezzé a „fizikai környezet” fogalmának relevanciáját. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben eligazodjunk, először meg kell értenünk ezeknek az új technológiáknak a térhez való viszonyát.

Az információs technológia fejlődésével egyre égetőbbé vált a kérdés, hogy a kialakuló és egyre komplexebbé váló „információs térnek” mi a viszonya a „valósághoz”. Ahogy a városépítészetben Le Corbusier, úgy a technológiai jövőképben William Gibson science fiction író alkotta meg azt a fogalmat, amely mintegy másfél évtizedig meghatározta a gondolkodásunkban ezt a viszonyt. A kibertér (*cyberspace*)¹⁰ szó a közhasználatban megragadt értelmezés szerint „a valóság felett lebegő” közös szellemi tér, afféle „társas hallucináció” önálló identitással, nem kizárva azt a lehetőséget sem, hogy adott esetben csak ebben a térben létező jelenségekről, a fizikai tértől független identitáshoz kötődő létezésről beszéljünk. A definícióban rejtlő implicit tartalom a mi szempontunkból azonban az, hogy ez tulajdonképpen egy önálló kultúra és egy sajátos, független szimbolikus rendszer feltételezését jelenti.

Fontos felismernünk a párhuzamot a steril technokulturális logikai konstrukció, Le Corbusier univerzálisnak szánt utópiája és a Lévy által említett, minden ismeretet szinkronizálni képes új szimbolikus rendszer között. Vegyük észre a mind a három esetben fennálló kulturális feszültséget az univerzálisnak szánt kormányzó gondolat és az egyedi közösségek belső kulturális rendszere között!¹¹

Nem véletlen, hogy az új információs térnek az ezredforduló táján körvonalazódó paradigmáját a „mindenütt jelenlétesség” (*ubiquity*) attribútuma révén állítják szembe a kibertér utópikus koncepciójával.¹² Az új térkonceptió ugyanis nem autonóm jelenségként fogalmazza meg többé az információs teret, hanem a fizikai környezetet kiegészítő és így az emberi környezetkultúrába illeszkedő komplex térként.

Ez az újabb paradigmaváltás tovább tágítja az építészeti értelmezési tartományát: az építészeti tér és az épített környezet fogalma után az érzéki (érzékelhető) tér koncepciója válik a kor ismereteit összegezni képes logikai konstrukcióvá. Az *érzéki tér* fogalma egyrészt új dimenziót definiál a környezetalakítás szimbólumrendszerének, másrészt bevonja a tervezés folyamatába az emberi szubjektumot vizsgáló tudományokat is, az *interakció-dizájn*¹³ új gyűjtőfogalmába rendezve.

¹⁰ William Gibson 1984. *Neuromancer*.

¹¹ Ennek lényegét az MIT *Oxygen* projektje kapcsán Stephen H. Wildstorm foglalja össze a *Business Week* 2000. július 17-ei számában megjelent *Can Oxygen Turn Sci-fi into Reality?* című cikkében: „Ahelyett, hogy az embereknek kellene megtanulniuk használni a számítógépet, a számítógépnek kellene megtanulnia, hogy együttműködjön az emberekkel.”

¹² <http://www.acm.org/ubiquity/about.html>

¹³ Paul Dourish 2004. *Where the Action is: The Foundations of Embodied Interaction*.

E két fejlődési trend megragadásával szerintem jól látszik a Lévy által szorgalmazott közös szimbólumrendszer felé vezető – nem egyenes, de annál határozottabb – út. Úgy tűnik, hogy az építészet folyamatosan táguló értelmezési tartománnyal és egyre kifinomultabb szókészlettel tart egy összegző szimbólumrendszer irányába.

Konklúzió

Számomra ez a szellemi kaland több felismeréssel szolgált:

- Lévy perspektívájából kibomlott egy alternatív (talán koherens) építészettörténeti narratíva.
- A szimbólumrendszerek jelentőségének tisztázásával pontosabban azonosíthatóvá válik az a folyamat, ahogy az építészet más tudományokkal kommunikál, illetve számukra is mérhető, vizsgálható dimenziót teremt.
- Az építészeti szimbólumrendszerek fejlődésének számbavétele talán hozzájárulhat egy általánosítható kép kialakításához a szóban forgó jelenségekről.

Ders Csaba

Építész 2003-ban szerezte diplomáját a PTE PMMF műszaki karán, azóta a doktori iskola hallgatója. A 2006/2007 tanévben Fulbright-ösztöndíjas vendégkutató volt a Columbia egyetem város-tervezési karán, jelenleg a londoni Univeristy College-ban folytat városfejlesztési és tervezési tanulmányokat. Kutatásaiban és írásaiban az építészet szemszögéből, de a lehető legtágabb perspektívában szemléli a világot. Fő kérdései, amelyeknek a megválaszolására törekszik: Mít tudunk ma a világról? Mi köze van ennek az építészethez?

E-mail: csabaders@yahoo.com

Tamás Pál

Értelmiségi szereprepedések

Először azt hittem, a címet félrefordították. Hogy az „értelmiség” terminussal a dolgot esetleg az eredeti közlő intencióival szemben túlpörgették. De nem, Pierre Lévy az eredeti francia közlésben is (*Le Monde Diplomatique*, 2007/8) „intellectuels”-ről beszél. Egy másik cikke címében olaszul „l’intelligenzá”-ról ír. Tehát akkor szándékosságról van szó. A cikk olvasásából felmerülő enyhe értetlenségem megmarad. Ha egy mondatban és igazságtalanul kellene összefoglalnom véleményemet Lévy kijelentéseiről, akkor azt mondanám, hogy a technológiai determinizmus olyan gyermekbetegség, amely később is visszajön. S ha már valaki elkapta tízévesen, később ugyan kigyógyult belőle, de megint megkaphatja. Immunrendszerünk ebben az irányban nem működik.

Komolyra fordítva a szót, problémáimat három blokkban foglalnám össze. Néhány szó a technológiai meghatározottságokról, azután arról, hogy mi történik az értelmiségi szerepekkel és feladatokkal. Végül arról, hogy ugyan áttételeken keresztül, de hogyan változnak az új technológiai mezőkben vagy inkább azok hatására bizonyos értelmiségi énképek és lehetőségek.

Technológiai meghatározottságok

A 60-as években a modern információs társadalommal foglalkozó elméletek első hulláma feltételezte, hogy a technológiai változások közvetlenül és kikérülhetetlenül társadalmi-gazdasági változásokat indukáltak. Hogy itt minden majdnem hogy lineáris és azonnali. Megjelennek az új kommunikációs gépek és az emberek – kis ellenállás után vagy a nélkül – elkezdenek azok logikája szerint feladatokat megoldani. Nagyon hamar kiderült, hogy ez persze nincsen így, vagy legalábbis nem magától értetődően következik, s akkor két típusválasz született. Az elsőben a vizsgálódó belátja, hogy a technológiai változás az adott szakaszban (tehát mondjuk 1950 és 1980 között) ezen a területen kivételesen gyors, és ez többek között azért is van így, mert az információfeldolgozó gépekkel sikerült egy nagy termelési kultúraváltás generikus technológiáját meglelni. És egyébként is, a hidegháború éveiben ez a technológiai terület a szembenállás kiemelkedően fontos zónájává válik, s ezért akkora forrásokat biztosítanak itt a továbblépéshez katonai területen, hogy ebből, szinte melleleg, a polgári-gazdasági alkalmazások is ugrottak egy nagyot. És hogy ezt a kivételes gyorsaságú és intenzitású átrendeződést a szélesebb közvélemény, de még a szakmák zöme is egyszerűen képtelen követni. Az így kialakuló „az ember lemarad” szindrómának ezután további két alosztálya támadt. Az optimisták vagy a jövőbe bolondultak bizonyos permanens technológiai forradalmat vizionáltak. Ebben az adott korszak termelési paradigmaváltását abszolutizálták és végtelenítették időben is. Mindebből azután levezettek negatív utó-

piákat is. De még mindig ugyanezen a megközelítésen belül létezett egy másik, realitárból változtat is. Ennek a szószólói egyfelől azt mondták, hogy a forradalmibb szakaszokat szükségszerűen nyugodtabbak követik, tehát utol lehet érni a technológiát. Másfelől a felhasználó maga is szelektál, és ha valamilyen alkalmazási irányzatokat, feladatokat, lehetőségeket nem kedvel, ha azoktól strukturálisan idegenkedik, akkor azok előbb vagy utóbb el is fognak halni. Tehát önmagában nem sokat számít, hogy a technológia felajánl egy ilyen lehetőséget, ha az alkalmazói közegek számára ez nem jelent az ő oldalukról, az általuk megoldott feladatok oldaláról kihívást, akkor arra egyszerűen nem fognak reagálni. Nem lesznek partnerei. És az adott irányzat, bármekkora is benne elvben a technikai fantázia, előbb vagy utóbb elhal.

A második alapvető megközelítés már ekkor felismeri, hogy a technológia maga is hordoz társadalmi kapcsolatokat, hogy a fejlesztő központokat körülvevő közeg hierarchikus rendje, vágyai, üzleti feladatai és kollektív félelmei maguk is beépülnek a technológiába. Meghatározzák ezek szerkezetét, nyelvét, megoldandó céljait, sőt ezeket technikai rendbe rejtve exportálják is az új alkalmazókhoz. Később azután puhább elméletek jelentek meg, amelyek az alkalmazónak sokkal nagyobb szabadságot hirdettek, s úgy vélték, lehetőségeik sokkal nagyobbak annál, mint ahogy ezt egyébként a szélesedő technológiai kínálat ideológusai állították (egyébként úgy tűnik, hogy többszörösen modernizált változatban, de Lévy is ilyen kínálati ideológus). Ebben a szakaszban megjelentek végül a tudástársadalom keresleti ideológusai is, akik már nem hitték, hogy mindabból, amit a technológiai fejlesztés kínál, azonnal és kötelezően választani kell, hogy létezik valamiféle morális kényszer (amelyet egyébként Lévy itt már cikkének a címében is jelez azzal, hogy „új felelősségről” beszél).

Az itt leírt modell 10-15 éves technológiai ciklusok mellé rendeződik, a keresleti és kínálati, a determinista és a „szabadválasztási” ideológiák ezalatt általában egyszer megfordulnak, és új körben kezdődik minden elölről. Lényegében 3-4 ilyen ciklust az elmúlt majd’ 50 évben megéltünk. A magam részéről én itt elvetném az „új felelősség” kifejezést. Ha céljainak, igényeinek ez felel meg, akkor az alkalmazó gazdasági, kulturális, ideológiai és mentális versenyhelyzetekben a saját céljaira használhatja a technológiát. S ha annak belső logikáját jobban érti és pontosabban követi, akkor azt hatékonyabban fogja használni. De morális nyomásról szó sem lehet.

Értelmiségi szerep

Az „értelmiségi” – s itt még nem is utalok a könyvtárnyi irodalomra – abban a formájában, ahogyan a 19. század második felében és a 20. század első harmadában összeállt, szintetikus szerep. Annak az entellektüelnek, akiről Lévy a francia címben is beszél, vannak ideológiai feladatai, vannak víziógenerálási feladatai a társadalomirányítás számára és amellet, vagy azzal szembe fordulva elláthat mérnöki és kritikai feladatokat is. De nem szakértelmiségi abban az értelemben, ahogy a mérnök, a fizikus, az orvos, a társadalomstatistikus információt, tudást használ, generál, rendszerez adott részproblémák megértésére és kezelésére. A Lévy-nél felsorolt feladatok, amelyek egyébként teljesen reálisak, levezethetők a tudás jelenlegi rosszul kódoltságából és nem kielégítő mértékű integráltságából, szakmai feladatok, de nem feladatok az entellektüel, a vízió-

nárius értelmiségi számára. Megoldásukra a megrendelést egyébként valószínűleg a politikai vagy gazdasági döntéshozók kezdeményezhetik. Nem hinném azonban, hogy számukra a feladatokat moralizálva kellene megfogalmazni. Mégis ők lehetnek, akik inter- és transzdiszciplináris, komplex problémakezelő szemlélettel valamit csinálhatnak. A tudomány akkor fog ilyen irányokban továbblépni vagy akár vadonatúj fejlesztésekbe is belevágni, ha ők ilyeneket kérnek, sőt finanszíroznak. A döntéshozók egyébként egyes esetekben reagálhatnak a technológiák belső fejlődéséből következő fontos feladatok megoldására. Bizonyára így lehet ez generikus technológiáknál, és az információs technológiák ilyenek. De a megrendeléseket itt bizonyára elsősorban az érdekek fogják meghatározni. A döntéshozók progresszívnak minősülnek majd, ha felismerik, hogy érdekeik racionalizálhatók, a rációt technológiákkal szolgálhatjuk, és hogy közben ezek a technológiák is hatékonyabbak lesznek, ha kialakításuknál a potenciális felhasználók társadalmi közegére is tekintettel leszünk. Talán csak ennyi az egész. Tehát a szintetikus szerep a döntéshozóé, a megrendelőé és nem a szakértelmiségié. A „felelőség” kifejezés pedig kifejezetten eltávolít a ráció fokozottabb érvényesítésétől.

Új lehetőségek

Mindezek az áttételek nem zárják ki, hogy az új kommunikációs technológiák valóban – ha nem is közvetlenül – a vizionáló értelmiség számára is kijelölnek új feladatokat. Felsorolászerűen itt hármát emelnék ki ezek közül: a nemzeti keretek észlelésének viszonylagosságát, az értelmiségi munkamegosztás átalakulását és a tudásszervezés új formáiból következő feladatokat.

Az európai értelmiségi itt érintőlegesen bemutatott modellje a nemzetállam keretein belül alakult ki. Ideológiai csomagjait (bár nemzetközi diffúzió itt korábban is létezett) lényegében ezekre a nemzeti piacaira fejlesztette ki. A szemé előtt lebegő aktorok, mozgalmak, vállalatcsoportok, kormányok, pártok szinte mind kizárólag a nemzetállam keretein belül voltak kigondolhatók. Az információs technológiák nemzetközi hálózatai s az azokból levezethető politikai kihívások azonban alapvetően transznacionálisak. Kivételes esetekben a nemzeti tér már elolvadt, sok más ponton még létezik, de kizárólagossága már a múlté. Tulajdonképpen nem a nemzeti és a globális szembeállítás az érdekes, hanem azok a hibrid világok, amelyeket ily módon megélünk. Számos ilyen világban igen fontos a technológiai indíttatás, másokban kevésbé. De ezek nemcsak a szakértelmiségi szerepeit alakítják át, hanem a vizionáriusokét is. Az, hogy a tudásrendszerek átláthatóságát egymás irányában fokozni kell, szakértelmiségi feladat. Az, hogy egy multikulturális társadalomban az önmaguktól alig érintkező részkultúrák és parciális elitek közé és köré rendszert kell építeni, már az entellektüelek dolga. Itt egyébként megjelennek az értelmiségi munkamegosztás új változatai is.

Végül egy lényegtelen, de nehezen említés nélkül hagyható részlet. Lévy úgy gondolja, vagy legalábbis azt sugallja, hogy az egymással vetélkedő, egymást kizáró szakmai elméletek és ideológiák kavargása, ami ma a társadalomtudományokat jellemzi, azok fejletlenségéről tanúskodik. E területek képviselői nem használják fel vagy rosszul használják azokat a kommunikációs technológiákat, adatbázisokat, módszertani

lehetőségeket, amelyeket más területek részükre már felkínáltak. Megállapításaikat nem formalizálják eléggé, a struktúrák leírásánál nem élnek a létező technológiai lehetőségekkel stb. Ebben az irányban – az egyik lehetséges irányt választva – természetesen el lehet mozdulni. A szociológia például minden morális nyomástól függetlenül megtanulta és használja a korszerű statisztika eszköztárát. Ez az empirikus kijelentések biztonságát növelte, a társadalom egészének megértését azonban egyáltalán nem. Ott a lehetőségek és a feladatok egészen másból következnek. E területen számos kihívás létezik, s ezek között a technológiai nem a legfontosabb. Ez persze szakértelmiségi dilemma. Tulajdonképpen a kulturális mátrixban a tudás szervezése valóban megváltozik, de számos területen, mindenekelőtt azokon, amelyek kisebb-nagyobb hibrid közösségekben az entellektüel víziószolgáltató szerepeihez kapcsolódnának, mindenfajta univerzalisztikus ambíciót én nagy óvatossággal kezelnék. S az értelmiség új felelősségét elsősorban abban látnám, hogy ne ugorjon be olyan megoldási módoknak és ajánlatoknak, amelyek technológiailag lehet, hogy könnyítettek, de a szükségesnél kevésbé komplexek és a helyi világokhoz kötöttek.

Tamás Pál

Az MTA Szociológiai Intézetének igazgatója politológiai szociológiával, technológiapolitikával és transzformációkutatással foglalkozik. Első diplomáit villamosmérnök-informatikusként és közgazdászként szerezte. Vendégoktató és kutató volt amerikai, brit, kanadai, német, osztrák, orosz, lengyel, román, ukrán és más intézetekben, egyetemeken. Újabb projektjei többek között a magyar társadalom evolúciós képességével és a kognitív kapitalizmus kelet-európai meghonosodásával kapcsolatosak.

E-mail: tamas@socio.mta.hu

Pajor Enikő

Digitális forrásmozaikok Pierre Lévy vitacikkének kulcsfogalmaihoz

„Ahogy az internethasználat folyamatosan »íródik«, úgy együtt is fejlődik az idő múlásával, és hogy továbbsszűjük a metaforát, az internet olyan, mint a tollvonás, a toll leírja a szöveget, de nem érti, és nem is sejt, és nem is látja előre, hogy a jelek, amiknek a körvonalait megrajzolja, jelentést hordoznak, hogy a leírt szövegnek jelentése van.”

(Mathias, Paul: A bőség anatómiája. In *Az internet francia szemmel. Válogatás Éric Guichard és munkatársai írásaiból.*

Szerk. Pajor Enikő. Ford. Szabó Enéh. Bp., 2006, OSZK, 104.)

Pierre Lévy cikkét tanárként módszertani szempontból és magánemberként olvastam. Olyasvalakiként, aki nem született bele a digitális korba, még a klasszikus kultúra nyomdokain indult, de utolérte e gyorsan változó világ. Beletanultam, beletanultunk valamennyire, de internauta habitusunk, a gépekhez, a művi világhoz való tartozásunk, vonzódásunk, digitális kreativitásunk soha nem lesz az, ami az új generációké. Velük összehasonlítva magunkat, nyugodtan ránk illeszthető a *Babitsot* Adyval összehasonlító, rossz *sugallatú különbségtétel a poeta doctus és a poeta natus* között, amely igazságot hordoz ugyan, de nem feltétlenül értékkülönbséget kellene hogy jelentsen. Rájöttem, hogy amitől mi szenvedünk, ugyanannak az ellenkezőjétől szenved a ma ifjúsága. Nekünk nincs a vérünkben e digitális világ minden csínja-bínja, mint az „y-z generációnak”, nekik pedig – többségüket tekintve – nemhogy a vérükben, de szellemi horizontjuk határain sem jelennek meg a klasszikus kultúra építőkövei. Mi ezt tartjuk hatalmas hiányosságnak, ők pedig azt, ami szerintük belőlünk hiányzik: a számunkra ismeretlen kódnyelvként hangzó nyelvezetük, ezzel járó magatartásmintáik és a numerikus világban való magabiztos tájékozódás hiányát.

Valójában igazi hiányosság-e, amit mi annak tartunk? Hiszen egy jövőbeli, még későbbi generáció ifjúsága már nem fogja látni az elődök nyomdokait sem, nem lesz átmeneti generáció. Az új kultúra új hívei bizonyára megelégszenek majd a még gyorsabban száguldó wikik tartalmával. Addig azonban ennek az átmeneti kor szülötteként a tanári szem és a hajdan volt olvasottság akaratlanul is felszínre hozta Lévy szövegének a múlthoz kapcsolható szövedékeit, mert mindazok az alapfogalmak, amelyekről Lévy jövőképként beszél, itt is a múltban gyökereznek.

Az alábbi kis fogalomtár segédanyag a szöveg megértéséhez – az ifjú generáció igényéhez alkalmazkodva, elsősorban az internet forrásaira hivatkozva próbálja felszínre hozni ezt „a múlthoz, a hagyományozhoz” való kapcsolatot az értelmiségiek felelőssége, a nooszféra, a kollektív intelligencia és Lévy új metanyelve témakörében.

Az értelmiségiek felelősségéről

Lévy írásában felmerül az értelmiségiek felelőssége, ezért nem hagyható figyelmen kívül az írástudók felelőssége sem. Vö. Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. Bp., 2000, Neumann Kht. (Gondolkodó Magyarok)
<http://mek.oszk.hu/05000/05048/index.phtml>, [2008-10-08].

Székelyhidi Ágoston: Nemzeti önrendelkezés, 1956–2006. A véleményformáló értelmiség szerepe és felelőssége. In *Hitel*, 19. évf., 2006, 10. sz., 90–101. Az idézett szakasz: 98–99.

<http://epa.oszk.hu/01300/01343/00057/pdf/20061025-76109.pdf>, [2008-10-08].

(Megjelent még: *Erdélyi Napló*, XVI. évf., 44, 787. szám, 2006. október 31.

http://www.hhrf.org/erdelyinaplo/archivum.php?id_lapszam=225, [2008-10-08].)

A Magyar Demokrata 2008. szeptember 24–25-ei számában a Székelyhidi Ágostonnal készült beszélgetésben ismét felmerül ugyanez a kérdéskör, és Székelyhidi ismét – mint minden alkalommal – hivatkozik Andorka Rudolfra. Az ő véleményét idézi: „A politikában a cél a hatalom megszerzése és megtartása, a tudományban, a szellemi munkában az igazság felderítése. Ez a két szerep nem egyeztethető össze. [...] Nem szabad, hogy az értelmiségiek politikai megfontolások által vezettessék magukat szakmai és tudományos munkájukban, mert ezzel elkövetik az értelmiségiek árulását. Meg kell őrizniük intellektuális függetlenségüket.”

Fasang Árpád: *Az (magyar) értelmiség hivatása. Tanulmányok, vallomások, elemzések, levelek: hetven magyar értelmiségi írásai*. Bp., 1997, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 530. (Az Antall József Baráti Társaság évkönyvei 4.) A könyv további elmélkednivalót kínál az értelmiségi létet, felelősségvállalást és életformát illetően.

Konrád György: *Eszmények vására* (1996).

<http://mek.oszk.hu/02600/02692/02692.htm>, [2008-10-08].

„Ami pedig az értelmiség felelősségét illeti, mind felelősek vagyunk azért a sok jóért és rosszért, ami van, és ha nagy bűnök vannak, ha az emberi életeket és integritásokat nagy sérelem éri, ha kívülről erőszakosan beavatkoznak a civil lakosság életébe, és ha szavak, értelmiségi szövegek, szociológiai vagy teológiai klisék szolgálnak ezek igazolására, ha vannak ideológiák, amelyek az erőszakot szolgálják, akkor a cinkosság vagy a gyávaság bűnébe esünk, amennyiben elhallgatjuk minderről a gondolatainkat, noha a műveink megalkotásához olyan életre van szükségünk, mint a tyúknak a nyugodt költéshez. Ezek valóságos dilemmák voltak, és maradnak is talán, amelyek között az ember igyekszik a maga módján valamiféle egyensúlyt teremteni.”

Tordai Zádor: A felelősség. In Tar Károly: *Illemszótár*. Kolozsvár, 1997, Erdélyi Híradó Lap- és Kvk.

<http://mek.oszk.hu/01500/01552/01552.htm>, [2008-10-08].

„A felelősséggel összefüggő vagy összefüggésbe hozható közvetítések a cselekvések közvetett hatásaiból erednek. Hiszen az ember cselekedete hatásainak teljes terjedel-

méért felelős. Tehát azokért, amelyek abból adódnak, hogy a cselekvés tevékenységének általános és állandósult hálójába szövődik bele. Annak, hogy minden cselekvés a társadalom létének része, megfelel az, hogy a társadalmak viszonyait valamennyi ember cselekedeteinek egyberendeződése és kölcsönös továbbvitele alkotja. Minthogy az egyedi cselekvések ennek a beépülésnek a mértékében éltetik a társadalom közös viszonyait, az egyén tetteiért az összefüggésekben való részvételnek megfelelően felelős. Annak következtében az, hogy az összegeződések közvetítenek: mintegy továbbadják a cselekvések hatásait. Ezzel a felelősséget mint a cselekvéssel létrehozott viszony visszafelé való érvényességét ugyancsak »továbbadják«. A felelősség, amely vele jár a hatásokkal, nem választható le róluk. A felelősség ténye és annak a cselekvő általi megvalósítása azonban nem ugyanaz. Az utóbbi nem közvetíthető és nem is közvetíthető. Az mindig személyes és visszaható (reflexív), hiszen a cselekvőnek a tett hatásaihoz való viszonyában valósul meg. Csakhogy annak hatása, amit az ember felelőssége szerint tesz – akár eleve így cselekszik, akár korábbi tetteinek hatásaira reagál – ugyanúgy belefoglalódik a mások tetteivel együttformálódó közösbe, mint minden tett. Így ennek hatásai is, minden más tethez hasonlóan és azokkal együtt, közvetíthetőnek az azokat elszennedő gényekhez.”

A nooszféráról

„...szemünk láttára alakul a földi utak megdöbbenő rendszere, a tengeri és légi utak, a postai utak hálózata, az összeköttetések, a sürgönydrótok és telefonkábelek, az elektromos hullámok révén, e hálózat napról napra jobban körülfonja a földet. Mindez üzleti és élvezeti kommunikáció, ismétlik egyesek, üzleti és hasznossági utak létesítése. Egyáltalán nem, mondjuk mi; hanem mélyebben az Emberiség igazi idegrendszerének megteremtése, egy közös tudat kidolgozása.”

Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) francia paleontológus és filozófus szavai ezek, aki már az 1910-es és 1920-as években foglalkozott a nooszféra kérdéskörével.

A görög noosz szó értelmet, szellemet jelent, így a szó jelentése az értelem, a szellem szférája.

Az egyetemes fejlődésemélet négy korszaka közül (geogenezis, biogenezis, pszichogenezis és noogenezis) Teilhard de Chardin a legutóbbit tartja a legfontosabbnak. „Fontosságában az evolúció valamennyi egymást követő szakasza között a gondolat megszületése az egyetlen, amely nagyságrendben összehasonlítható a Földet képező anyagok összesűrűsödésével vagy az élet megjelenésével.”

Chardin már 1918-tól megalkotta „planetáris” gondolatának alapvető fogalmát, a „planetáris tudatot”, amelyet először „Nagy Monádnak”, majd „Antroposzférának” nevezett. Erre vonatkozó gondolatait a *The Human Phenomenon* című könyvében fejtette ki. A könyv magyarul már 1980-ban megjelent Rónay György és Bittei Lajos fordításában. Bp., 1980, Gondolat Könyvkiadó (Gondolkodók). A kötethez Tordai Zádor írt magyarázó előszót. 2001-ben új kiadás készült: Chardin, Teilhard de: *Az emberi jelenség*. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub, 315. (Írók, költők, gondolkodók.)

A nooszféra megjelenik Hankiss Elemér *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata* (Bp., 2001, Helikon, 264.) című művében is.

„...az emberiség idegen a saját világában” – mondja Hankiss. A „Nooszféra” című fejezetben az angyalok megszámlálásán és megnevezésén keresztül vezeti le elméletét. Miért is olyan fontos a 13. század filozófusai számára az angyalok számbavétele és elnevezése? Mert ez a létezésüket bizonyítja. Ami megszámlálható, elnevezhető, az létezik. Márpedig az embernek szüksége van az angyalok létezésére, mert ők azok, akik ebben az idegen és veszélyes világban védelmet nyújthatnak az ember számára. Hankiss szerint ez a félelem sarkallja az embert tettekre, végső soron kultúránk létrehozásában és fenntartásában is ennek a félelemnek van döntő szerepe. Az idegen világban való túlélésre az ember különböző stratégiákat alkalmaz. A „prométheuszi stratégia” célja, hogy a fizikai világot vonja az ellenőrzése alá.

„Más szóval, hogy a világ erőforrásait kihasználva olyan zárt univerzumot teremtsen, amely oltalmazza és gyarapítja az emberi életet, miközben – amennyire csak lehet – kizár mindent, ami korlátozhatja, sértheti, veszélyeztetheti ezt a mikrouniverzumot és a benne levő életlehetőségeket” – írja Hankiss, de máris megjegyzi: „Szükségünk volt és van egy másik védelmi rendszerre, egy másik stratégiára is. Ez a stratégia pedig nem más, mint „az apollóni stratégia”, vagyis a lelki, pszichikai, spirituális túlélésért folytatott harc stratégiája. A prométheuszi stratégia ugyanis nem nyújthat teljes biztonságot, mert nem ad választ az emberi lét végső kérdéseire.”

Talán ezért alkotja meg az ember a maga kultúráját? Ezt fejti ki a Peter L. Berger – Thomas Luckmann szerzőpáros *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés* (Bp., 1998, József Műhely Kiadó, 256.) című könyvében.

„Mint hogy biológiailag meg vannak fosztva egy ember-világtól, megkonstruálják a maguk emberi világát. Ez a világ természetesen nem más, mint a kultúra. A kultúra célja az, hogy ellássa az emberi életet azokkal az erős struktúrákkal, amelyek biológiailag hiányoznak belőle. A kultúra az ember „második természetévé” válik...”

Tom Wolfe „Sajnálom, a lelke éppen meghalt” c. cikke az Elektronikus Periodika Adatbázisban olvasható. Az egész érdekes, de az alábbi szakasz különösen, mivel a cikk 1996-ban, több mint tíz éve íródott!!

A cikk az alábbi címen érhető el: <http://www.epa.oszk.hu/00400/00458/00086/index.htm>, [2008-10-08]

Ez egyben a *Korunk* c. folyóirat 1997. évi februári tematikus száma, amely a „Beteg ezredvég?” problémakörét járja körül.

„A digitális forradalomról, bevallom, csak tavaly februárban értesültem, amikor Louis Rossetto, a *Wired* című folyóirat társalapítója, pólóban és hosszú hajjal, mint Felix Mendelssohn, tetőtől talpig a fiatal kaliforniai látnokot alakítva a Cato Institute előtt mondott beszédében bejelentette, hogy érkezett a 21. század digitális forradalmának hajnala. Beszéde alapjául Pierre Teilhard de Chardin proféciját választotta, melyben a jezsuita tudós és filozófus ötven évvel korábban megjövendölte, hogy a rádió, a tévé és a számítógépek egy „nooszférát” fognak létrehozni, egy elektronikus membránt, amely a Földet behálózva egyetlen idegrendszerre kapcsolja össze az egész emberiséget. Földrajzi helyek, államhatárok, a piac és a politikai folyamatok kulcsszavai mind elavulnak és értelmüket veszítik. Az internet elképesztő léptékű terjeszkedését tekintve, magyarázta Rossetto, az a csodálatos modem vezérelte pillanat majdhogynem érkezett.

Meglehet. De valami azt súgja nekem, hogy tíz éven belül, 2006-ra az egész digitális világhálózat olcsó élvezetnek fog tűnni ahhoz az új technológiához képest, amely

most csupán parázsként pislákol néhány USA-beli és (igenis!) kubai kórházban és laboratóriumban. Azokról a képkódolási technikákról van szó, melyek segítségével az agy működése közben készített felvételekkel vizsgálják az agyi funkciókat. Bárki, aki idejében szeretne feleszmélni, hogy a 21. század vakító hajnalát el ne szalassza, tartsa szemmel ezeket.”

„A nooszféra kisajátítása” (*Homesteading the Noosphere – abbr. HtN*) című esszé Eric Steven Raymond írta a nyílt forráskódú szoftverfejlesztés társadalmi szintű működéséről. Az eredeti esszé, amely először egy szakmai konferencia előadása volt, 2000-ben született, és angolul az alábbi linken olvasható:

http://hu.wikipedia.org/wiki/A_katedr%C3%A1lis_%C3%A9s_a_baz%C3%A1r, [2008-10-08].

Az esszé a projektvezetés témáját járja körül, valamint az ajándékozó kultúrák lehetséges antropológiai gyökereit kutatja a nyílt és a zárt forráskód esetében. Ezek megjelenését vizsgálja, és kifejti nézeteit az árucere-kultúra megjelenésére vonatkozóan a zárt kód esetében. Összehasonlításukkor és jellemzésükkor a katedrális és a bazár tulajdonságaival illeti őket. Ezért adja könyvének is ezt a címet.

Raymond, Eric S.: *A katedrális és a bazár. Egy botcsinálta forradalmár gondolatai a Linuxról és a nyílt forráskódú programokról*. Budapest, 2004, Kiskapu Kft., 224.

„A katedrális”- és a „bazár”-struktúra bemutatása, az esszé rövid összegzése az alábbi linken olvasható:

http://hu.wikipedia.org/wiki/A_katedr%C3%A1lis_%C3%A9s_a_baz%C3%A1r, [2008-10-08].

Raymond a nyílt kód terjedésének természetét a nooszféra, vagyis a gondolati világ vad határmezsgyéjén vizsgálja, és megállapítja, hogy azok a projektek, melyek nagyon meghaladják a korukat, vagy túl nagyot akarnak újítani, általában elbuknak, mivel túl messze vannak kint a pusztában, valamint azt, hogy a sikeres projektek általában valamilyen szinten kapcsolatban állnak a már létezőkkel.

A szerző alaposan vizsgálja a nyílt kód céljai és a megfigyelt viselkedési minták közti különbségeket, valamint a mozgalomban részt vevő embereket motiváló tényezőket is. Végül azt állapítja meg, hogy a fő hajtóerő a „törzsön” belüli elismertséggért való küzdelem.

Nagy Péter „*Virtuális diplomácia – mítosz vagy valóság?*” című cikkében szintén található ideillő érdekes szakaszok:

<http://www.inco.hu/inco7/infopol/cikk1h.htm>, [2008-10-08].

„Az új körülményekhez való alkalmazkodás szükségességét megalapozottan tekinthetjük korszakosnak, hiszen az információs-kommunikációs forradalom a legjelentősebb innováció, amely a diplomácia rendszerében valaha is érezte hatását, amióta a 15. században az európai uralkodók udvaraiban létrehozták az első állandó külképviseleteket. A tapasztalatok szerint a történelem kimagasló fordulópontjai mindig egybeesnek a kommunikáció módjának változásaival, melyek mélyreható hatást gyakoroltak a hatalom eloszlására. A modern európai államrendszer kialakulása is tulajdonképpen nagyrészt a kommunikáció megváltozásának a következménye. A reneszánsz korának diplomáciájában a nagykövet szerepe lényegében még arra korlátozódott, hogy megvédje uralkodójának becsületét a fogadó ország uralkodója előtt, ebben a funkciójában csupán intelligenciájára, bátorságára és ékesszólására számíthatott. A diplomaták eme,

mind a mai napig fontos tulajdonságai mellett azonban az IKT modern eszközei – a telefon, a fax, a műholdak, a számítógépek, az internet (a cybertér) – rendkívüli lehetőségeket biztosítanak az állami szereplőknek (a külügyi szolgálatoknak) a nemzeti érdekek érvényesítésében, a megelőző korok innovációival szemben azonban ezek a kommunikációs lehetőségek az állami és a nem állami szereplők számára minden korlátozás nélkül egyaránt rendelkezésre állnak. Az IKT alkalmazása kézzelfoghatóan módosítja a diplomáciai tér és idő sajátosságait: lehetővé teszi számos diplomáciai funkciónak a cybertérben való megvalósítását; nagyságrendekkel felgyorsítja a diplomáciai gépezet ritmusát; ugyanakkor ösztönzi a külügyi szolgálatok zárt, hierarchikus irányítási-eljárási folyamatainak az újjászervezését.”

[...]

„A virtuális diplomácia szerepének növekedése elsősorban azzal magyarázható, hogy »a hatalom forrását jelentő információ és tudás mindinkább szétterjed, több emberhez jut el, és mozgását nem akadályozhatják a nemzeti határok«. Másképpen fogalmazva, a tudás a világpolitika színterén a hatalom és a külpolitikai stratégia meghatározó forrásává válik. A virtuális diplomácia nem abban különbözik a realizmus elvein alapuló diplomáciától – amely a hatalom kemény, anyagi dimenzióit hangsúlyozza, és csak az államokat tekinti a világrend döntő fontosságú tényezőinek –, hogy a modern IKT-t alkalmazza, hanem abban, hogy az információ, a tudás és a hatalom interdependenciáját helyezi középpontba az államközi, illetve az állami és a nem állami szereplők közötti viszonylatokban. Éppen ez a magyarázata annak, hogy miért nem a »cyberdiplomácia«, vagy a »digitális diplomácia« megnevezéseket használjuk, ezeknek ugyanis túlságosan erős a technológiai felhangjuk. Ugyancsak idegennek hatna a »noodiplomácia« szó is, amely a »nooszféra« fogalmán alapul, de amely rokon tulajdonságokat mutat a konstruktivizmussal.”

A kollektív intelligenciáról

„A kollektív intelligencia mindannyiunk által ismert megnyilvánulása a Wikipédia, amely több ezer önkéntes ingyenes írói és szerkesztői munkáján alapszik. Igen sok szócikk foglalkozik a történelemmel, és az együttműködés mértéke megdöbbentő: becslések szerint a Franklin Delano Roosevelttel foglalkozó részt négy év alatt 500 ember több mint ezer kiegészítéssel látta el. Pedig a Wikipédia nem nyújt új ismereteket, sőt egyenesen tiltja az »eredeti kutatást«, vagyis a szócikkek az adott témában már megjelent írások összefoglalását tartalmazzák.”

A „Múlt-kor” történelmi portál egyik cikke a valós életből vett példákkal mutatja be a kollektív intelligencia gyakorlati hasznát.

Kollektív intelligencia segíti a történészeket:

<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=20896>

„Ha egy történész az amerikai történelem egy bizonyos korszakával foglalkozik, csak néhány száz oldalt tud teleírni, és szinte elkerülhetetlen, hogy ki ne maradjon valami. A kollektív intelligenciát felhasználó projektek viszont sokkal több részletet és szempontot vesznek figyelembe, mint egyetlen tudományos munka” – véli Daniel

Cohen, a George Mason Egyetemen működő Center for History and New Media igazgatója.

„Nem nehéz elképzelni, milyen lehetőségeket nyújt új történelmi információk szerzéséhez ez az együttműködő szellem, amelyet tavaly már egyre több weboldal igyekezett kihasználni. A legismertebb kísérlet a Kongresszusi Könyvtár fénykép-azonosító projektje volt (<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19574>, [2008-10-08]). A könyvtár 12 milliós fényképállományának mintegy fele csak korlátozott mértékben kutatható, mivel azonosításuk nem teljes, ezért is fordultak a Flickr segítségével a közvéleményhez: több ezer fotó azonosításához kértek segítséget.

A Flickr közösségi portál elérhetősége, ahol mindenki mindenféle fotót azonosíthat, kommentálhat: <http://www.flickr.com/commons/> [2008-10-08].

Érdeemes idézni egy idevágó másik véleményt is a <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=19574>, [2008-10-08] címről:

Matt Raymond úgy fogalmazott, hogy „az az igazi varázslat, amikor a Flickr közössége átveszi az irányítást. Azt szeretnénk, ha az emberek az adatbázis bármely más fotójához hasonlóan címkéznék, kommentálnák és jegyzetekkel látnák el a képeket, és ezzel talán eddig ismeretlen részletekre is fény derülhet. Egyes fotók esetében például nem tudjuk, hogy hol készültek, vagy ki készítette azokat. Ha ezekre a Flickr tagjainak információin keresztül fény derülne, az potenciálisan megnövelné a képek bibliográfiai adatainak mennyiségét.”

„Helena Zinkham, a program vezetője, igencsak meglepődött, milyen gyorsan sikerült az eddig ismeretlen adatokat megszerezni. Lelkes amatőrök és gyűjtők egész hada jelentkezett: a katonai repülés rajongói vagy a korai baseball ismerői. Az egyik gyűjtemény a 20. század elejének bokszolói mutatva be, akikről eddig semmilyen hasznosítható információ nem állt rendelkezésre, talán csak egy családi név. »A beszélgetés végén már meg tudtuk különböztetni Matt Wellst Billy Wells tüzértől« – mondta Zinkham.”

Vezetői tudás: csapatépítés társadalmi felelősségvállalással

www.humanerok.hu/pages/getpage.aspx?id=C817BFB1-1975-4488-97CD-699DEF040D85, [2008-10-08].

„A kollektív intelligencia jóval nagyobb erőforrás, mint a legjobb egyéni IQ. Az élőlények csoportjára jellemző, nem a tagjaira. Az élőlények a kollektív intelligenciájuknak köszönhetően fejlődőképeseek (G. Poór). Ez az, ami magában foglal olyan képességeket, mint a társas emlékezet. Ez teszi lehetővé a csoportok és szervezetek zökkenőmentes működését, a személyiség-, szerep- és magatartásminták, a sikertörténetek, a karrier, a vezetési funkciók (tervezés, szervezés, megértés, irányítás, koordináció, tanulás stb.) által.”

„Kifejleszti azt a képességet, hogy tanuljunk a párbeszédben, szolgálni tudjuk a magasabb minőségű belső késztetéseket, szükségleteket. Találjuk meg a személyes értékeken és motivációkon alapuló társas megoldásokat. Tárjuk fel és használjuk egymás erősségeit a közös csoportos siker érdekében, vegyünk részt és vállaljunk felelősséget a folyamatban.”

Zalka Zsolt e témában tartott előadására válaszol Bodoky Tamás:

„Munkához figyelmedbe ajánlom Francis Heylighen matematikai fizikus, a Free University of Brussel »evolúció, komplexitás és kogníció« transzdiszciplináris kutatócsoportja vezetőjének elképzeléseit a kollektív intelligencia mibenlétéről a

»Collective Intelligence and its Implementation on the Web: algorithms to develop a collective mental map« című, a *Computational and Mathematical Organization Theory* című szaklapban 1999-ben megjelent tanulmánya alapján. Heylighen szerint az egyes individuumok kognitív kapacitásának határai és a csoportkoordináció bonyolultsága által támasztott akadályok egy kollektív mentális térkép (KMT) segítségével válnak leküzdhetővé a csoport számára...»

Érdekes cikket írt Rachel Cohen „Miért kell megváltoztatni az oktatást, nevelést az internetgalaxis korában?” címmel az *Új Pedagógiai Szemle* 2006. szeptemberi számában.

<http://www.epa.oszk.hu/00000/00035/00106/2006-09-vt-Cohen-Miert.html>, [2008-10-08].

„A szerző az információs és kommunikációs technológiák oktatási alkalmazásának nemzetközileg elismert szakértője. Tanulmányában átfogó képet ad az oktatás válságának jelenségeiről, amelyben szerepet játszik a rendkívüli mértékben megnőtt információmennyiség és az ismeretátadás régi paradigmája közötti ellentmondás. Cohen szerint a probléma megoldásának egyik módja lehet a világhálóknak, az információrobbanás kezelésének megfelelő kompetenciák fejlesztése.”

Az IKT és a társadalom

„Nem csak arról van tehát szó, hogy új eszközöket vessünk-e be a már létező struktúrákba, vagy sem. A társadalom vertikális változásai vannak ugyanis most napirenden. Új humanizmus látott napvilágot, amely magában foglalja a korábbi elismerését. Először fordul elő, hogy minden emberi lény hallathatja a hangját: hogy már nemcsak tárgya, hanem szereplője (alanya) is lehet (ennek a folyamatnak). A (szóban forgó eszközzel való) rendelkezés azonban már (eleve) megosztott.

A technológiának a társadalomra gyakorolt hatásáról szóló metafora azonban nem egészen helyénvaló megjelölés. Amit ugyanis az új technológia fogalmával azonosítanak, az tulajdonképpen átfedi az emberi csoportoknak azt a sokféle aktivitását, amelyet a kollektív és összetett jövődő számukra felmutat. Ez pedig maga a szociális előrehaladás. És ezen a ponton központi szereplőként közbelép a „kollektív intelligencia”. Az igazi kérdés az, hogyan lehet megismerni a minőségi változásokat, azt a még feltáratlan környezetet, amely az új hálózatok, a transzverzális kommunikációs vonalak újonnan létrejövő, interaktív és együttműködésre alkalmas alakzatai szerint jön létre.

Az emberiség finom összekapcsolódása minden szinten olyan nyitott és interaktív hálót hoz létre, amely – bár az eddighez képest meglehetősen szokatlan helyzetet teremtett, ám reményeink hordozójaként – az oktatás-nevelés, a művészet terén új megoldásokért kiáltó problémákat is létrehoz. »Ez ugyanis már egy más léptékkal mérhető, egészen más pályán haladó olyan új univerzum, amely a kommunikációs összeköttetések s a közösségek bekapcsolásával építkezik, terjeszkedik, alakul, állandóan megújul...« (Levy).

Mindez több annál, mint ami csupán a kommunikáció változásaiból következhetne. Ez szisztematikus változást jelent. Az előzőekben „(magát) a(z) rendszert a megosztás jellemezte. Jelenleg ugyan ebbe (a hálózati rendszerbe) már mindannyian be

vagyunk kapcsolva, de még senki nincs leterhelve. Ez a rendelkezési viszony azonban magán a rendszeren belül is különböző mértékben strukturált... a hálózatok pedig az egyén számára olyan új birtoklási viszonyt jelentenek, amely képes az államok és a piacok az egész történelem folyamán soha nem látott mértékű befolyásolására is. Az egyének ily módon közvetlenül is képesek a világ színpadán cselekvő hatalmi tényezővé válni” (Friedman).

Rachel Cohen: Nemzetközi távközlési kommunikáció. Új pedagógiai gyakorlat születik. Szerk.: Majzik Lászlóné. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 7–8. szám, 198–214. <http://www.oki.hu/cikk.asp?Kod=1997-07-vt-Cohen-Nemzetkozi.html>, [2008-10-08].

R. Cohen szerint „Joel de Rosnay-nek már évtizedekkel ezelőtt is okos, profetikus és globális látomásai voltak a harmadik évezredről”. A *pron@tariátus lázadása: a médiatömeg és a tömegek médiája* címet viselő könyve Carlo Revelli közreműködésével 2006-ban jelent meg Párizsban, a Fayard kiadónál. A könyv MP3 és pdf formátumban letölthető: <http://www.pronetariat.com/livre/>, [2008-10-08].

Pron@tariátus: a proletariátus (= az ipari társadalom produktumainak centralizált termelésében és elosztásában döntő szerepet játszó csoport) ötletére formált új szó. Valójában Rosnay ezzel az információs társadalom internetet használó, új társadalmi „osztályát” jelöli, amelynek tagjai a megszerzett információk birtokosaként képesek új tartalom, új ismeret tömeges előállítására és széles körű, ingyenes terjesztésére. Lásd <http://www.pronetariat.com>, [2008-10-08].

Joel de Rosnay hivatalos weblapja: <http://csiweb2.cite-sciences.fr/derosnay/cv.html>, [2008-10-08].

Az internet francia szemmel. Válogatás Éric Guichard és munkatársai írásaiból. Szerk. Pajor Enikő. Ford. Szabó Enéh. Bp., 2005, Könyvtári Intézet, 168. (Euro Téka 1.)

A kötetben 10-15 francia, kanadai és kínai szerző magyar nyelvű tanulmánya olvasható az internet, a hipertext, a kollektív intelligencia stb. megjelenéséről és hatásáról. Szinte minden tanulmányának vannak olyan részletei, amelyek Lévy szövegéhez kiválóan kapcsolhatók. Érdemes beleolvasni, mert ugyanaz a francia-kanadai iskola, mint Lévyé, mégis sokféle felmérés, sokféle megközelítés adja az összképet.

„A túlságosan sok információ és a káosz miatt az állandó kognitív deficit állapotába kerülünk, nincs megfelelő képünk az internetről és a tartalmáról, azaz strukturális és nem technikai hiányosság lép fel, amely ellen – még ha sok tennivalónk is lesz az alkalmazott kutatások és a programozás szintjén – nem sokat tudunk tenni az olyan területen, mint a tudás, illetve azon a téren, hogy hogyan ábrázoljuk vagy értékeljük az interneten található tudásokat.” Mathias, Paul: A bőség anatómiája In: *Az internet francia szemmel. Válogatás Éric Guichard és munkatársai írásaiból*. Szerk. Pajor Enikő. Ford. Szabó Enéh. Bp., 2006, OSZK, 105–106.

Az internet „...inkább a »teremtő fejlődés« (a bergsoni *évolution créatrice*) egy formáját valósítja meg ez a kísérlet, aminek a célja a megismerés, a tudás és az ismeretszerzés, és aminek a szerkezetét a saját ismétlődése, különböző irányokba való eltolódása, és folytonos megújulása alakítja ki, illetve igazából inkább a szétválaszthatatlanul összefonódó, egyes elemekre le nem egyszerűsíthető használati módok, kérdések és nézőpontok találkozása formálja ezt a struktúrát”. Mathias, Paul: A bőség anatómiája. In *Az internet francia szemmel. Válogatás Éric Guichard és munkatársai írásaiból*. Szerk. Pajor Enikő. Ford. Szabó Enéh. Bp., 2006, OSZK, 108.

Lévy metanyelvéről

Az Information Economy Meta Langage (IEML) metanyelv hivatalos kétnyelvű (francia–angol) honlapja: <http://www.ieml.org/spip.php?rubrique33&lang=fr/>, [2008-10-08].

Denis Faily 2006 júliusában beszélgetett Pierre Lévyvel e metanyelv hivatalos website-jának indításakor. Lévy ebben részletesen elmagyarázza új koncepcióját: <http://nextmodernitylibrary.blogspot.com/archive/2006/07/13/ieml.html>, [2008-10-08].

Az IEML szintaxisa P. Lévy alapján: <http://starparser.ieml.org/>, [2008-10-08].

Zárszó

A fent közreadott szakirodalmi források az általam legfontosabbnak tartott fogalmakat járta körül. Talán azért, mert vallom az Illyéstől a most Nobel-díjat kapott Le Clézioig ívelő írói gondolatot: „Mindnyájan voltaképpen abban vizsgázunk, hogy milyen fiatalságot tudunk magunk után nevelni...”

Ahhoz, hogy ennek megfeleljünk és megélhessük különbözőségünket, ugyanakkor nemzetköziségünket úgy, hogy közben ne törjük szét az áhított egységet, és elérjük a magasabb szellemi társadalmat, a jövő tudástársadalmát, csak tudatos felelősségvállalással és mindnyájunk közös intelligenciájával valósíthatjuk meg.

Pajor Enikő

1991 óta a szegedi Universitas JGYPK-BTK Könyvtártudományi Tanszékének munkatársa. Az *ex libris* „műfaj” történetéről írott doktori munkája után franciaországi posztdoktori ösztöndíjként DESS könyvtár-informatikai speciális diplomát szerzett. 1992-től érdeklődése az új technológiákon nyugvó információszolgáltatás és információkeresés, az internet szemléletmódosító hatása felé fordult. Ez tükröződik a „mély web” témájában írott doktori értekezésében, az általa szerkesztett <http://melyweb.lap.hu-n> és a *Könyvtári Figyelő* hasábjain megjelent tanulmányaiban is. Az *Atelier* nemzetközi kutatócsoport tagja, a Nancy-ban működő Charlemagne Egyetem rendszeresen meghívott kutató-vendégtanára.

E-mail: pajor@jgypk.u-szeged.hu

Z. Karvalics László

McDougall kontra Maciver: ember, csoport és tudat

Bevezetés

William McDougall, a brit szociálpszichológia egyik megalapítója és legtermékenyebb képviselője 1920-ban jelentette meg a csoporttudatról (Hunyady György szóhasználatával: csoportszellemiségről)¹ szóló könyvét (*The Group Mind*. G. P. Putnam & Sons). Ekkor már egészen pontosan negyedszázados volt az a diskurzus, amelyet Gustave Le Bon később számos kiadást megért és kezdettől fogva viták kereszttüzében álló munkája, *A tömegek lélektana* indított el 1895-ben,² de még mindig erősen foglalkoztatta a pszichológusokat. Nem véletlen, hogy Sigmund Freud is nagyjából ugyanekkor tette le a garast,³ és hogy számtalan alakváltozatban a harmincas évek végéig vissza-visszatérően népszerű téma maradt a „tömegek” és a „tudatok” közötti kapcsolatok fürkészése. A „tömegnek” az a képe, amely miatt a figyelem középpontjába került, az ipari korszak új kontroll- és konfliktusstruktúráinak terméke a nagyüzemekkel és a politikai renddel az egyik oldalon, az utcát cselekvési térére változtató munkásmozgalommal, a szakszervezetekkel, a nőmozgalmakkal és az agrármozgalmakkal a másikon. Ennek a „mindennapi élményként megélt” tömegnek az irodalmi, ideológiai és/vagy tudományos percepciója sokfajta megközelítést tett lehetővé, a felszabadító erejű érzelmi azonosulástól⁴ az alaktalan rettegésig. Ráadásul új tartalommal telt meg az első világháború idején, majd azt követően, ahogyan a (para)militarista máz és a gigantizmus a bontakozó szélsőjobb utcai demonstrációinak állandó kellékévé vált.

Mindeközben azonban komoly átalakuláson és differenciálódáson ment át maga a problémater és az a fogalmi, ill. funkcionális keret, amelyben a szerzők a kérdéseiket felvetik. A pszichológia kiforratlan kategóriarendszere miatt az irodalom korai darabjainak naiv-romantikus fogalmi nyelvében, az olvasóborzongató extremitásokban és az argumentáció esetlegességében tükröződő módszertani és tudományos bizonytalanság lassan átadta a helyét egy szigorúbb, leíróbb elméleti-rendszerező pozíciónak, utat nyitva a szociológiai szempontok megerősödésének. Evvel párhuzamosan Le Bon világa le is került a napirendről,⁵ az intézményesedéstől magabiztosabbá váló szakmai műhelyek

¹ Hunyady György: A nemzetek jellege és a nemzeti sztereotípiák (előadás a Mindentudás Egyetemen) http://www.mindentudas.hu/doc/hunyady_nyomtathato.rtf

² *Psychologie des foules*. Paris, Felix Alcan.

³ *Group psychology and the analysis of the ego*, 1921. Magyarul: Tömegelektan és énanalízis. Budapest: 1995, Cserépfalvi.

⁴ Gondoljunk csak József Attila *Tömeg* című versére (1930). „A tömeg /... / járó erdő rengeteg /... / Világ, bekap a tömeg! /... / nem fogja polgári ravaszság, / fölgruga milliónyi láb, – / hű! tömegek, tovább! tovább!”

⁵ Elsősorban Floyd Henry Allport, a kibontakozó amerikai szociálpszichológia iskolateremtő tekintélye (*Social Psychology*. Boston, 1924, Houghton Mifflin), a tudat társas vonatkozásainak korai rendszerezője az, aki nagyon határozott állításokkal teszi szalonképtelenné a csoportszintű lelki jelenségek vizsgálatát, axióma-

megkezdték árnyalt, többdimenziós csoportdefiníciókkal helyettesíteni a „tömeg” valójában „csürhe, csöcselék” értelemben használt fogalmát,⁶ és ezzel el is illant az az izgalom, amely az utca ad hoc tömegeinek cselekvését jellemző, zavarba ejtő szinkronicitást egy „csoportlénnyel” rendszerszintjére emelt „csoporttudat” tételezésével igyekezett leírhatóvá tenni és megmagyarázni.

A történet azonban nem záródik le ezen a ponton. Edward Bernays, Freud bécsi születésű unokaöccse, aki 1919-ben nyitotta meg New York-i irodáját, a „tömegebefolyásolás” mesterségének professzionális szintre emeléséhez használta kiindulópontnak a csoporttudat irodalmát: „Ha megértjük a csoporttudat mechanizmusait és motívumait, lehetővé válik a tömegek ellenőrzése és irányítása, megfelelően azon szándékunknak, hogy erről ők ne szerezzenek tudomást.”⁷ Ezen az áttételen keresztül a csoporttudat egykori irodalma napjainkban is élő hagyomány, mert a médiaipar döntéshozói, a nagyvállalatok kommunikációs hadoszlopai és a politikai marketing királycsinálói túlnyomórészt a mai napig könnyen befolyásolható *foules*-t látják a fogyasztók és a választók tömegeiben, és választásaikat sokkal inkább alapozzák a Le Bontól kölcsönzött primitív ösztönlény képére, mint a sokkal differenciáltabb, korszerű szociálpszichológiai modellekre.

De térjünk vissza McDougallre és fő művére. William Howard Johnson Tuvidor MacBeth Jenny McDougall (1871–1938) még Angolföldön szerzett magának hírnevet,⁸ olyannyira, hogy néha egyenesen a mai szemmel sokkal korszerűbbnek és meghatározóbbnak tűnő Tarde mellett emlegetik a pszichológiatörténeti felsorolásokban, a társulási ösztön („nyájösztön”),⁹ a viselkedés alapegységének tekintett „visszacsatolási hurok”, ill. a viselkedés „célra irányultsága” fogalmának megalkotójaként.¹⁰

Amikor azonban az első világháború után az első pszichológiai tanszék megalakul az Egyesült Államokban, McDougall átteszi a székhelyét a Harvardra, és azonnal komoly szakmai kihívás elé kerül: a bevándorlási kvóták megszabásában számítanak a szakértői segítségére, ez vezeti korábbi tételeinek „alkalmazott” továbbfejlesztéséhez, egy tudományosnak szánt, korábban csak „esszéisztikus formában létező” nemzetkarakterológia megalkotásához, amelyben „az egyes nemzetek jellemzésén, leírásán, tulajdonságokkal való felruházásán túl megpróbálta azokat a módszertani elveket kidol-

ként szögezve le, hogy a kutatás tárgya kizárólag az egyén rendszerszintje lehet (amely természetesen társas környezetbe van beágyazva). Hasonlóképpen foglal állást Everett Dean Martin is: „I don't believe there is any common or group mind, but that crowd mentality is a kind of psychosis which happens to a number of people simultaneously.” *The Conflict of the Individual and the Mass in the Modern World*. New York, 1932, Henry Holt and Company, VIII. fejezet: *A Diagnosis of crowd mentality*, 186–187.

⁶ Jousain, André: *Psychologie Des Masses* (1937, Ernest Flammarion Éditeur) című könyvének legelső fejezete nem véletlenül kezdődik a LeBon-féle *foules* és az absztraktabb *masses* közötti különbségtétellel.

⁷ *Propaganda*. New York, 1928, 47–48. Bernays, aki a public relations (PR) és a közvélemény-kutatás úttörőjének számít, később döbbenet értesült róla, hogy Goebbels éppen az ő *Crystallizing Public Opinion* című könyvét használta szervezetőnek a németországi zsidók elleni lejárató kampányaihoz.

⁸ Első „bestsellerei” – *Body and Mind* (1911), *Psychology: the study of behaviour* (London, 1912, Williams and Norgate) – mellett leginkább azzal a szintetikus bevezető művével szerzett magának hírnevet, amelynek még életében igen sok újrakiadása volt: az *An Introduction to Social Psychology* 1. kiadása 1908-ban, 23. kiadása 1936-ban jelent meg (London, Methuen).

⁹ Maurice Reuchlin: *A pszichológia története*. Bp., 1987, Akadémiai Kiadó, 127–128.

¹⁰ Elizabeth R. Valentine: *Fogalmak és nézőpontok a pszichológiában*. Bp., 1988, Gondolat.

gozni, amelyeket követve egy kultúrát ilyen szempontból jellemezhetünk”.¹¹ Az 1920-as *Group Mind* ennek a törekvésnek a jegyében születik meg, de ehhez bevezetésként a szerzőnek össze kell foglalnia mindazt, amit a csoporttudat természetéről korábban írt és gondolt.

Itt azonban nem tekinthet el attól, hogy a csoporttudat gondolatának közben nagyhatású és befolyásos (ráadásul: skót) bírálója támadt, Robert Morrison Maciver (más írásmód szerint: MacIver) személyében, aki friss könyvében (*Community. London, 1917*) megsemmisítőnek szánt bírálatban részesítette McDougall elméletét. A *Group Mind* egész bevezető fejezete ezért voltaképpen egyetlen szenvedélyes védőbeszéd az „individuum feletti tudatossági szint” (*super-individual consciousness*) mellett, amely ugyanakkor malíciózus vádbeszéd is Maciver „szedett-vedett” és önellentmondásokkal tarkított érvelése ellen.

R. M. Maciver (1882–1970) kétségkívül nagy száalka volt McDougall szemében. 1915-ben a szociológia és a politika határvidékein kalandozó tudós Edinburgh, Oxford és Aberdeen után az észak-amerikai kontinensre, Torontóba költözött, mégpedig a politikatudományi tanszékre (hogy azután később majd’ negyedszázadon át a New York-i Columbia Egyetem politikai filozófia és szociológia professzora legyen). Maciver a szociológiai kánon része lett,¹² számos standard szöveggyűjtemény szereplője, ill. gondozója. Legtermékenyebb és legmaradandóbb kategóriája, a *social causation* a társadalmi változás (*social change*) oksági viszonyait boncolgatja, fő műve idevonatkozó nézeteit summázza.¹³ Leginkább időtálló munkájának mai szemmel mégis az 1947-ben kiadott *The Web of Government* tűnik: ebben a társadalmi változást a kormányzatra alkalmazva annak kritikai szerepét emeli ki, amellyel képes az innovációk különböző hatásait facilitálni és moderálni.

McDougall mindvégig korrekt, érvelő vitát folytat Maciverrel, nem esik az *argumentatio ad hominem* hibájába. És noha álláspontja kihullott az idő rostáján, a *Group Mind* bevezetésének a skót vitapartner gondolataival viaskodó hosszú oldalai különösen izgalmas tudománytörténeti tanulságokat rejtnek. Hogy melyek ezek, az kiderül a szövegközlést követő tanulmányból.

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, az ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) volt igazgatója, 2006-tól örökös tiszteletbeli elnöke. Számos kurzust dolgozott ki az információs társadalommal kapcsolatos ismeretek oktatásához, e tárgyban több szakkönyv és tanulmány szerzője. A Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-ösztöndíjas (2000-től). Fontosabb könyvei: *Fogpiszkáló a hálózaton* (2000), *Az információs társadalom keresése* (2002), *Információ, társadalom, történelem* (2003), *Bevezetés az információtörténelembe* (2004).

E-mail: zkl@itm.bme.hu

¹¹ Hunyady: i. m. Hunyady nyomán feltételezhetjük, hogy McDougall szakértői munkája elősegítette azt, hogy „diszkriminatív döntések sora” szülessen, az angolszászok, az „curópaiak”, a szlávok és az ázsiaiak esetében eltérő megítélésen alapuló eltérő feltételekkel.

¹² Címűszó például Ed Stephan szociológiai naptárjában (*Sociology Calendar*)

<http://www.ac.wvu.edu/~stephan/calendar.html>

¹³ *Social Causation*. Boston, 1942.

William McDougall

Csoporttudat*

(Részlet a könyv bevezető fejezetéből)

„...Bizonyosan definiálhatjuk a tudatot mentális vagy céltudatos erők szervezett rendszereként (*an organised system of mental or purposive forces*), és az így definiált értelemben minden magas szinten szervezett emberi társadalomról joggal állítható, hogy van kollektív tudata. Mivel az ezen társadalmak történetét alkotó kollektív tevékenységeket olyan szerveződés szabályozza, mely csak a tudat fogalmaival írható le, ám az egyén tudata nem foglalja magában, a társadalom sokkal inkább az azt alkotó egyéni tudatok között fennálló kapcsolatok rendszeréből áll. Adott körülmények között a társadalom cselekedetei nagyon különböznek vagy különbözhetnek azon cselekvések pusztán összegétől, amelyekkel a társadalom számos tagja a számukra a társadalmat jelentő kapcsolatrendszerek hiányára reagálna; más szavakkal, az egyes ember gondolkodása és cselekedetei, amennyiben a társadalom egyik tagjaként gondolkozik és cselekszik, nagy mértékben különböznek különálló individuumként való gondolkozásától és cselekedeteitől.”

Ezt a bekezdést egy jelentős társadalomtudományi mű szerzője¹ idézi a csoporttudat koncepcióját vitató álláspontja alátámasztására. Ezt írja: „Ez a részlet két érvet hoz föl az egyén feletti *kollektív* tudat hipotézisének alátámasztására, melyek egyike sem helytálló. A tudatnak *mentális vagy szándékos erők szervezett rendszereként* való definiálása teljesen hibás. Amikor egy egyed tudatáról beszélünk, ennél többre gondolunk. Mindannyiunk tudatának egysége különbözik egy ilyen rendszerétől.” Kíváncsi vagyok, vajon Maciver úr el tudná-e pontosan magyarázni, minek az egységét posztulálja. Esetleg a lélek szubsztanciájának egységét? Bizonyos mértékig én magam is osztom azt a nézetet, mely szerint ez egy szükségszerű posztulátum vagy hipotézis,² de nem gondolom, hogy Maciver úr elfogadja ezt a koncepciót, vagy erre kívánna utalni. Esetleg a tudat vagy öntudat egységére gondol? Ez esetben a válasz az, hogy ezen egység semmiképpen nem általános és igazolt funkciója az egyéni tudatnak; a személyiség dezintegrációját vizsgáló mai tudományok szerint ez a feltételezés megkérdőjelezhető, s ellene szólnak a dr. Morton Prince által igen találóan a „társtudat” (co-consciousness) kifejezésben összefoglalt normális és abnormális pszichológiai tényezők.

Az egyéni tudat céltudatos erők rendszere, de ez a rendszer semmiképpen sincs a folytonos harmónia állapotában, hiszen túlságosan is megfelelő színtere szenvedélyes konfliktusok megjelenésének, melyek (a pszichoneurózis súlyosabb eseteiben) a rendszer hasadását és dezintegrációját okozhatják. Nem tudom, hogyan definiálhatnánk másként az egyéni tudatot, mint mentális erők rendszereként, s amíg Maciver úr nem

* William McDougall: *The Group Mind*. London, 1920, G. P. Putnam & Sons, 12–27.

¹ Maciver, R. M.; *Community*. London, 1917.

² L. *Body and Mind*. London, 1911.

tudja világossá tenni, hogy szerinte „az ilyen rendszerétől különböző egységnek” (*a unity other than that of such a system*) mely egyéb interpretációja lehetséges, addig ellenvételeivel nem lehet érdemben foglalkozni. Felteszi a kérdést a tárgyalt kollektív tudatról: „Az így létrehozott rendszer gondolkodik, akar, érez és cselekszik?”³ Az én válaszom, melyet a következő oldalakon fejtek ki, az, hogy mindezeket megteszi. Így kérdez a továbbiakban: „Ha bizonyos számú tudat, egymásra hatása által, megalkot egy organizációt, »mely csak a tudat fogalmaival írható le«, vajon tulajdonítanunk kell-e a konstrukciónak az őt létrehozó erők összes karakterét?” Erre a válaszom: szerintem a csoporttudat struktúrájába létezésének bármely pillanatában belépő individuális tudatok nem alkotják azt; ahogy öntudatra ébrednek, a rendszer magába szippantja, formálja őket, részt vesznek annak tevékenységeiben, befolyásolja őket minden pillanatban, minden gondolatukban, érzésükben és cselekedetükben oly módon, melyet sem tökéletesen megérteni, sem attól szabadulni nem tudnak; lehetőségeik szerint küzdenek, hogy szabaduljanak a rendszer határtalanul kifinomult és mindent behálózó erőitől. És ez a rendszer nem az egymással kapcsolatban álló dolgokon, vagyis az individuumok tudatán kívül létező és azoktól független kapcsolatokról áll, ahogy azt Maciver egy más összefüggésben határozottan állítja; ugyanaz az anyag alkotja, mint az egyedek tudatait, szálai és részei ezen tudatokon belül helyezkednek el, de a számtalan egyedi tudatban jelen levő részek kölcsönösen utalnak egymásra és kiegészítik egymást, s együtt építik fel azt a rendszert, mely kizárólag belőlük áll, és így, miként fentebb írtam, »csak a tudat fogalmaival írhatók le«. A szó szoros értelmében minden társadalom egy többé-kevésbé szervezett mentális rendszer; építőanyaga mentális nyersanyag, a benne működő erők mentális erők.

Maciver a továbbiakban ekként érvel: „A társadalmi szerveződések bármely fajtája és bonyolultsági foka előfordulhat. Ha Angliának van kollektív tudata, miért ne lehetne Birminghamnak vagy abban minden kerületnek? Ha egy nemzetnek van kollektív tudata, ugyanígy van egy egyháznak és egy szakszervezetnek is. És kell, hogy legyenek olyan kollektív tudataink, melyek részei nagyobb kollektív tudatoknak, és olyan kollektív tudataink is, melyek átfedésben vannak más kollektív tudatokkal.” E gondolat kevésbé érint meg engem. Az, hogy milyen szintű szerveződésre van szükség ahhoz, hogy egy társadalom esetében bizonyosak lehessünk abban, hogy mentális életet él, vagy hogy van csoporttudata, színvonal kérdése; és a csoporttudat reprezentánsának nem kötelessége precíz választ adni e kérdésre. Meggyőződésem, hogy az a mód, ahogy a legmagasabb szinten szerveződött csoportok élik kollektív mentális életüket, igazolja a csoporttudat koncepcióját, s hogy a kollektív élet ezen igen összetett és sokrétű formáit legjobban azáltal érthetjük meg, ha egyszerűbb, kevésbé kidolgozott csoportokban vizsgáljuk, ott, ahol a csoporttudat koncepciója kevésbé nyilvánvalóan alkalmazható. Azt illetően, hogy a csoportok egymás közötti átfedéseit és kereszteződéseit, valamint a „csoporttudat” terminus által egységesnek implikált csoportok korlátait ebből következően nehéz meghatározni, arra hívnám fel a figyelmet, hogy ez a nehézség csak a csoportélet alacsonyabb rendű formáival kapcsolatban merül fel, és hogy párhuzamos nehézség mutatható ki az állati élet alacsonyabb rendű formáiban is. Ismeri-e vajon Mr. Maciver egy szivacs, egy úgynevezett „korallbogár” vagy a hólyagmedúza szervezetét?

³ *Ibid.*, 76.

Tagadná-e egy emberi lény egységét, vagy elutasítaná-e a gondolatot, hogy ezen lénynek tudata van pusztán azért, mert ezekben az alacsonyabb rendű élőlényekben az egység korlátait nehéz vagy lehetetlen meghatározni?

Maciver így folytatja: „A második érv nyilvánvalóan téves. Ha az egyes ember másként is gondolkodik és cselekszik egy tömeg vagy szervezet tagjaként, mint a társakkal közvetlen reláción kívül álló individuumként, még mindig az egyes az, aki gondolkodik és cselekszik; az új definíciók még mindig individuális, a csoportosulás által befolyásolt tudatok definíciói. [...] Ez azonban csupán egy szélsőséges példája annak a nyilvánvaló ténynek, hogy mindenfajta környezet hat minden tudatra. Egy, az individuumok feletti tudat létét állítani azért, mert az individuális tudatok egymáshoz való kapcsolataik által befolyásoltak (mint ahogy valóban befolyásoltak a fizikai feltételekhez való kapcsolataik által), minden bizonnyal indokolatlan.”⁴ Erre azt a választ adom, hogy a környezet, mely az individuumot mint valamely szervezett csoport tagját élete során befolyásolja, nem az embertársaknak mint individuumoknak az összessége. [...] Ez maga a szervezett csoport, mely kizárólag vagy legfőképpen az őt alkotó egyéneken létezik, de nem létezik egyikük tudatában sem, és ami pusztán azért van oly erős hatással mindegyikükre, mert határtalanul nagyobb, erősebb és átfogóbb, mint az alkotó individuumok pusztája összessége. Maciver úgy véli, hogy „fontos, hogy félretegyük az útból a társadalmi vagy közösségi szervezetekkel és tevékenységekkel párhuzamos szuper-individuális tudat félrevezető doktrínáját”, majd hozzáteszi: „Nem létezik egy nagy *kollektív* tudat az individuális tudatokon túl a társadalomban, mint nagy *kollektív* fa az egyes fákon túl a természetben. A fák sokasága az erdő, melyet egységként tanulmányozhatunk; a fák sokasága azonban nem egyenlő egy kollektív fával, mint ahogy az egyének vagy tudatok sokasága sem egyenlő a kollektív egyénnel vagy tudattal. Beszélhetünk a fa minőségétől elvonatkoztatva bármely konkrét fáról, és beszélhetünk a tudat minőségeiről vagy a tudat valamely fajtájáról bizonyos típusú szituációkkal kapcsolatban. Azonban ha így teszünk, egyszerűen az individuális tudatok hasonló elemeinek természetét kutatjuk, mint ahogy vizsgálhatjuk az egyes fákban vagy az egyes fafajtákban nem felismerhető hasonló elemek természetét is. Ezen megegyezések miatt feltételezni egy *kollektív*, az individuális tudatok mellett létező tudatot vagy a különböző példányok *mellett* létező kollektív fát annyi, mint fejfel rontani az ideaelmélet falának.” Nos, én nem szándékozom elkötelezni magam az említett elmélet mellett. Nem azért beszélek kollektív tudatról, mert a tudatok között számos hasonlóság van, hanem azért, mert a csoport mint olyan több mint az egyének összessége, van saját élete, ami a csoportélet törvényei szerint zajlik, melyek nem az egyéni élet törvényei, és mert sajátos csoportélete visszahat az egyének életére, és mélyrehatóan módosítja azt. Nem nevezném az erdőt kollektív fának, de állítom, hogy egy erdő, erdő vagy bozótos elemi szintű kollektív életet él. Így az erdő ugyanaz az erdő marad annak ellenére, hogy száz vagy ezer év elteltével az azt alkotó fák mindegyike már más individuum lehet; továbbá az erdő mint egész módosíthatja és módosítja is az egyes fák életét, többek között pára kibocsátásával, a viharos és hideg szelek ellen nyújtott védelemmel, a fákra visszaható különféle növények és állatok befogadásával stb.

⁴ *Ibid.*, 77.

De álljon itt egy ékesszóló idézet egy újkeletű társadalomtudományi munkából nézeteim alátámasztására: „Egy társadalom béklyói a társadalom tagjaiban rejlenek, nem rajtuk kívül. Az egyes tagok emlékeiből, tradícióiból és hiedelmeiből épülnek fel a társadalom emlékei, tradíciói és hiedelmei. A társadalom, akárcsak Isten országa, bennünk van. Bennünk, mindegyikünkben, mégis hatalmasabb, mint bármelyikünk gondolatai vagy meglátásai, mivel az egyének társadalmi gondolatai, érzései és akaratai, valamint szocializált tudata, mely hordozza a szociális világgal való kapcsolatainak komplex sémáját, nem pusztán reprodukciói a többiek társadalmi gondolatainak, érzéseinek és akaratainak. Egységesség és különbözőség (*unity and difference*) itt is szövi örökévaló hálóját, a magasztosabb társadalmi struktúrát, melyet közülünk, akik részei vagyunk, soha senki nem láthat át teljes nagyságában, de melynek végtelen szubtilitását és harmóniáját egyre jobban megérthetjük és csodálhatjuk. Ahogy egy közösség civilizációs és kulturális színvonala emelkedik, tradíciói már nem világos és egyértelmű gondolkodásmódok, szokásai már nem uniformisak, szellemisége már nem foglalható össze néhány mondatban. Egy nép szellemisége és tradíciói azonban az egyre komplexebbé válás folyamataiban nem veszítenek valóságosságukból. Az egyes tagok már nem testésítik meg a szokásvilág egészét, de ennek az az oka, hogy mindegyikük megtestesíti a tradíciók bizonyos részét, melyekhez mindannyiuk szabadon működő individualitása hozzájárul. Ebben az értelemben egy nép szelleme, annak ellenére, hogy csak az egyes tagokban létezik, egyre inkább túllép az egyéni tudat határain. Továbbá a társadalmi tradíció a közösség rövid életű tagjainál maradandóbb intézményekben és dokumentumokban nyilvánul meg. Ezen intézmények és dokumentumok tulajdonképpen a társadalmi értékek lerakatai (mint ahogy a könyvek igen találóan nevezhetők a társadalmi tudás tárainak). Önmagukban semmik, nem részei a társadalmi tudatnak, de eszközei a tagok egymás közti tradíciókommunikációjának, akárcsak a tradíciónak a halott múltból az élő jelenbe való közvetítésének. Ekképpen egy nép szellemisége a tárolt értékek sokasodásával is, melynek a tagok csak részeit, soha nem az egészét látják át, egyre inkább meghaladja az egyéni tudatok határait. Az egyének tudatában, akiknek az általuk a múltból átvett vagy a jelenben létrehozott intézményekben tárolt társadalmi öröksége individualitásuk alapvető részét alkotja, külső és belső erők működnek, melyek formálják az egymást követő generációk közösségi szellemét. Egy közösség ilyenképpen is kiterjedtebbnek mondható egyazon időben létező tagjainál, mivel a közösség maga a múltból a jelenbe menetel, és bármely időben létező tagjai részei egy nagy egymásutániságnak, őket magukat a közösségi erők formálják, mielőtt, imígyen megformálva, a közösség jövőbeni alakításának aktív meghatározóivá válnának.”

Figyelemre méltó kijelentés! „A nagy társadalmi séma, melyet egyikünk sem láthat át teljes egészében” – „egy nép szellemisége”, mely „egyre inkább túllép az egyéni tudatok határain” – „az egymást követő generációk közös szellemisége” – „a közösség”, mely „több mint az egyidejűleg létező tagok”: mindezek alternatív definíciói a mentális erők azon szervezett rendszerének, mely az egyes szegmenseit megtestesítő individuumok fölött, de nem azoktól függetlenül létezik, és amely maga a csoporttudat. Ezen kijelentések R. M. Maciver úr tollából származnak; a fenti idézet abból a könyvből való, melynek célja, hogy „félresöpörje az útból az individuumok feletti tudat félrevezető doktrínáját”. Ugyanebben a bekezdésben így folytatja: „Minden szövetségnek és minden szervezett csoportnak vannak jogai és kötelezettségei, melyek nem jogai és

kötelezettségei egyik tagnak sem vagy a tagoknak egyénenként, hanem csak a szervezett egységként működő szövetségnek. [...] Egységként a szövetség *jogi személlyé* vagy *társasággá* válhat, és jogi szempontból az így meghatározott egység mibenléte nagyon fontos. [...] A *jogi személy* valóságos egység (*real unity*), tehát több mint *persona ficta*, de valósága tökéletesen más létállapotba tartozik, mint az azt alkotó személyeké.” Maciver ehhez még – számomra visszásnak tűnően – hozzáteszi: „Az egység, melyről beszélünk, nem mechanikus, nem organikus, de még csak nem is pszichikus.” Nem gondolhatok egyebet, mint hogy ezen egység organikus és pszichikai természetének tagadásakor Maciver azon helytelen és még mindig uralkodó gondolkodásmód befolyása alatt áll, mely a pszichikus fogalmát azonosítja a tudatos fogalmával, és végeláthatatlan problémát okoz a pszichológiában azáltal, hogy újra és újra reménytelen kísérletet tesz arra, hogy a tudat struktúráját és organizációját a tudatos tartalom fogalmaival írja le, figyelmen kívül hagyva az alapvető fontosságú megkülönböztetést a mentális tevékenység (mely néha, de talán nem mindig maga a tudat) és a mentális struktúra között, mely nem az. A közösségi szellem struktúrája és organizációja minden szempontból ugyanolyan tisztán mentális vagy pszichikai, mint az individuális tudat struktúrája vagy organizációja.

Maciver nagyon akkurátusan veti konklúzióit praktikus eredményeket adó vizsgálat alá. Így ír: „Ezek a hamis analógiák [...] a forrásai az individuum és a társadalom között vont legfélrevezetőbb antitézisnek, mintha a társadalom valamiképp más lenne, mint annak individuumai. [...] Elemezzük ezeket a félrevezető analógiákat, s hamisságuk feltárásakor feltárul az individuum és a társadalom esszenciális szembenállásának hamissága is. Helyes felfogásban az *individuum* érdekei megegyeznek a társadalom érdekeivel.”⁵ De igaz-e, hogy az egyén érdekei megegyeznek a társadalom érdekeivel? Nyilvánvalóan nem. Gondoljunk csak az elítélt bűnözőre, az értelmi fogyatékosra, akitől minden felvilágosult társadalomnak meg kell tagadnia a gyermeknemzés jogát vagy a fiatal katonára, aki hazája szolgálatában feláldozza egészségét, végtagjait, látását vagy az életét, esetleg szereteteinek jólétét. Az igaz, hogy a társadalmi fejlődés lényegét tekintve közelítés azon ideális állapot felé, melyben ez az azonosság létrejön; de ez egy idea, mely soha nem valósulhat meg tökéletesen. És szintúgy nem igaz, hogy a társadalom érdekei megegyeznek az azt egyidejűleg alkotó tagok többségének érdekeivel. Azt gondolom, felettébb valószínű, hogy amennyiben egy nagy, modern nemzet egyhangúlag és teljes szívből nekifogna egy államszocialista rendszer átfogó megvalósításának, ez nagymértékben szolgálná a túlnyomó többség érdekeit; gazdagabban és kényelmesebben élhetnének, több szabad idejük, s így a magasabb szintű tevékenységekre több lehetőségük lenne. De ugyanilyen valószínű, hogy a nemzet magasabb érdekei súlyos veszélybe kerülnének, a nemzet a stagnálás és romló életképesség periódusába kerülne, s néhány generáció után nagyon mélyre csúszna azon a lejtőn, mely a múlt jelentős társadalmait is az összeomlásba vitte.

A kérdést a német néppel kapcsolatban vizsgálhatjuk. Mint ahogy azt egy későbbi fejezetben kifejtem, e nemzet struktúrája a világháború előtt veszélyt jelentett az európai civilizációra nézve. Ha a németek elérik céljukat, és leigázzák Európát vagy az egész világot, ez saját érdekeik nagymértékű kielégülését jelentette volna; mérhetetlen anya-

⁵ *Ibid.*, 90.

gi prosperitást élveztek volna, valamint azt a büszke tudatot, hogy Isten kiválasztottjai az emberiség többi részén saját jólétük érdekében való uralkodásra. Ez megerősítette volna a népet minden bűnében, s végül kiölte volna belőle az összes lehetőségét annak, hogy egy jól szervezett, magasabb rendű nemzetté váljon, mely képes tiszteletre méltó szerepet játszani az emberiség további evolúciójában. Ugyanezen igazsággal szembeállunk, ha a német nemzet háborúval kapcsolatos felelősségének a problémáját vizsgáljuk. Ameddig a nép fenntartja a korábbi struktúrát, amely, ismétlem, veszélyt jelentett az egész világ civilizációjára és kultúrájára nézve, ellenségei csakis bűnözőként és törvénytelen kívüliként kezelhetik, melyet minden áron le kell verni, meg kell büntetni, és a legnagyobb szigorúsággal el kell nyomni. De ha a nép létrehoz egy új szerveződést, amely az általa még mindig őrzött elemek és tradíciók közül a jobbakat és ésszerűbbeket helyezi túlsúlyba, akkor, bár jobbára ugyanazokból az individuumokból fog állni, egy új vagy legalábbis megváltozott nemzetté válik, mellyel a többi nemzet barátságon, de legalábbis kölcsönös tolerancián alapuló morális kapcsolatokat építhet ki, s amely helyet kaphat a tágabb társadalomban, melyet a Népszövetség fog jelenteni. Más szavakkal, a megváltozott szerveződés folytán ugyanaz a lakosság egy más nemzetté válik.

Noha a csoporttudat koncepciója ellen intézett támadásában Maciver engem megszesített abban a megtiszteltetésben, hogy annak reprezentánsául választott, nem állok egyedül nézeteimmel. Kissé vonakodom ennek alátámasztására a német „idealizmus” iskolájának filozófusait idézni, mert, mint ahogy azt a bevezetőben említettem, csekély szimpátiát érzek ezen iskola iránt. Mégis, ellenére annak, hogy az ember nem ért egyet egy elméleti iskola módszereivel és konklúzióinak többségével, saját véleménye alátámasztása érdekében hivatkozhat annak jól megalapozottnak tűnő alapelveire. Itt emlékeztetem az olvasót arra, hogy az Államnak mint individuumok és humánusok feletti, kvázi isteni személyiségnek a koncepciója a germán „idealizmus” politikai filozófiájának központi koncepciója. Ennek a koncepciónak kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy Európa a jelenlegi válságos helyzetbe sodródott. Ez példa arra, hogy egy filozófiai elméletet, mely állítólag a tiszta ész produktuma, a valóságban egy már létező érdek vagy intézmény igazolásának, előmozdításának céljára használják föl. Ebben az esetben a kérdéses intézmény a porosz állam volt, és azok, akik felállították ezt a doktrínát, Hegel és a többiek, ezen állam szolgálóivá váltak. Doktrínájukból az individualitás elnyomásának eszköze lett, mely nagyban hozzájárult a német nép szervilis attitűdjének kialakításához. Mindamellet a német „idealizmus” politikai filozófiájának torzításai és túlzásai miatt nem szabad elfogulttá válnunk annak igazság-csírájával szemben. Ezen iskola felvilágosultabb brit követői, T. H. Greenel kezdődően, a doktrína esetében sikerrel válsztották szét a konkolyt a búzától, s a csoporttudat koncepciójának igazolására én magam sem tudok találhatóbb szavakat, mint amelyekkel egy – a német „idealizmussal” szimpatizáló – tudós ezen szétválasztás eredményeit összefoglalja,⁶ aki az angol utilitarista iskola individualista filozófiájának hiányosságait taglalva így ír: „Nem a régi benthamista premisszák módosítására, hanem új filozófiára volt szükség, s ezt a filozófiát az idealista iskola teremtette meg, melynek legjelesebb képviselője Green. Ez az iskola közvetlenül Kanttól és Hegeltől kapott inspirációt, valamint végső soron a város-

⁶ Barker, E.: *Political Thought in England from Herbert Spencer to the Present Day*. London, 1915, Home University Library.

állam ókori görög filozófiájából. Az alapvető kapcsolat az egyén élete és a közösség élete között, mely egyedülként ad értéket és jelentőséget az egyénnek, mivel egyedülként biztosítja a teljes morális fejlődés erejét, nem más, mint az egyén összes jogainak és teljes szabadságának a közösségi tagságtól való függése, valamint a közösség korrelatív kötelessége, hogy az egyén számára annak összes jogát garantálja (más szóval minden szükséges feltételt megadjon az egyén és rajta keresztül a közösség saját tökéletes morális fejlődéséhez) – íme ezek voltak az új filozófia premisszái. Ez a filozófia ki tudta elégteleníteni a társadalmi fejlődés újabb igényeit, mert visszautasította egy látszólagos egyéni szabadság imádatát, mely destruktív hatásának bizonyult a túlnyomó többség valóságos szabadságára nézve, és inkább az egész közösség morális jólétét és jobbulását hangsúlyozta, illetve minden tag jólétének és jobbulásának elérését a közösségen belül vagy azon keresztül képzelte el. Ebben volt, legalábbis látszólag, a gondolatok forradalma. Ahelyett, hogy egy központi individuumból indulna ki, melyhez a társadalmi rendszernek igazodnia kell, az idealista egy központi társadalmi rendszert tekint kiindulópontnak, melyben az egyénnek meg kell találnia működésének kijelölt területét. Végeredményben azonban a forradalom csupán evokáció, és amit felidéz, egyszerűen Platón *Állama*.⁷ Ugyanez a szerző emlékeztet minket arra, hogy „Platón és Hegel így egyaránt egy morális organizmus ideájára utalnak”, s hozzáteszi: „Ez a morális organizmus Bradley által hangoztatott koncepciója (conception of moral organism). Erre utal a napi gyakorlat, és ez ennek a gyakorlatnak egyetlen magyarázata. »Az, amit humán egyednek nevezünk, valójában nem más, mint a közösség következményeként és folyamányaként létező ő maga, és a közösségek nem pusztá nevek, hanem valóságos valamik.« A gyermek már születésekor a közösségek folyamányaként ő maga. Rendelkezik a családi karakter, a nemzeti karakter és a humán társadalomból eredő civilizált karakter egy részével. Ahogy növekszik, a közösség, melyben él, beveszi magát a gyermek létébe a tanult nyelven, a belélegzett társadalmi légkörön keresztül, s ezáltal létének minden vonása utal a közösségi kapcsolatokra. Azért az, ami, mert lényegében hordozza a társadalmi Állam kapcsolatait. [...] És ha az Államot mint rendszert szemléljük, melyben sok szféra (például a család) rendelődik alá egyetlen szférának, és az egyének egyes cselekedetei saját különböző szféráiknak vannak alárendelve, akkor morális szervezetnek, egy közös cél és feladat által áthatott szisztematikus egésznek nevezhetjük. Ekképpen van egy külső oldala, az intézmények által alkotott test; és van egy belső oldala, a testet működtető lélek vagy szellem. S minthogy ez egy morális organizmus – mivel részei, mondjuk úgy, maguk is tudatos morális cselekvők (conscious moral agents) –, a szellem ezekben a részekben lakozik, a tudatukban él. Egy efféle organizmusban – s ez az, amiben különbözik egy állati organizmustól, s ezért kell a morális szót használnunk – a részek tudatosak: ismerik önmaguknak az egész részeként betöltött pozícióját, s így ismerik az egészt, melynek részei. Amennyiben ezzel a tudással és a rá épülő akarattal rendelkeznek, a morális organizmusnak is öntudata és saját akarata van. [...] Így egyfelől észre kell vennünk, hogy az Állam él, hogy egy nemzet lelke, öntudata polgáiraiban él; és hogy minden polgár számára ez az élő lélek jelöli meg kiteljesedésének területét.”⁸

⁷ *Ibid.*, 11.

⁸ *Ibid.*, 62–64.

Ugyanezen könyv egy későbbi oldalán ezt olvashatjuk: „Egy ország intézményei, amíg hatékonyak, nem csak termékei a gondolkodásnak és kreációi a tudatnak: azok maga a gondolat és maga a tudat. Máskülönben csak házunk van bérlő nélkül vagy testünk tudat nélkül. Egy oxfordi kollégium nem pusztán épületek egy csoportja, habár a köznapi beszéd így nevez egy ilyen együttest, hanem emberek egy csoportja. De nem emberek egy csoportja abban az értelemben, hogy vérrokonságban levő testek egy csoportja, hanem emberek egy csoportja a tudatok egy csoportjának értelmében. A tudatok ezen csoportja, egy egyesítő idea közös szubsztanciájának folyományaként, csoporttudatot alkot. Nincs csoporttudat, mely a csoport tagjainak tudataitól függetlenül létezik; a csoporttudat csak a tagjainak tudataiban létezik. Mindazonáltal létezik. Van kollégiumi tudat, akárcsak szakszervezeti tudat, sőt az egész közösség »köztudata« is; s mindannyian úgy vagyunk tudatában egy ilyen tudatnak, mint ami a tagok különálló tudataiban és azokkal párhuzamosan létezik, túl az egyéni tudatok pusztá összeadásával létrehozott bármilyen összességen.”⁹

Az idealista iskola filozófusai nem egyedülként ismerték fel a csoporttudat valóságos létét. Néhány jogász, mindenekelőtt Maitland, nagyon hasonló doktrínát állított fel, s következtetéseiket én sem tudom jobban összefoglalni, mint Barker tette az általam már oly hosszan idézett könyvének itt következő szakaszában: „Az új elmélet a következőképpen működik. Semmiféle folytonos csoportot, mely maradandó célokért folytonosan szerveződik, nem lehet pusztán személyek összességének tekinteni, akiknek szövetsége, bizonyos jogok vagy köteleességek érdekében jogi megerősítést kell, hogy nyerjen. A permanens csoportok maguk is személyek, csoportszemélyek (*group-persons*), saját csoportakarattal és saját permanens karakterrel; önmaguk csoportszemélyeivé váltak az Állam bármilyen tevőleges cselekedete nélkül. Egyszóval a csoportszemélyek valós személyek; és mivel azok, és rendelkeznek a személy olyan attribútumával, mint az akarat és a karakter, nem jöhettek létre az Állam által.”¹⁰

Tehát nem vagyok egyedül a csoporttudat valóságos létének feltételezésével. S örülök, hogy idézhetem ennek bizonyítékait, mert jól tudom, hogy nagyon sok olvasó utasítja el első hallásra a csoporttudat eme koncepcióját, s hogy néhányuk hajlandóságot érez arra, hogy egy akadémikus különönc fantasztikus hóbortjának tartsa azt.

Azonnal közbevetem, hogy a csoporttudatról vallott saját nézeteim és a német „idealista” iskola (elsősorban annak legszélsőségesebb reprezentánsai) által vallott nézetek közötti különbség lényegi pontja az, hogy én, legalábbis provizórikusan, tagadom, és igazolhatatlan hipotézisnek tekintem a csoportot alkotó individuumok tudatait magába sűrítő kollektív vagy individuumok feletti tudat koncepcióját. A következő fejezetben vizsgálom ezt a koncepciót, s kifejtem elutasításom érveit is. Az ebből az elméleti különbségből fakadó és a gyakorlati konklúziókban jelentkező különbségek nyilvánvalóan óriásiak.

⁹ *Ibid.*, 74. Mr. Barkernek a csoporttudat természetéről tett velős kijelentését tökéletesen elfogadom, s nagy meglepéssel tölt el, hogy nézeteink ennyire közel állnak egymáshoz. Talán tovább növeli egyetértésünk súlyát, ha elárulom, hogy egész könyvem, beleértve a bevezető fejezet többi részét is, azelőtt íródott, hogy olvastam volna Mr. Barker briliáns kis kötetét.

¹⁰ *Ibid.*, 175.

Az utóbbi években számtalan, a kollektív pszichológiával foglalkozó könyv jelent meg. A legjelentősebbek talán G. Le Bontól *A tömegek lélektana* (Psychology of the Crowd), illetve az *Évolution psychologique des peuples* (A népek pszichológiai evolúciója), Sigheletől a *La foule criminelle* (A bűnöző tömeg), dr. A. A. Marie műve, a *Psychologie collective* (Kollektív pszichológia) és Alfred Fouillé-tól a *La Science sociale contemporaine* (Kortárs társadalomtudomány). Érdeemes megjegyezni, hogy a legutóbbi kivételével az összes felsorolt könyv kizárólag tömegekkel, csoportokkal vagy alacsonyabb szintű szerveződésekkel foglalkozik; és szerzőik, mint majdnem mindenki, aki tárgyalta e témát, leginkább azt igyekeznek kimutatni, hogy a csoportéletben való részvétel miképpen degradálja az individuumot, s hogy a csoport hogyan érez, gondolkodik és cselekszik a csoportot alkotó individuumok átlagos szintjénél jóval alacsonyabb szinten.

Másrészt viszont sok szerző ragaszkodik ahhoz, hogy minden ember csak a társadalom életében való részvétel révén ismerheti fel magasabb rendű potencialitásait, hogy a társadalom ideái, céljai és tradíciói magasztosabbak, mint bármely vezérelv, melyet az egyén külső segítség nélkül önmaga számára kialakítani képes, s hogy az emberiség csakis a szervezett társadalom további evolúciója révén juthat el magasabb szintekre, mint ahogy a múltban is csak a szervezett társadalom fejlődésének folyamányaként szűnt meg az emberi lét kiérdemelni az „undorító, brutális és rövid” jelzőket, melyekkel Hobbes illette azt.

Fordította: Farkas Gabriella

William McDougall (1871–1938)

A brit szociálpszichológia egyik megalapítója és legtermékenyebb képviselője. Élete első felében Angliában élt, a londoni *University College*-ban és *Oxford*-ban tanított, majd az első világháború után, amikor az első pszichológiai tanszék megalakult az Egyesült Államokban, áttette székhelyét a Harvard Egyetemre. Élete igazi nagy kihívása volt ez, mivel a bevándorlási kvóták megszábanában kellett szakértőként részt vennie, a korábban elvi síkon megfogalmazott tétéleit a gyakorlatban alkalmazva. Ez vezette el a nemzetkarakterológia megalkotásához, amelyben „az egyes nemzetek jellemzésén, leírásán, tulajdonságokkal való felruházásán túl megpróbálta azokat a módszertani elveket kidolgozni, amelyeket követve egy kultúrát ilyen szempontból jellemezhetünk” – írta róla Hunyady György. Fő művének az 1920-ban megjelent *The Group Mind* c. könyvét tekintik.

Z. Karvalics László

A fától az erdőt: Az információközösség fogalmának értelme és szükségszerűsége (Egy hajdanvolt tudósvita nyomában)

„Az egyes ember és a közösség élménye közti analógia nagyon tág. A közösség gondolkodása, érzése és akarása az egyes emberén nyugszik, mivel olyan folyamatok és szokások hatnak lelkére, melyek megint csak az egyes ember folyamataival és szokásaival analógok (megfelelnek nekik – szinte mintázzák azokat). Nevezetesen az eszmék szerepe azonos itt is és ott is. Egyrészt az a feladatuk, hogy az egyes embert, ahogyan a közösséget is, a valósággal összhangban tartsák, mely mind a logikában, mind a kutatómunkában kifejezésre jut, ami nem más, mint a kollektív érzékelés és ennek tárgyilagos feldolgozása, másrészt az eszmék kapcsolatban állnak az érzelmeikkel, ezeket képviselik (tükrözik), de irányítaniuk és végül egy erős egységbe is össze kell foglalniuk őket, és ennek az egységnek kívül és belül alkalmazkodónak, mégis alkotónak kell lennie.”

Robert Musil: A tulajdonságok nélküli ember¹

Noha a „kollektív intelligenciával”, a csoporttudattal kapcsolatos korai elképzelések már régóta a tudománytörténeti panoptikumba kerültek, azt a legáltalánosabb kérdést, amit mai formanyelven úgy tennénk fel, hogy *miként kapcsolódnak össze az individuális tudattartalmak individuuumok feletti közösségi mintázatokká, a csoporttudat fogalmának pusztán elvetésével még nem válaszoltuk meg.*

Az ezredforduló egyik legtermékenyebb új narratívája, a „tömegek bölcsessége”² (*wisdom of crowds*) látszatra már létével is ugyanezre az intellektuális kihívásra válaszol, hiszen éppen azt fürkészi, miként képes bizonyos esetekben gondolkodó elmék egy véletlenszerűen vagy tudatosan megválasztott csoportja magasabb problémamegoldó értékű tudást produkálni, mint a mégoly felkészült egyesek. Egyértelmű, hogy a csoportos problémamegoldásban valóban mindig jelen van valamiféle „transz-perszonális”, ám ez nem más, mint *az individuális teljesítmények összehódásával elért többlet.* (Ez természetesen igaz a Musil-mottó „kollektív érzékelés”-fogalmára is.) E „többlet” vagy „pluszhozadék” abból fakad, hogy a problémamegoldásba bevont különböző elmék által produkált megközelítésbeli, felfogásbeli sokszínűség az erősen diverzifikált háttértudásokkal, előismeretekkel kiegészülve „felülmúlja” a szükségképpen korlátozott kapacitású egyéni elmeteljesítményeket.³ Nagyon találónak tartom Marcus Anthony friss

¹ Idézi Zalán Péter: *Musil világa.* Bp., 1981, Európa, 167.

² Surowiecki, James: *A tömegek bölcsessége.* Bp., 2007, Napvilág Kiadó.

³ Page, Scott E. 2007. *Difference. How the power of diversity creates better groups, firms, schools and societies.* Princeton University Press.

⁴ Marcus, Anthony 2008. The Case for integrated intelligence. In *World Futures*, Volume <http://www.informaworld.com/smpp/title-content=t713393663-db=all-tab=issueslist-branches=64-v6464>, Issuc 4 May, 233–253.

(2008-ban publikált) fogalmi újítását,⁴ hiszen az általa bevezetett „integrált intelligencia” (*integrated intelligence*) szellemesen kapcsolja össze a régi és az új diskurzusokat. Ezekhez – régiként – feltétlenül oda kell sorolnunk a „világagy” (*global brain*) közel nyolcvanéves irodalmát⁵ és – újként – a „kollektív intelligencia” újraélesztett fogalmából kiinduló közösségelméleteket.⁶ Ezek közös jellemzője az, hogy voltaképpen az integrált intelligencia fogalmát alkalmazzák különféle speciális közösségekre (a „világagy”-koncepció például az emberiség egészét felöleli).

Az így kialakuló vízgyűjtő medencébe további három, kiindulópontjaikban eltérő, de eredményeikben összefutó tudományos iskola szállít friss gondolatáramlásokat.

A kollektív viselkedést és cselekvést (*collective behavior and action*) magyarázó okokat nem szűnő kedvvel kutató pszichológusoknak⁷ már évtizedekkel ezelőtt sikerült olyan fogalmi teraszt építeniük, amellyel a leírás számukra fontos csomópontjain elégséges magyarázatot tudnak adni a viselkedési minták azonosságára. Az ő megoldásuk az általánosan elterjedt vélekedések és hiedelmek, szabályok és kódok (*generalized beliefs*) fogalmának bevezetése, illetve többdimenziós és többváltozós mozgósítása.

Nagyon hasonló megoldásba szaladtak bele egy viszonylag új ismeretelméleti-logikai-filozófiai-tudásszociológiai irányzat legjobbjai, amikor a „hogyan lehetséges megértés különböző élethelyzetekben” kérdésének felvetésével választ kerestek a viselkedések koordinálhatóságát biztosító mechanizmusok mibenlétére. Ehhez vezették be a *közös tudás* (*common knowledge*) és *kölcsönös tudás* (*mutual knowledge*) kategóriáit.⁸ Ugyanezt a társas viselkedést irányító funkciót írja le a konvenció Hume után néhány évtizeddel ezelőtt újrafelfedezett fogalma,⁹ és ugyanígy jut el a kulturális antropológia a *szimbólum* szuperfogalmához, amely „szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon [...] rendszere, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket”.¹⁰ A pszichológusok *társas megismerés* fogalma valójában a „társas helyzetek” megértéséhez és kezeléséhez szükséges összefüggésekre vonatkozik.¹¹ Nem lehet azonban nem észrevenni, hogy valamennyi megoldás a *transzperszonális tudattartalom* pusztá megnevezésével mint a kutatási folyamat végén „meglelt” és az egyenlet hiányzó helyére beillesztett elemmel érzi immár teljesnek a képletet.

Ennek a megközelítésnek a végletekig vitelével született meg az egyszerre divatos, izgalmas és termékeny mémelmélet, a memetika, amely már a teljes komplexum központi magyarázó elvévé emeli a kultúrgént, a mémet. A memetika elsősorban (sőt

⁵ Hagyományosan H. G Wells 1937-es *World Brain* című novellájával kezdődik a diskurzus, de a „társadalomelméleti narratíva” Wells említése nélkül is épül. L. Russell Peter 1976. *The Global Brain*. Los Angeles, J. P. Tarcher.

⁶ Ilyen Pierre Lévy első nagyhatású munkája: *Collective Intelligence. Mankind's emerging world in cyberspace*. 1997, Perseus Books.

⁷ Összefoglalóan I. Smelser, N. J. 1962. *Theory of collective behavior*: The Free Press, elsősorban 79–83.

⁸ Leggazdagabb kifejtését ld. Vanderschraaf, Peter 2002. *Common Knowledge*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer Edition). Ed. Edward N. Zalta.

<http://plato.stanford.edu/archives/sum2002/entries/common-knowledge/>

⁹ Minderről részletesen I. ebben a lapszámban Pete Krisztián: *A társadalmi konvenciók természetéről*.

¹⁰ Clifford Geertzét idézi Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *A szimbólum arcai. Jel-Kép*, 2008, 2. sz., 65.

¹¹ L. David L. Hamilton – Susan T. Fiske – John A. Bargh 2006. *A társak és a társadalom megismerése*. Budapest, Osiris Kiadó.

szinte kizárólag) a tudattartalmak tömegesedésének természetrajzára érzékeny, akár utánzásnak (Blackmore),¹² akár járványszerű átvételnek (Sperber)¹³ tekinti azt a folyamatot, amelynek során egyre több individuális elmében jelenik meg ugyanaz a tudattartalom.

Találónak tűnik a csoporttudatról folyó vita első szakaszát a genetika történetéhez hasonlítva „mendelinek” nevezni. Az „emberi szemmel megtapasztalható” kollektív megnyilvánulások anatómiájára LeBontól McDougallig sokan kerestek boldog buzgósággal magyarázó elveket „a jelenségeket képességeknek, a motívumokat ösztönöknek tulajdonítva”,¹⁴ miközben az elme és az idegrendszer működési mechanizmusairól még gyakorlatilag nem állt rendelkezésre tudományosan megalapozott elmélet. (Vagy ha volt is ilyen – mint például a neuront felfedező Ramón y Cajal mind szélesebb körben ismert eredményei –, azt a bőséges elméletalkotásba belefeledkezett, játékos kedvű társadalomkutatók nem ismerték vagy nem vették figyelembe).

A csoporttudat-kutatás „watson-cricki” szakaszának, a DNS-re és a kettős spirálra épülő leírás rendszerszintjének a bevezetőben bemutatott elméletek feleltethetők meg. A Dawkins köpenyéből kibújt mémfogalom egyenesen genetikai parafrázis, és a többi elmélet is vissza-visszatükrözi azt a (főleg az agy kutatás és a kognitív tudományok előrehaladása révén megismert) tudást, amely az érzékelés, az emlékezet és az információkezelés idegrendszeri folyamataira való rálátás eredményeit modellszerűen volt képes beépíteni az elemzésekbe.

Ebben a tanulmányban négy egymással szorosan összefüggő hipotézis első kifejtését kísérem meg.

1. Eljött az ideje annak, hogy a genetikához hasonlóan a „csoporttudat”-diskurzus is a Watson-Crick utáni szakaszába lépjen. Ahogy a teljes genomterképekkel, az új szekvenáló eljárásokkal vagy a „szemét DNS” (junk DNA) szerepének vizsgálatával elkezdtünk a korábbiaknál nagyságrendekkel nagyobb felbontású képet kapni az öröklési folyamatról, ugyanúgy jött el az ideje a „fekete doboz” felnyitásának a humán információs folyamatok esetében. A különös, de nem meglepő ebben az, hogy a „paradigmaváltás” mindkét esetben mennyiségi kihívással kapcsolódik össze. A genetika új eredményei mögött már minden esetben hatalmas számítási kapacitásokat találunk, és számos területen forrt össze elválaszthatatlanul az informatika és a biológia.

Már az egyes ember információs mikrokozmosza is elképesztő számú halmazt jelent, hát még a valamennyi ember által együttesen alkotott információs univerzum! És ehhez adódik hozzá az a kizárólag halmazelméleti formanyelven megragadható sajátosság, hogy emberek különböző méretű csoportjai információk különböző nagyságrendű kombinációival rendelkeznek. Az embereket és az általuk birtokolt információkat közösen leíró fogalmi és strukturális tér elborzasztóan összetett, nem véletlen tehát, hogy ide mindaddig nagyon kevesen merészkedtek.¹⁵

¹² Susan Blackmore 2001. *A mémgépezet. Kulturális gének – a mémek*. Magyar Könyvklub.

¹³ Dan Sperber 2001. *A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés*. Osiris Zsebkönyvtár.

¹⁴ Ezért nevezhette Osgood „az ócskaságbolt pszichológiájának” ezt az időszakot. Ld. Elizabeth R. Valentine 1988. *Fogalmak és nézőpontok a pszichológiában*. Bp., Gondolat.

¹⁵ Pedig a természettudományok felől nézve is ez a „felbontás” volna indokolt. „...Az élet energetikai folyamat [...] a szellemi és lelki történések hordozói szintén [...] parányi elektromágneses erőhatások, így a lélek és az értelem kulcsa, hasonlóan a mesterséges intelligenciához, ezekkel az erőhatásokkal és az általuk

2. A watson–cricki csoporttudat-elméletek egyaránt hibásak abban, hogy *a fenti komplexumnak csak az egyik (jellemzően az információs) vetületére érzékenyek*. Pedig az információ kizárólag az azt belsővé tevő (in-formáló) emberi tudatban létezik, és az *emberi agy+információ* ugyanúgy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogy az élő rendszerek is kizárólag az *élő anyag+a genetikai kód* („*masina+szöveg*”) összekapcsolásával értelmezhetők,¹⁶ legalábbis módszertani egyoldalúság nélkül.¹⁷

3. A watson–cricki csoporttudat-elméletek elmarasztalhatók abban, hogy szinte csakis a tudattartalmak és cselekvések azonossága mögött munkáló felhajtóerők érdeklik őket. Megpróbáljuk kimutatni, hogy *a különbségek levezethetősége* nem egyszerűen ugyanolyan fontos, mint az azonosság kérdésköre, hanem egyenesen nélkülözhetetlen: *az azonosságok és a különbségek ugyanis egyaránt ugyanarra a közös magyarázó mechanizmusra vezethetők vissza*.

Természetesen van számos olyan tudományterület, amely éppen a viselkedések vagy a tudások csoporton belüli különbségére érzékeny: ilyen az intelligenciakutatás, a kreativitás faggatása, a kriminalisztika és főleg a pedagógia néhány fejlett ágazata. Az azonosságok és különbségek egyidejű vizsgálatára nagyon kevesen vállalkoznak, ezért is különösen figyelemreméltók az alábbi megállapítások:

„[...] az emberekben felnőtté érésük során a közös tapasztalatok, közös ismeretforrások, élő és frott szó alapján kifejlődik a kifejezésnek és a megértésnek bizonyos egyöntetűsége. Ennek köszönhető, hogy az egy nyelvet beszélő emberek általában megértik egymás beszédét, durva félreértések nemigen fordulnak elő. Gyermeknél más a helyzet, az utak még nem kijártak, az „egyöntetűség” még nem alakult ki. Ez teszi lehetővé a felnőtt számára egyértelmű kifejezések különböző értelmezését.”¹⁸

Természetesen nem a gyermeki lét az egyetlen különbségképző erő, de a fenti idézet nagyon jól illusztrálja a két oldal bátran dialektikusnak nevezhető viszonyát, és egyúttal arra a dinamikára is rávilágít, amely a különbségek megszüntetésére gyakorolt nyomás sokféle mechanizmusán keresztül egyfolytában a minél teljesebb azonosság elérésén munkálkodik.

szükségszerűen kialakított dinamikus struktúrákkal értelmezhető.” L. Géczy István 1994. *És mégis van Örökmozgó! avagy mitől mozog az Univerzum?* Előadás a MÁFI Filozófiai Vitakörén. jan. 28.

¹⁶ Gánti Tibor 1989. *Kontra Crick, avagy Az élet mivolta*. Budapest, Gondolat Kiadó.

¹⁷ Arról nem is beszélve, hogy bármilyen információs jelenség kizárólag cselekvéseméleti beágyazással vizsgálható, és mivel az információs körfolyamat a környezetre reflektál, a cselekvést és/vagy a környezeti mozzanatokot nélkülöző leírások szükségképpen „kilúgozottak” és elégtelenek. Erre l. Z. Karvalics László: A démon törölközője – Bevezető megfontolások az információ mibenlétének tisztázásához (1). In *Vállalat, információ, tudomány*. 2002. Szerk: Kiss F. – Egerszegi K. – Rácz Cs. Budapest, BME GTK ITM– KFKI, 5–14. (Alma Mater 4.)

¹⁸ Hermann Alice a csoporttudat-kutatás mendeli szakaszából származó elképzelést gondolt tovább, nevezetesen Karl Marbénak a lelki történések egyöntetűségéről (Gleichförmigkeit des psychischen Geschehens) vallott nézetét, részben – helyesen – kritizálva is azt, merthogy Marbe ezt az „egyöntetűséget” végső, másra vissza nem vezethető alapjelenségnek tartja”. L. dr. Hermann Alice 1963. *Óvodás kori gyermekek tájékozottsága a világban*. Tankönyvkiadó, 150. Forrása: Marbe, Karl: Über das Gedankenlesen und die Gleichförmigkeit des psychischen Geschehens. *Zeitschrift f. Psychologie*, 1910.

A tanulmányban „nagy felbontásban”, ill. „mélységben” igyekszem bemutatni az azonosság- és különbségképződés mögött álló erők természetét és rétegzettségét, ezúttal nem törekedve arra, hogy az egyes állítások mögött kirajzolódó tudománytörténeti vonulatokat és a testvérfogalmakat is bevonjam az elemzésbe.

4. S végül: a hiányzó poszt-watson-cricki csoporttudat-elméletnek megfelelő fogalmi kerete lehet egy olyan teóriakezdemény, amely képes meghaladni a watson-cricki szint két korábban bemutatott nagy korlátját. Erről több alkalommal, de a teljesség igénye nélkül már korábban is értekeztem, így ez a tanulmány az *információközösségről* eddig általam írottak valamiféle kései bevezetésének is tekinthető.¹⁹

Mielőtt belekezdenék a négy hipotézis kibontásába, tisztelgő főhajtással vissza kell térnem arra, hogy vajon miért egy poros tudósvitát megidézve, az „ócskaságboltból” választott kiindulópontok felől építem fel a mondanivalómat. Több mint tíz éve, a tajvani nemzeti egyetem könyvtárának alagsorában bűvárkodva bukkantam McDougall könyvére, és elbűvölt annak a felismerése, hogy miért volt megoldhatatlan *akkor* a vita megnyugtató eldöntése, milyen fogalmak és ismeretek hiányoztak vitázó tudósainknál ahhoz, hogy a magukra kényszerített „ördögi körből” kitörjenek. De imponáló volt az érveknek az a feszes szerkezete is, amelyben előkerültek, s még ha minduntalan Maciver álláspontját is tartottam magamhoz közelebb állónak, a problémátér analitikus tisztázásának vágyát sokkal erősebbnek éreztem McDougallnál. Ahogy Elisabeth R. Valentine írja a pszichológia „mendeli korszakáról”: „előnye volt ennek a megközelítésnek, hogy a tudósok szabadon használhatták intuíciójukat, [...] (s így) minden felfogás hozzájárult valamennyire a pszichológia történetéhez”.²⁰ Bízom abban, hogy a csoporttudat mendeli paradigmájához való visszanyúlásnak is van értelme, s a hajdan volt tudósvita sem a megkésett eredményhirdetés miatt fontos, hanem azért, mert tartós inspirációforrás lehet a témakör sokkal teljesebb körüljárásakor.

Egy fekete doboz felnyitása

„...a TÁRSULÁS a természetben, minden életjelenség körében alapvető. A TÁRSULÁSKÉPESSÉG (latinul sociabilitas) például a fákra is jellemző sajátosság, amely meghatározza a faj előfordulásának módját a növénytársulásban. A tudósok a TÁRSULÁSKÉPESSÉGET egy képzeletbeli skálán öt fokozatban értékelik. Az elsőnek az felel meg, ha a fa szálanként, az ötödiknek, ha tömegesen található. A közbülső három fokozat a kis csoport, a folt és a nagyobb telep. A fákról nem nehéz az emberi TÁRSULÁSra, a társadalomra gondolni...”

(Csízió, *Liget*, 1998. szeptember, 2.)

¹⁹ Leginkább: Információközösségek. Kísérlet egy fogalom megragadására. In *Mobilközösség – mobilmegismerés*. 2002. Szerk.: Nyíri Kristóf. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete–Westel, 19–40. Továbbá: A világtársadalom mint információközösség. Norbert Wiener, az információ társadalomelméletének plebejus teoretikusa. In *Neumann Jánostól az internetig. Aki nyomot hagyta a 20. sz.-on*. 1999. Szerk.: Z. Karvalics László. Bp., Napvilág, 29–71., Információ versus (?) kommunikáció. 1995. Jel-kép, 2, 83–96. Megjelenés előtt áll a „Tukán indiánok álmaikat mesélik. Az információközösségek kialakulása” c. tanulmányom.

²⁰ Valentine, u.o.

Valószínűsíthető, hogy Maciver és MacDougall emelkedett stílusban megformált fa- és erdőhasonlatai nem lesznek olyan közismertek és emlékezetesek, mint mondjuk a Toldi álomallegóriája, a szárnyaitól lépni nem tudó albatrosz fájdalmas, komplex szimbóluma vagy a már említett Ramón y Cajal merész hasonlata²¹ az egyetemes Tudomány fájáról, amelyen a tudósok mint hernyók végzik fáradságos munkájukat, a teljes lomboszat átlátása nélkül. Talán még leginkább a „kollektív fa” mint „módszertani metafora” állíthatja maradandó és elgondolkodtató fogalmi próbatétel elé mindenkori olvasóját, de kétségtelenül izgalmas kihívás a fák, a facsoportok és az erdők képi világával kerülni közelebb az emberi csoportok, a társadalom fogalmi és szerkezeti sajátosságaihoz.

Kézenfekvőnek látszik, hogy az analógia kiterjesztésével ugyanebben a keretben érzékeltessük, mennyire egydimenziósak és elégtelenek a vitázó felek által felsorakoztatott érvek és magyarázatok. Az egykor volt tudósvita ezért inkább olyan szövegbúvárlatra ad módot, ahol továbbra is az erdővel és a fákkal kapcsolatos ismereteinket mozgósítva, de a hasonlatokat továbbépítve egy összetettebb, árnyaltabb leírás esélye csillan meg.

Első szint

Az a kiinduló állítás, hogy a csoport több (vagy más), mint az egyének összessége, alig több egyszerű tautológiánál. Nem feltételezhető, hogy bárki (esetünkben például Maciver, ahogy McDougall sejteti) komolyan vitatná ezt. Az anyagi világ organizációjának banális ténye, hogy *elkülöníthetően azonosítható darabjai egyúttal és egyidejűleg nagyobb méretű alakzatok részei is*. Az élettelen természetben könnyű végigjárni a „rendszer-szintlétrát”, mondjuk a homokszemektől indulva a belőlük felépülő homokbuckákra, majd a nagykiterjedésű dűnéken át a sivatagig. Az élő rendszerekkel már elkezd meggyűlni a bajunk, hiszen oly sokféleképpen tudnak szerveződni.²² Gombát és gombatelepet látunk, de ezeknek a természetadta struktúrája nem olyan, mint az egyes virágé és a hímes rété: a mycélium által összekapcsolt gomba-lény másképp írható le, mint a független magocskákból kinövő virágszálakból összeálló szíromszőnyeg. Vagy hogy a fánál maradjunk: a kutatóknak is nagy meglepetést okozott, amikor az egyik legősibb fafajtáról kiderült, hogy gyökereinél fogva összekapcsolt telepként létezik, és nem különálló fatörzsek „csoportosulása”. De vegyük a *Dictyostelium* nevű amóbat, amely kifejezetten társas lénynek tekinthető (*social amoeba*), a gombákénál sokkal magasabb, már-már az állatokéra emlékeztető genetikai diverzitással, specializált sejtekkel és a mérettől remélhető előnyök miatt folyamatos nyomással a további növekedésre.

Kétségtelen, hogy az élő rendszerek effajta „egyediség- és identitás-szerkezete” evolúciós „behuzalozáson” alapul, és hosszú alkalmazkodási folyamat végeredménye-

²¹ In Tudományos kutatásra vezérlő kalauz. Ford. Lenhossék Mihály. Bp., Tudományos Könyvkiadó Vállalat, 54.

²² Ahogy McDougall is észreveszi: „párhuzamos nehézség mutatható ki az állati élet alacsonyabb rendű formáiban is. Ismeri-e vajon Mr. Maciver egy szivacs, egy úgynevezett „korallbogár” vagy a hólyagmedúza szervezetét? Tagadná-e egy emberi lény egységét, vagy elutasítaná-e a gondolatot, hogy ezen lények tudata van pusztán azért, mert ezekben az alacsonyabb rendű élőlényekben az egység korlátait nehéz vagy lehetetlen meghatározni?”

ként jön létre. A magányos lét, a tényleges, sarjadzásszerű fizikai összekapcsoltság vagy az egyedek pusztá aggregációja egyaránt sikeres stratégia lehet, mert a faj vagy a populáció így kialakuló „architektúrájától” függetlenül *a fajtársaknak nagyon sokfajta módja van arra, hogy a többi egyed túlélési esélyét (is) megnövelő mechanizmusokat hordozzanak, ill. aktualizáljanak.*

Ettől azonban még nagyon sok olyan jellegzetesség, sajátosság és esetlegesség határozza meg a túlélést vagy a sikerességet, amelyek nem a szerveződésnek ebből a (makro)struktúrájából következnek, és amelyeket sem az ad hoc csoportosulás, sem az állandó csoportlét nem magyaráz meg önmagában. Nagyon sok olyan egyedi, morfológiai, mikrokörnyezeti, topológiai és más attribútum²³ jellemezheti egy adott populáció vagy élőlénycsoport egyedeit, amelyek úgy működnek „klaszterképzőként”, hogy a lehetséges csoportosíthatóságuk alapjául szolgáló sajátosság csak bizonyos körülmények, élethelyzetek, szituációk fennállása esetén válik „jelentésselivé”, egy eseménysorozat lefutásának mikéntjét meghatározóvá.

A fákhöz Maciver felszólítására visszatérve („vizsgálhatjuk az egyes fában vagy fajfajtákban nem felismerhető hasonló elemek természetét is”): klaszterképző lehet az, hogy egy levélkártevő, egy erdőtüz vagy egy földcsuszamlás mekkora területet fertőz meg vagy pusztít el; hogy mekkora sűrűség jelent védelmet olyan madarak fészekrakásához, amelyek aztán a fát nyugtalanító élősködőkből lakmároznak majd. A vízközlemben nöttekhez képest nagyobb raktározási teljesítményre kell berendezkedniük a szárazabb talajban gyökeret vert fajtársaknak. Nagytestű növényevők csapásai mellett sokkal nagyobb a hajtások lerágásának veszélye. Az ilyen jellegű megoszlásokból adott típusú külső feltételek, ill. változások esetén fakadhat evolúciós dinamika is, de az egyes fák sorsának alakulásától függetlenül akár évszázazredekig maradhat fenn a különbségeket elfedő erdőszintű stabilitás is.

Fontos látni, hogy ezek a megoszlások egymást sokszorosán átfedő attribútum-halmazokat hoznak létre, amelyeknek a jelentősége egy változásegyüttes vagy eseménysor „miértjeinek” magyarázatokor válik drámaian egyértelművé. *A csoporthoz tartozó egyedek megkülönböztető sajátosságát ugyanis az adja, hogy léteznek olyan attribútum-együttállások, amelyek kizárólag őket jellemzik* (miközben más attribútum-csoportok meglétében különböző fajtársakkal különbözőképpen osztoznak). A nagy misztérium tehát az, hogy *a csoport egészében meglevő attribútumkészletnek, mely egyedi kombinációjával válnak leírhatóvá és megérthetővé az egyedszintű történések.*

Ehhez képest pontosan fordítva ülünk a lovon: már a „viselkedés” alacsony fokán is mindenáron arra keresünk magyarázatot, hogy miként lehetne egy magasabb rendszerszint felől megmagyarázni az alacsonyabb rendszerszint valamely rejtélyesen komplex megnyilvánulását.

A parányi, fél milliméteres hidrafaló örvényféreg (*Micrositoma*) a hidrák bekebelezésével tesz szert szűrősejtekre, és ezeket bonyolult módon alakítja saját fegyverévé,

²³ Ezúttal nincs mód arra, hogy elvégezzük az attribútumvilág mélyebb, nagyobb felbontású elemzését, vagy hogy az ugyancsak a jelenséget más fogalmi apparátussal tárgyaló elméleteket tegyük tudománytörténeti mérlegre. Egyedül annyit emelünk ki, hogy az attribútumok egyik csoportja magához az egyedhez kötődik (struktúrájának, életfolyamatainak, adott életszakaszának vagy morfológiai sajátosságainak köszönhetően), a másik csoport pedig a közvetlen környezet valamely (sokszor esetleges) állapot-jellemzőjéből származtatható.

ún. „vándorsejtek” segítségével juttatva el a célállomásra, a bőrbe. Amikor azonban megfelelő (sejt)koncentrációban elég „lövedéke” van, akkor nem fogyaszt hidrát, még ha éhen is pusztul. A koordinációnak ez a sokszoros tökéletessége indította W. A. Kepnert arra, hogy már ezen a rendszerszinten is „csoportlelket” feltételezzon a sejtközi munkamegosztás háttéréként.²⁴

Vehetjük példának az amerikai vaddohányt, ezt a lágyszárú növényt is, amely látzatra tehetetlen elszenvedője a kártevők támadásainak, valójában azonban „úgy védekezik a leveleit rágcsáló hernyók ellen, hogy [...] különleges illatanyagokkal [...] segítségével hívja a kártevő ellenségeit, a hernyót pusztító parazitákat”.²⁵ „A veszélyt jelző illatanyagokat azonban más növényegyedek is érzékelik (sőt egyes kutatások szerint más növényfajok egyedei is készenlétbe helyezik védekező mechanizmusukat, ha megérik a levegőben, hogy a környéken baj van). A sejtszintű riasztás az ő szervezeteikben is megindul”, és sokkal gyorsabban tudnak majd reagálni, ha a kártevő rajtuk is megjelenik. Erre az összehangolt védekezésre az elemzők már afféle „tudatosságként” tekintenek, de vajon van-e szükségünk új magyarázó elvre, hogy modellezzük a vaddohány viselkedését?

Az örvényféreg sejtjeinek munkamegosztása és autonóm működése tökéletesen levezethető „csoportlélek” tételezése nélkül is, az egyes örvényféregekben ugyanazon mechanizmusok alapján mennek végbe a folyamatok, amelyek végén a szűrősejtek (*nematociszták*) geometriailag egyenletesen oszlanak el a testfelszínen.

A vaddohánynál a hernyó nyála és a rágásmintázat indít el egy kémiai reakciósorozatot: elsőként egy sebhormon kiválasztását, majd az illatanyag termelésének megkezdését, végül az illat kibocsátását. Evvel párhuzamosan a megtámadott növény megkezd bizonyos génjeinek az átprogramozását, hogy képes legyen egy olyan fehérje előállítására, amely méreganyagként okoz zavart a hernyók emésztésében.

Az *egész folyamatot* értelmező átfogó elvek bevezetésére itt sincs szükség, mert – akárcsak az örvényféreg esetében – minden részfolyamat önmagában jól magyarázható, levezethető, s csupán azért érzünk hiányt a megismerésben, mert (egyelőre) nem vagyunk képesek rekonstruálni azt a történeti utat, amelynek során az egyes részkapességek közül szép lassan felépült az összetettnek mondható viselkedés.

Az erdővel, a fákkal és a vaddohánnyal a dolgok „megtörténnek”, még akkor is, ha az egyedek a környezettel folyamatos interakcióban vannak, és életjelenségeik révén valamiképpen befolyásolják ezen folyamatok egy részét. Ami történik, abban nincs helye alternatív forgatókönyveknek, az események „akció-reakció” lefutásúak. *A történések különbsége az egyedeket jellemző attribútum-együttállások különbségéből fakad.* Innen nézve az evolúciós hajtóerőként működő szelekció leírható a környezeti kihívásokkal szemben sikeresnek bizonyuló együttállások minél teljesebb, populáció- vagy fajsztintű elterjedésére irányuló nyomásként is, ahol *az individuális sikeresség alapjául szolgáló egyedi*

²⁴ Karl Lashley: Az ösztönös viselkedés kísérleti elemzése In *Alakléktan*. 1974. Vál. és szerk. Kardos Lajos. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 278–279. Lashley tanulmánya Kepner 1925-ös írására hivatkozik, amelynek feloldását nem tartalmazza a kötet. Kepner maga 1911 és 1951 között tanulmányok tucatjait írta kedves microstomáiról.

²⁵ Szekeres Júlia: Növényi segélykiáltás. 2007. *Népszabadság*, december 8. <http://www.nol.hu/cikk/474225/> Minden, a vaddohánnyal kapcsolatos leírás kisebb változtatásokkal a cikk eredeti fordulatait használja.

attribútumkombináció hosszú távon csoportszintű jellegzetességgé, tipikus (fajspecifikus) tulajdonsággá válik. Belátható, hogy ezáltal meg is szűnik attribútumkombinációnak lenni, az evolúció belsővé teszi, „interiorizálja” az alkalmazkodást, s mindezt a genom szintjén: a folyamatot teljes joggal nevezi Csányi Vilmos (másokkal együtt) „genetikai megismerésnek”.²⁶

Második szint

Ez az alapképlet akkor kezd bonyolultabbá válni, amikor a magasabb rendű élőlények esetében az *attribútum-együttállásokból fakadó különbségeken túl már viselkedéskülönbségek is megjelennek*, amelyekben számos új, evolúciós fejleményként kialakuló jellegzetesség a ludas. Ezek egyidejűleg, egycsapásra és egymástól elválaszthatatlanul jelennek meg mint a genetikai megismerés eredményei, és a differenciálódás egy adott pontján új minőségbe forrnak össze.

Evvel az új minőséggel születik meg az élő rendszerekben az *információkezelés képessége*, amely egyidejűleg feltételez több teljesen specializálódott testrészt: ezek közül legalább egy a környezet valamely jelentéstartalmú változásának érzékelésére képes (érzékszerv); egy másikkal döntést hozó (cselekvésutasítást kiadó), „vezérlő” funkciója van (a majdani agy, ill. az idegrendszer korai változataként), a harmadik az elkerülő viselkedéshez szükséges helyváltoztató mozgást (lokomóciót) teszi lehetővé. A *cselekvés* mindezekkel szorosan összekapcsolódó *intencionalitása* annak az eredménye, hogy a test összetettsége miatt itt már az egyre bonyolultabb „belvilágból” származó ingerek is megjelennek,²⁷ és keverednek a külvilágból származókkal. Sőt, a korábbi akció-reakció típusú automatikus „lefutásoknak” feltehetően éppen a belső (*interoceptív*) és a külső (*exteroceptív*) „pályák” kereszteződési pontjaiból kialakuló idegrendszeri központban végbemenő kapcsolások feltételezése vet véget. A tengeri zsákállatnak (*Ascidia*) ebi-halkorában van szeme, agya és velőcsöve, amelyek a tájékozódást és a mozgásvezérlést szabályozzák. Ahogy azonban az idősebb egyed felhagy a mozgásra épülő életmóddal, és egy kiválasztott sziklához tapad, hogy élete végéig planktonokat szűrjön ki a vízből, úgy válik szükségtelenné számára a bonyolult idegi apparátus. Egészen különös dolog történik: a zsákállat „feléli”, visszafejleszti, „elfogyasztja” saját szemét, agyát és velőcsövét, és „visszaáll” egy vegetatív állapotra, amelyben már csak a száznak és a gyomor-nak van jelentősége.²⁸

A „két világ határán” mozgó zsákállat jól példázza, ahogyan egyidejűleg és egymástól elválaszthatatlanul születik meg a cselekvéskoordinációt a külvilág felé „behalozó” mechanizmus és a test önmagára vonatkozásának mozzanata, amelyet később

²⁶ A genetikai megismeréssel bizonyos analógiába állítható a Jung-féle „kollektív tudatalatti”. Az ezt alkotó ösztönök és „archetipusok”, csoport-sajátosságok, hosszú idő alatt alakulnak ki, s noha feldolgozásuk nem tudatosan történik, mégiscsak hatnak a viselkedésre és a választásokra. Ha a kollektív tudatalattit is tudattartalomnak tekintjük, feloldható a tipológiákban.

²⁷ Hogy csak a két legfontosabbat említsük: az emésztőrendszerből és a mozgásszervektől érkező (proprioceptív) információt.

²⁸ Susan Greenfield 1997. *Megmagyarázzuk az emberi értelmet. Kalauz az emberi test vezérlő központjához.* Magyar Könyvklub–Helikon, 13.

lelki (pszichikus) oldalként látunk viszont, annál tisztábban és egyértelműbben, minél fejlettebb lénynél vizsgáljuk.

Nem véletlen, hogy időtálló (és még mindig nem valódi értékén kezelt) monográfiájában²⁹ Kardos Lajos ezt a kettősséget képi le a „neuropszichikus információ” kategóriájával, részletesen rekonstruálva, hogy miként jelenik meg az információs működésmódot lehetővé tévő képességegyüttes az állatvilágban.³⁰

Mindaddig azonban, amíg nem jön létre az információ tárolásának képessége, a viselkedés is programozott, hiszen a döntési pályák – az érzékszervektől és az idegrendszer-től függetlenül – előformáltak. Az egyedek viselkedése azonos helyzetekben azonosan alakul, és ha mégis különbséget találunk, akkor annak oka nem a még kezdetleges neuronhálózat működési sajátosságaira, hanem valamilyen egyedi attribútumkombináció meglétére vezethető vissza.

*A memória mechanizmusainak kialakulása azonban mindent megváltoztat. Azzal, ahogyan az egyedi döntést befolyásoló mintázatok között megjelenik olyan is, amely a „pillanatnyilag adott ingerkörnyezeten” túl hordoz jelentést,³¹ a cselekvést meghatározó tényezők új családja születik meg. Az egyedi történéseket hordozó egyedi tapasztalatok „előhívhatók” az emlékezeti tárból, amikor csak szükség van rájuk, és ettől a változatoságnak egy új rendszerszintje épül a korábbi attribútumkombinációs szint fölé: az *individuális tudattartalmaké*. S mivel ezek a „lehetséges tudattartalmak” nagyjából azonos készletből aktualizálódhatnak, szinte pontosan ugyanaz igaz rájuk, mint az attribútumokra: lehetnek maradéktalanul elterjedtek csoportszinten, az attribútumkülönbségekre ráépülő tevékenység- és érzékeléskülönbségek miatt lehetnek csak néhány csoporttag memóriájában, s lehetnek akár kizárólag egyetlen individuum elméjében is. Mármost avval, hogy sokakban van ugyanolyan tudattartalom, *megjelenik egy vadonatúj csoportképző elem. Az azonos információt (vagy információk azonos kombinációját) használók azonos élethelyzetben azonos viselkedést produkálnak, de a viselkedéskülönbségek mögött sok esetben már a memóriatartalmak különbsége áll.**

A menomini indiánok között végzett kutatások kimutatták, hogy a törzs tagjai mintegy 70 százalékának azonosak a személyiségvonásaik. „Olyanok, mint a futószalagon készült szellemi kópiák – mondja Gorbovszkij.³² – A törzs minden tagját ugyanaz az információ, ugyanazok az események, ugyanazok a gondolatok alakítják.” A csoportképződés alapja a tapasztalatok közössége. Erős automatizmusok munkálnak, amelyek a tapasztalatok megosztására hatnak, ám az időtengely mentén (az életkor előrehaladásával) az individuálisan szerzett és a közösség többi tagjával meg nem osztott információk száma egyre nő, így mind nagyobb a matematikai esély egyedi tapasztalatkombinációra. A munkamegosztás korai formái hasonlóképpen kedveznek az eltérő észlelési helyzetekből és tapasztalatokból összeadó különbségeknek – ekkor azonban már javában működik egy még újabb mechanizmus is.

²⁹ *A neuropszichikus információ eredete*. 1976. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³⁰ Kardos (és vele teljesen megegyező módon Derek Bickerton is) a tengeri rózsával (*Stomphia coccinea*) példázza, miként lesz függvénye a viselkedés az információnak. Kardos; u.o. 131. és Derek Bickerton 2004. *Nyelv és evolúció*. Bp., Gondolat, 90.

³¹ Kardos Lajos 1988. *Az állati emlékezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³² Gorbovszkij, Alekszandr 1983. *2000-ben és azután*. Bp., Kozmosz.

Harmadik szint

A csoportképződés új szintje jelenik meg, amikor lehetővé válik az *individuális tudattartalmak közösségi megosztása, és intézményesedik a jelentéscsere*. Ez kizárólag a *Homo nemzetséghez* kötődik, a nagyon fejlett, késői *Homo Erectusra* talán, a *neandervölgyi* emberre már szinte bizonyosan igaz.³³

Ne feledjük: nagyon magas szintű tevékenységkoordináció érhető el a csoportban már az individuális információk közössége révén is anélkül, hogy ez valamiféle „megosztásban” nyilvánulna meg.³⁴ A nyelv, a kommunikáció és a kultúra azonban az információk cseréjének köszönhetően erős akkumulációs nyomást testesít meg, és a genetikai megismerésnél sokkal gyorsabb alkalmazkodási stratégiát tesz lehetővé.

A kulturális mintázatokra is igaz azonban, hogy hordozóik individuumok, még akkor is, ha a jelentések, normák, szabályok, viselkedésminták és előírások más individuumok közvetítésével vagy kollektív események (szertartások, rítusok, törvénynapok, ünnepek stb.) alkalmából konstituálódnak. Minél összetettebb, gazdagabb egy kultúra, annál nagyobb a kódok változatossága, és az adott kultúrát hordozó (újratermelő) közösség egyes tagjai egyre kevésbé tudják a teljes kulturális készlet valamennyi elemét hordozni. Így áll elő az attribútumkombinációkra emlékeztető csoportképződési alaphelyzet, hogy ti. az egyes kultúraelem-kombinációk birtoklásában meglévő különbségek értelmeznek viselkedésbeli különbségeket, a kulturális kódok azonosságából pedig azonos körülmények között azonos viselkedés fakad. Ezt csak felerősíti az a tény, hogy a kulturális kódok nagy része közvetlenül vagy közvetve kifejezetten magát a viselkedést szabályozza, a kód elfogadása egyenlő az annak megfelelő (helyes) cselekvéssel.

Viszonylag könnyen belátható, hogy a demográfiai gyarapodás öngerjesztő folyamatokat indít be. A nagyobb létszámú közösségek létrejötte hatványozottan növeli meg az attribútumkombinációk számát, az így kialakuló változatosság pedig jó táptalaja a kulturális innovációnak, és elősegíti a megismerés újabb és újabb teraszaira való eljutást. Ez ismét csak az attribútumkombinációkat szaporítja, és így tovább, ha csak a folyamat le nem lassul valamely egyensúlyi állapot közelében (ahol a környezeti stabilitás

³³ Néhány kutató szerint az erősen szociális és szoros szülő–utód kapcsolatban élő állatoknál valóságosan és nem szimbolikusan kell „tanításként” felfogni azt, ahogyan az idősebb egyed a fiatalabbal tréningzerűen valamilyen cselekvést „csiszolgat”, és ez már a tudattartalom megosztásának a „harmadik szintjéhez” sorolandó. Evvel szemben itt még csak nem is az egyéni tapasztalatok „második szintű” átadása zajlik, hanem valójában mindkét oldalon (a „tanító” és a „diák” felől nézve is) programozott viselkedés-kondicionálás történik, tehát sokkal inkább az „első szinthez” tartozó tevékenységnek kell tekintenünk.

³⁴ Az oroszlánok például jól összehangolt csapattevékenység keretében vadásznak: a ragadozók automatikusan helyezkednek el (a prédállathoz képest egy hátul, egy elöl, a többi oldalt), minden egyed ugyanúgy „képzeli el” a saját szerepét, és ebben a forgatókönyvben játssza azt el. Sőt, megfigyelők szerint vannak „kedvenc szerepek” és „kedvenc párok”, vagyis az oroszlánok nemcsak „személyesen ismerik egymást”, de van elképzelésük arról is, hogy mit „szeret” vagy „szokott” csinálni a másik. A jelentéscsere hiányát azonban jól tükrözi az a tény, hogy a préda fájának (zebra, bivaly vagy egyéb állat) kiválasztása „hagyományon” alapul (elsősorban azon a tapasztalaton, hogy melyikből van több, melyikhez könnyebb hozzájutni). Ha viszont a szokás már kialakult, egy ideig fennmarad még akkor is, ha időközben a prédapopuláció létszáma jelentősen lecsökken. Csak egy idő elteltével váltanak a ritkábbá váló zsákmányról a gyakoribbra, ami bizonyára sokkal gyorsabban történne meg, ha az állatoknak módjukban állna individuális tapasztalataikat és megfigyeléseiket „összegezni”. L. Fekete Zita 1995 nyár. Az állatok királya. *Süni és a Természet*.

erősödése révén csökken az innovációs nyomás, és a populáció létszáma többé-kevésbé állandóvá válik), vagy ha az adott közösség nem zuhan népességfogyási örvénybe.

Azt se felejtjük el, hogy a kulturális kódok világa sokszorosan rétegzett. Piramisa a hétköznapi érintkezés banális és elemi konvencióitól (pl. köszönés) a világképig vagy a vallásig, a szuperkomplex tartalmakig terjed. Az attribútum-kombinációkat szakadatlanul termelő különbségek így nem homogén, hanem sokszorosan tagolt térből táplálkoznak. Ennek a jelentősége akkor válik nyilvánvalóvá, amikor egy nagyon összetett kulturális mintázat (pl. egy tételes vallás) valamelyik, látszatra vagy valóságosan is alacsony szintű elemében van különbség két csoporttag felfogása (vagy két elterjedt értelmezés) között, mert már ebben az esetben is két különböző mintázatról beszélhetünk! A mindössze egy „jöttányi” különbség a „homo usion” és a „homo iusion” olvasatok között csak látszatra alacsony szintű eltérés, valójában alapvető és sarkalatos a teljes mintázat szempontjából, és minden esetben végbemegy a valóságos elkülönülés, amikor a mégoly kis különbségnek mégis jelentősége van (másképpen fogalmazva: valamilyen kontextusban jelentésteli). A vallástörténelem nagyszerűen illusztrálja ezt a dinamikát, amelynek aktuális „lenyomata” a vallások „családfája”. De nagyon hasonló a differenciálódás logikája a nyelvek esetében is, ahol a nyelvközösségek felszíne alatt nagyon sokáig megférnek az egyes beszélőközösségek egymást nyelvhasználati változatokkal sokszorosan átfedő csoportjai, hogy aztán egy adott pillanatban már új, elkülönült nyelvekről beszéljünk.

Minél magasabb pontot figyelünk a kulturális kódok piramisán, annál egyértelműbbnek, annál kevésbé megkérdőjelezhetőnek látszik a mintázatkülönbségek meghatározó szerepe. Minél lejjebb ereszkedünk, annál lényegtelenebbnek tűnnek az egyedi mintázatkülönbségek – a magas szintű kódok felől nézve. Csakhogy az életjelenségek nagy részére igaz, hogy nem a legmagasabb szintű, összetett mintázatok vezérlik, s a kultúra egyúttal szakadatlan törekvés éppen arra, hogy a helyes és autentikus cselekvésutasításhoz ne kelljen „magasra” utazni a piramison. Ennek okán számtalan helyzetben válnak jelentéstelivé alacsony szintű kulturális kódok, és az ezekből fakadó viselkedéskülönbségek egészen eltérő forgatókönyveket eredményeznek. Ahol például a társadalmi különbségek reprezentációjának nagy fontosságú eszköze a megszólításokban leképeződő bonyolult hierarchia, ott egy egész karriert, egy egész sorsot tehet tönkre egy rosszul megválasztott megszólítás. Emberi kapcsolatok futnak zátonyra, amikor egyetlen szállóige eltérő értelmezése miatt elillan a kapcsolati teret szabályozó legfontosabb instancia, a bizalom. Érzékenynek kell tehát lennünk az alacsony szintű különbségekre is, miközben ráadásul „felfelé” is tovább épül a rendszer: a kulturális kódoknak létezik egy speciális fajtája, amely a csoporttudat szempontjából megkülönböztetett jelentőségű.

Negyedik szint

A csoporthoz való tartozás felismeréséből, tudatosításából, a közösség reflektálásából születik a *csoporthoz tartozás*. Elterjedt felfogás szerint a „másokkal” szemben kiformált *mitudattal* kezdődik, s a közösség méretének növekedése, a munkamegosztás és a társadalmi egyenlőtlenségek révén kezd többdimenzióssá válni. Az egy-

mást átfedő csoportidentitásokból, a kulturális kódokból és a személyes tapasztalatokból összegyűrva áll elő az egyént mindenki mástól megkülönböztető személyes identitás.

A csoportidentitás előfeltétele a „csoport” fogalma, a „csoportmivolt” felismerése és a felismert csoport karakterizálására való képesség. Az azonosulás mellérendelése, a valódi csoportidentitás kialakulása akkor történik meg, amikor a fogalmi gondolkodás és a kultúra differenciálódása elér egy ehhez szükséges fokot.

Csoportidentitást teremthet a fizikai attribútumok közössége („mi, feketék”, „mi, nők”, „mi, kövérek” stb.). Sok esetben a közösség reprezentálása is fizikai attribútumokkal történik, amelyek így jelértékűvé válnak, és az összetartozást szimbolizálják (a Kossuth-szakáll mint a lappangó „ellenállással” való szolidaritás kifejezése a Bach-korszakban, a kopaszra borotvált fej mint a skinheadkultúrához való tartozás jelképe, speciális hajviselet egyes rockzenei szubkultúrákban).

Csoportidentitás születik az egyéni tapasztalatok során, a cselekvés (vagy történes) közösségreflexiójaként. Egy adott buszjárat utasai látszatra esetleges, alkalmi csoportosulást alkotnak, de sokféleképpen válhat jelentéssel, reflektálttá és ezen keresztül identitásképzővé akár ez is. Elég hozzá a rendszeres ismétlődés („mi vagyunk a hat huszas busz utasai, reggel egyszerre indulunk munkába, és hónapról hónapra egymás arcát látjuk”), egy közös, rendkívüli élmény („mi vagyunk a buszbaleset túlélői”) vagy szinte *bármilyen* közös élmény („mi nem tettünk semmit, amikor ruhaviselete miatt bántalmazták azt a fiatalembert hátul”). Az azonos munkát végző, az azonos hobbit művelő vagy az azonos sportot űző személyek identitásközösségének esernyője alatt bőven elfér a tapasztalatközösségből kinövő információközösség és annak csálhatatlan jele, a viselkedés azonossága tipikus helyzetekben.

Csoportidentitásokat épít fel a kultúra is. A vallási közösséghez való absztrakt „besorolás” mellé a szűkebb gyülekezethez való tartozás tapasztalatai illesztenek új identitásréteget. Ezt a vertikálisan tagolt társadalmakban átfedi a vagyoni vagy osztálykategóriák szerint elkülönülő csoportokhoz való tartozás tudata. Csoportidentitásokat termelnek a kulturális fogyasztás típusai, a politikai hovatartozás (párt)preferenciái. Azok a tömegjelenségek (a sztrájkoló munkástömegek, a tüntetők, az oszlopban masírozó, menetdalokat éneklő paramilitáris csapatok fellépései), amelyekre a csoporttudat korai irodalma igyekezett megfelelő magyarázatot adni, tipikusan egy magas szintű kulturális kód, az ideológia által vezérelt csoportképződés termékei.

Paradox módon csoportidentitás-képző maga a csoportidentitás is. A WASP rövidítés (*White Anglo-Saxon Protestant*) a fehér angolszász protestáns közösséghez tartozó amerikai állampolgárok afféle „szuperidentitását” fejezi ki: az identitáselemekből összeálló kombináció úgy viselkedik, mint egy önálló, homogén csoportidentitás.

Bonyodalmak a csoportba tartozással

Az eddig bemutatott négy csoportképződési szint olyan absztrakció, amely az analitikus társadalomkutató eszköze ahhoz, hogy elkülöníthető jelenségcsoportokat leírjon és jellemezzen. A „besorolások” nagyjából külsődlegesek, egyáltalán nem szükség-

szerű, hogy az érintettek tudatában legyenek az ekképpen előálló csoportokba való tartozásuknak.

Az individuumok gyakran nincsenek tisztában vele, hogy milyen megkülönböztető (és ezen keresztül csoportképző) fizikai attribútumaik vannak. A harántsülyyedés olyan ízületi deformáció, amelyet a lábfej tulajdonosa túlnyomórészt nem is tudatosít, de „járása” valamennyire mégis visszatükrözi ezt az adottságát, és a „különböző járástípusok” észlelésekor ez a megfigyelő számára manifesztálódhat. A bőrszín fekete mivolta egészen addig „természetadta” tulajdonság, és nem „lehetséges attribútum”, amíg ki nem derül, hogy létezik „nem fekete” is. Így eredményez a közösségek összekapcsolódásából fakadó értelmezési-feldolgozási kényszer és az emberekre vonatkozó megismerési univerzum kitágulása bonyolultabb identitásszerkezetet is.

Ugyanez igaz az összes többi szintre is. A személyes tapasztalat az izoláció miatt nem vehető közvetlenül össze mások személyes tapasztalataival. Egészen addig, amíg jelentéscserére (vagy ritkábban: az analógiás gondolkodás révén mintázatazonosság-felismerésre) nem kerül sor, a tapasztalatok azonosságából nyert információk azonossága nem feltétlenül tudatosul.

Az alternatív minták ismeretének hiányában egy kulturális kód meglelte ugyanúgy „természetadta állapot”, mint egy fizikai tulajdonságé. A (kényszer)szocializációs minták egészen addig nélkülözik a reflexiót, amíg az így közvetített tartalom nem kerül ellentétbe a valóság valamely darabkájával (és így hatékonysága, autenticitása megkérdőjeleződik). Nem véletlen, hogy tekintélyelvű társadalmakban az alternatív minták megjelenésének megakadályozása, az *exogén információs gát* ugyanúgy része a kánonnak, mint a norma belső megkérdőjelezésének tiltása, az *endogén információs gát*. A kételkedés tilalma az iszlámban vagy a félelem légköre az autokráciákban a reflexió ellen ható technika.

A fentiekhez hasonlóan egyáltalán nem szükségszerű, hogy (fel)ismert legyen a lehetséges identitásközösség alapjául szolgáló jellegzetesség, és nem feltétlenül szükséges annak a tudatosulása sem, hogy ez a jellegzetesség akár csoportképző is lehet. A latens homoszexualitást sokszor hamarabb észleli a külvilág, mint maga az egyén. Extrém tárgyak gyűjtőinek sorsfordító élménye, amikor kiderül, hogy van még legalább egy valaki, aki pontosan azt gyűjti, amit ők.

Az információk azonosságán alapuló közösség akkor is fennáll tehát, ha a csoporttagok nincsenek tudatában annak, hogy mások is rendelkeznek ugyanazzal az információval, mint ők. Sőt, az sem szükséges, hogy magukról a „másokról” egyáltalán tudomásuk legyen, hiszen az információk közössége megvalósul nélkül is.

Annak, amikor csak a *face-to-face* közösségeket tekintették közösségnek, régen lejárt az ideje. Benedict Anderson nemcsak a nacionalizmuskutató úttörője, hanem annak nagyszerű dokumentálója is, hogy egyetlen kulturális konstrukció, a nemzet fogalma miképpen válik gondolkodásformáló, cselekvésre készítő és – ezeken keresztül – valóságalkító erővé.³⁵ A nemzethez való tartozás tudata akkor is eleven csoportképző, ha az identitásközösség nagyobb része személyében teljesen ismeretlen. De ugyanez igaz alacsonyabb szintű kategóriákra is: egy labdarúgóklub (ma már határokon átnyúló) rajongói vagy egy író, egy fimrendező „hívei” az elméjükben levő mintázatok közössé-

³⁵ *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 1983, 1991, 2006. London, Verso. *Magyarul Elképzelt közösségek*. 2006. L'Harmattan.

ge okán csoportot alkotnak, és mindebből következően azonos cselekvéseket hajtanak végre (pl. elmennek szurkolni a meccsre, megvásárolják kedvenc írójuk új könyvét, vagy jegyet váltanak a rendező legújabb filmjére).

Nem szükséges az sem, hogy cselekvésben manifesztálódjon az információközösség. Ami aktuálisan vezérel egy döntést vagy cselekvést, az potenciálisan, mintázat formájában már előtte is jelen kell, hogy legyen az agyban.

Természetesen ott van az egymást metsző információközösségnek különös szerepe, ahol tevékenység szintű kapcsolatok, közvetlen interakciók befolyásolják a résztvevők viselkedési valószínűségét. A tanulási folyamat ilyenkor gyors, a közös cselekvési térben szerzett közös tapasztalatok formálta információközösségek akciók kimenetei látszatra programozottak. Valójában azonban ilyenkor is megmarad az individuális tudattartalmak szerepe, hiszen bármely információ bármely helyzetben jelentéssel bírhat bármely cselekvés meghatározásakor, és alternatív kimeneteket eredményezhet. Sőt, a különböző szintekről származó információk között szakadatlanul zajlik a rekombináció, az új és új mintázatok képződése, ami nagyban befolyásolja, hogy egy adott szituációban milyen viselkedés „hívódik elő”.

További bonyodalmak: a négy szint egymást befolyásolja

Tengiz Abuladze „Könyörgés” című filmjének első etűdjében a hős, Zvidaúri megív a rivális kaukázusi hegyi közösség legjobb vitézével, és egy irtózatos, gyötrelmes küzdelemben végül is győztesen marad felül. Arra azonban, hogy a kulturális kódnak, népe törvényének és a párviadalokat kölcsönösen szabályozó kódexnek megfelelően a fejét vegye legyőzött ellenfelének, már nem hajlandó. A személyes tapasztalat hullámfürdőjében ugyanis olyan mennyiségű információt szerzett ellenfeléről, hogy – akár a normasértés árán is – vállalja, hogy alternatívan cselekszik. Valahogy így gondolkozhat: „A másik vitéz nagyon hasonló volt hozzám, akár én is holtan maradhattam volna itt. Mennyire egyfajta vagyunk mi, még ha más is a nyelvünk, más a kultúránk, és más közösségért szálltunk csatába. Identitásközösséget érzek velem, nem veszem fejét. Tisztelem és tisztességgel eltemetem.”

A normasértés, ahogy ebben az esetben is, mindig az individuális tudattartalom-kombinációk győzelme a kulturális kódok felett. Csakhogy számos esetben éppen a kulturális kód bizonyul erősebbnek, és akkor még ott a másik két szint is. Mielőtt részletesen megvizsgálánánk a tipikus kölcsönhatásokat, foglaljuk össze és jelenítsük meg egyetlen táblázatban az eddig bemutatott négy szintet!

4. szint	Reflektív csoportfogalmak (identitás) és azok kombinációi
3. szint	Kulturális kódok és tartalmak kombinációi
2. szint	Individuális tudattartalom-kombinációk
1. szint	Fizikai attribútumkombinációk

Az elsőől a negyedik szint felé való mozgás bizonyos fejlődéstörténeti utat is reprezentál, de szó sincs róla, hogy mindez egyúttal hierarchiát is jelentene. Amikor ugyanis az agy a cselekvés sodrában mintegy „választ” a rendelkezésére álló készletből, ha-

bozás nélkül nyúl a megoldás legjobb esélyét kínáló információdarabokhoz. Ennek megfelelően az egyes szintek információs mintázatai elképesztő változatossággal „írják felül” és befolyásolják egymást, ill. olvadnak össze kevert mintázatokká. Nem igaz tehát rájuk az a szép magyarázó modell sem, amellyel Vigotszkij oly virtuóz módon ragadta meg a magasabb pszichikus funkciók kialakulásának természetét, hogy tudniillik a kialakuló komplex formák mintegy maguk alá gyűrik, elhomályosítják az időben korábbiakat és kezdetlegesebbeket. Itt ugyanis mindez fordítva is megtörténhet.

Már bizonyos patkánykísérletek is jól érzékeltetik, *miként fakad a fizikai attribútumok különbözőségéből eltérő tapasztalat* (a vitaminhiányos egyedek előnyben részesítenek mindenfajta új táplálékot, mérgezés esetén viszont képesek társítani az adott táplálék ízéhez a veszélyt, még akkor is, ha csak egy nap múlva következik be a betegség). Csak-hogy *a fajtársaktól szerzett információknak sokszor olyan meghatározó szerepük van, hogy többek között képesek felülírni az egyéni tapasztalatot* (elsősorban az averziócsökkentési helyzetekben).³⁶

Az érzékelést és az annak eredményeként megszülető információk mineműségét látszatra a fizikai attribútumok határozzák meg, és ahogy korábban láttuk, a tapasztalat azonosságából elvileg azonos információnak is kellene születnie. Ahogy Edward T. Hall³⁷ írja: „Sokáig hittük, hogy a közvetlen tapasztalás minden ember közös élménye... Az ember és a tapasztalás viszonyára vonatkozó implicit (és nem egyszer explicit) hiedelmünket arra a feltételezésre alapoztuk, hogy ha két emberi lény ugyanazt a tény »tapasztalja«, gyakorlatilag azonos adatok táplálódnak be központi idegrendszerükbe, és agyuk ugyanazt a képzetet regisztrálja. A proxemikai kutatások eredményei kétségbe vonják a fenti feltételezés helyességét. [...] A különböző kultúrákhoz tartozó emberek nemcsak különböző nyelvet beszélnek, hanem [...] *magát a világot is más-más módon érzékelik.*” (Kiemelés ZKL.)

De az érzékletek és tapasztalatok különbsége a fizikai attribútumok különbségéből is származhat. Látáskárosodottaknak olyan érzékei is kifinomodnak, amelyek révén az „átlagos” emberekhez képest mást és másképp (is) fognak fel a külvilágból. (Különös, hogy ezt a kulturális kód is „kihasználja”: egyes népcsoportok szándékosan „előidézik a különbséget”, pl. megvakítják a közösség egyes tagjait, hogy így tehessenek szert a csoport szintjén eltérő egyéni tapasztalatokra.)

A 17. században egy beszédszervi rendellenességgel született irokéz nem vehetett részt törzse amúgy nagyon demokratikusan szervezett tanácsulésein, mert ott csak azok ülhettek, akik képesek voltak álláspontjukat érthetően, ékesszólóan bemutatni. Fizikai eltérése azonnal kizárta bizonyos társas történések megtapasztalásából, ebből fakadóan kevesebb kulturális kódra tett szert, mint társai, és mindezek végül ilyen divergens identitás kifejlődéséhez is vezethettek: „Irokéz vagyok, de nem tartozom a törzs teljes jogú tagjai közé.”

Egy erős individuális enteroceptív inger (pl. az éhségérzet) képes arra, hogy egy adott szituációban a kulturális kódokat (pl. a törvény betűjét vagy a kisközösségek mindennapjait szabályozó konvenciókat) felülíró módon döntse el a cselekvés-kimenetet. (Ugyanerre képes annak a pusztá tudata is, hogy más éhezők számára kell ételmezt sze-

³⁶ Bilkó Ágnes: Táplálkozási szokások kialakulása az állatvilágban. 1993. *Természet Világa*, 3.

³⁷ Rejtett dimenziók. 1980. Bp., Gondolat, 24–25.

rezni.)³⁸ De ugyanezt megteszi az identitásszint is. Az amerikai Emory Egyetem kutatóinak 2004-ben közzétett eredményei szerint a rendíthetetlen párhívek számára önjutalmazó hatású, ha a kedvelt politikust sikerül „megvédeni” azzal, hogy egy nyilvánvaló és félreérthetetlen tévedését valahogyan „kimagyarázzák” – az identitás és annak megerősítése fontosabbnak bizonyul, mint akár a kulturális kód (a nyelv és a jelentés), akár a saját, közvetlen tapasztalat.

Összefoglalás

A fentiek során azt láttuk, talán sokszorosan igazolva, hogy az *individuális cselekvések alapjául szolgáló döntések megértésére irányuló törekvésnek azt az információkombinációt kell feltárnia, amely működésbe lépett, „mozgósításra került” az adott szituációban.* Ha ezt sikerül megtenni, akkor egyidejűleg kapunk választ a cselekvések azonosságára és különbségére is, s emögött felsejlik az az óriásmintázat (Maciverrel szólva: „*az individuális tudatok hasonló elemeinek természete*”), ahogyan az információs univerzum darabkái eloszlanak az egyes elmék között. Helyesen mondja Maciver, csak a „kollektív tudat” kifejezést cseréljük ki információközösségre: „A társadalmi szerveződések bármely fajtája és bonyolultsági foka előfordulhat. Ha Angliának van kollektív tudata, miért ne lehetne Birminghamnek vagy abban minden kerületnek? Ha egy nemzetnek van kollektív tudata, ugyanígy van egy egyháznak és egy szakszervezetnek is. És kell hogy legyenek olyan kollektív tudataink, melyek részei nagyobb kollektív tudatoknak, és olyan kollektív tudataink is, melyek átfedésben vannak más kollektív tudatokkal.”

Az információközösség *mint állapot* akkor jön létre, amikor egy információ (vagy elemi információk kombinációjából álló információs alakzat) már legalább két emberi elmében megtalálható. Az adott információs alakzatok birtoklásával jellemezhető *csoporthoz* is hívhatjuk információközösségnek. Az egyéni, az individuális az egymásra torlódó információközösségek metszéspontján alakul ki, ahogy a fizikai attribútumkombinációk egyedisége különbözteti meg egymástól az alacsonyabb rendű élőlényeket.

Az információk vagy információkombinációk – összetettségüktől függetlenül – természetük szerint ugyanolyanok. Mintázatok az agyban, amelyek időről időre reflektálnak valamilyen, az egyed szempontjából fontos valósághelyzetre, és szakadatlanul alakulnak, transzformálódnak és átíródnak a tapasztalat pörölycsapásai alatt. „A számtalan egyedi tudatban jelen levő részek kölcsönösen utalnak egymásra, és kiegészítik egymást, s együtt építik fel azt a rendszert, mely kizárólag belőlük áll”: ami McDougall szerint „csak a tudat fogalmaival írható le”, valójában *az információk összemeri készletét jelenti*, amelynek az egyes információközösségek csak bizonyos részhalmozait birtokolják. Az összemeri információkészlet elenyészően kis darabjaira igaz, hogy valamennyi ember közösen birtokolja azokat: cserébe ott van az individuális tudattartalmak felhője, amely azáltal tartja mozgásban az információközösségeket, hogy szakadatlanul a megosztásra törekszik.

³⁸ Ennek az irodalmi „tankönyv”, „kötelező olvasmánya” Mihail Solohov *Az úrkék pusztája* című novellagyűjteménye (Magvető, 1981).

Tegyük fel újra a kérdést: vajon szükség van-e olyan „keretfogalomra”, modelle, amely az egyes, azonosítható információk alakzatok és az azokat tartalmazó emberi elemek egymást sokszorosán átfedő közös halmazait jeleníti meg?

A parszímónia tudományfilozófiai elve arra biztat, hogy a szükséges mértéken felül ne szaporítsuk az entitásokat („*entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*”). De mi itt a szükséges mérték? Az információközösség nem a társadalomkutató absztrakciója, hanem létező entitás: valóságos agyakban valóságos fizikai mintázok hordozzák, s amíg akár egyetlen információnyi különbség is értelmezi az eltérő viselkedést, addig a modellnek az egyetlen információnyi különbségre is érzékenynek kell lennie.

Az információközösség valójában mégis csak „előkészítő” kategória. Pár sorral feljebb „keretfogalomnak” neveztem, mert önmagában nem elmélet, hanem csupán egy majdani elméleti összegzéshez szükséges konceptuális váz egyik lehetséges alkotója. Az előrelépéshez az információs univerzumba kell mélyebben behatolni, hogy sikerüljön feltárni „*az emberi ismeretek helyesen értelmezett hierarchikus tagozódását*”³⁹ és evolúciós dinamikáját.

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, az ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) volt igazgatója, 2006-tól örökös tiszteletbeli elnöke. Számos kurzust dolgozott ki az információs társadalommal kapcsolatos ismeretek oktatásához, e tárgyban több szakkönyv és tanulmány szerzője. A Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-ösztöndíjas (2000-től). Fontosabb könyvei: *Fogpiszkáló a hálózaton* (2000), *Az információs társadalom keresése* (2002), *Információ, társadalom, történelem* (2003), *Bevezetés az információtörténelembe* (2004).

E-mail: zkl@itm.bme.hu

³⁹ Ramón y Cayal: i.m. 54.

Pete Krisztián

A társadalmi konvenciók természetéről¹

Bevezetés

Miközben manapság lépten-nyomon olyan diskurzusokba futunk bele, melyek azt taglalják, hogy az új kommunikációs média elterjedésével miképpen változott meg a társadalmi kommunikáció – nem utolsósorban a nyelvi kommunikáció –, vagy hogyan változtak a társadalmi csoportokon belüli viszonyok, igen keveset olvashatunk arról, mik is áll(hat)nak az általában vett társas viselkedés mögött. Mert bár az SMS és MMS, illetve az internet hatására megváltozott kommunikáció igencsak különbözik mondjuk a 20. század elejének nyelvi (vagy akár képi) kommunikációjától, két nagyon is fontos dologban ugyanolyanok: mindkettő cselekvés és mindkettő társas. Ebben az írásban a társadalmi kommunikáció és egyáltalán a társadalmi viselkedés természetéről szeretnék néhány dolgot elmondani.

A konvenciók minden társadalmi (és társas) viselkedés elengedhetetlen feltételét jelentik, természetük azonban a mai napig vitatott. A mai értelemben vett társadalmi konvenciók filozófiai tárgyalása nem új fejlemény, már Hume is sok helyet szentelt neki munkásságában, ám később a konvenciók érdemtelenül elfeledetté váltak, egészen addig, amíg David Lewis 1969-ben meg nem írta azóta is nagy hatású *Convention* című könyvét. Az elmélet egy olyan konvenciófogalmat dolgoz ki, mely jól illeszkedik mindennapi felfogásunkhoz, ezért úgy gondolom, megérdemli a védelmet az ellene felhozott kritikákkal szemben.

Mi tehát az a mindennapi konvenciófogalom, amelyet a Lewis-féle (alapjaiban hume-iánus) elmélet megragad, és amely emiatt mindenképpen fenntartandó a kritikák ellenében is? Úgy vélem, egy ilyen mindennapi konvenciófogalomhoz a legkönnyebben akkor juthatunk el ha meghatározzuk a konvenciókkal szemben támasztott alapvető követelményeket. A konvenciók a társas viselkedést irányító szabályszerűségek, amelyek

- hasznára vannak az együttélésnek, vagyis ilyen vagy olyan előnyünk származik követésükből;
- képesek állandósulni egy közösségben és önmagukat fenntartani;
- nem szükségszerűek, azaz teljesen más szabályszerűség is állandósulhatott volna a közösségben;
- valamiképp összekapcsolódnak a „helyességgel”, alapot adnak a konvenciótól eltérő viselkedés helytelenítésére;
- „kölcsonosság” kapcsolódik hozzájuk, azaz egy teljes mértékben individuális tevékenység nem lehet konvencionális cselekvés.

Azt gondolom, hogy a lewisi (és hume-i) elgondolás – illetve annak intencionális értelmezése – magán viseli ezeket a jellegzetességeket, ám az elméletet ért kritikák mi-

¹ A dolgozat megírását az MTA–Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund ösztöndíja tette lehetővé.

att fel kell hagynunk az eredeti Lewis-féle definícióval, és meg kell kísérelnünk immunissá tenni ezt a felfogást a kritikai észrevételekkel szemben. Az első részben bemutatom Hume és Lewis elgondolását, kitérve a Lewist ért kritikákra. A második részben megvizsgálom, hogy lehetséges-e a konvenció Lewis-féle felfogását egy működő kollektív intencionalitás-elmélettel (már ha ilyen van) megtámogatni, esetleg kiegészíteni. Miután úgy vélem, erre nincs lehetőségünk, a harmadik részben számba veszem azokat a lehetséges álláspontokat a konvenciók természetét illetően, amelyek eltérnek a Lewis-féle konvencióelmélettől, mégis képesnek mondják magukat a mindennapi konvenciófogalmunk által támasztott követelmények kielégítésére. Két ilyen felfogást vizsgálok meg, nevezetesen a naturalizált és az informális elméletet. A naturalizált felfogás tagadja a konvenciók intencionális elemzésének lehetőségét, és bár egyes jellegzetességekről tetszetősen ad számot, behaviorisztikus szótára szerintem ellentétben áll intuícióinkkal. A vele szemben felhozott informális felfogás valójában az első részben bemutatott Lewis-féle elmélet lecsupaszított, informális verziója, mely azonban reményeim szerint elkerüli a Lewis formális elméletével szemben felhozott ellenvetéseket, miközben eleget tesz mindegyik fentebbi követelményünknek, megtartva Lewis eredeti motivációinak jó részét.

1. Társadalmi konvenciók

A társadalmi együttélés legfontosabb feltételei közé tartozik a kiszámítható viselkedés, a rendezett csoportviszonyok és a sikeres kommunikáció. A rendezett viszonyok fontosak a kiszámítható viselkedés számára, ugyanis a társadalmi viszonyok olyan fontos információkat hordoznak, melyek alapján az ágensok elvárásokat fogalmazhatnak meg a többiek viselkedésével kapcsolatban. A kiszámítható viselkedés pedig elengedhetetlen a kommunikáció sikerességéhez. Még az egyszerű kommunikációs jelzések sikerességéhez is szükség van a kiszámítható viselkedésre, s ez hatványozottan igaz az emberi társadalmakra jellemző nyelven keresztüli komplex kommunikáció esetében.

Az emberi társadalmak fontos jellegzetességei, a szabályszerűségek tetten érhetőek például abban, hogy pénzt adunk az ételért, vagy abban, ahogyan öltözködünk, ahogyan autót vezetünk, egyszóval kollektív életünk minden egyes mozzanatában. A szabályszerűségeket, melyekhez az említett esetekben alkalmazkodunk, nevezhetjük konvencióknak. Ez összecseng David Lewis (1969) megközelítésével is, aki szerint a társadalmi konvenciók nem mások, mint ágensok egy bizonyos csoportjában széles körűen megfigyelt szabályszerűségeknek.

Miféle dolgok a társadalmi konvenciók? Ha a konvenciókat szabályszerűségként fogjuk fel, akkor adódik egy természetes válasz erre a kérdésre, mégpedig az, hogy explicit megegyezések, olyanok, mint az ígéretek vagy éppen a szerződések. Egy nagy múltú társadalomfilozófiai hagyomány képviselői – főként a 17. és 18. században (köztük Hobbes, Locke és Rousseau) – amellet érveltek, hogy a polgári kormányzat legitimitását bizonyos társadalmi szerződésben kell keresni, melyben a részt vevő ágensok azért egyeznek meg egymással vagy éppen azzal a személlyel, akire szuverenitásuk egy részét átruházzák, hogy kilépjenek a természeti állapotból. Az ezen alapuló elgondolás szerint egy viselkedésbeli szabályszerűséget az a tény tesz konvencióvá, hogy az embe-

rek valamikor a múltban megegyeztek egymással, hogy bizonyos körülmények között bizonyos módon cselekszenek. Jelenleg azért hajtanak végre konvencionális cselekvéseket, mert a múltban erre ígéretet tettek egymásnak.²

A konvenciók megalapozását felfedezhetjük egy gyengébb elméletben is, visszavezethetjük azokat explicit beleegyezés helyett hallgatólagos beleegyezésre. Az elgondolás eredeteként Locke társadalomfilozófiáját szokták megemlíteni: Locke különbséget tesz kifejezett és hallgatólagos beleegyezés között. Kifejezett beleegyezés például az egyént valamely társadalom tagjává tevő eskü, ami örökre szóló kötelezettséget hoz létre az egyén és a társadalom között. A hallgatólagos beleegyezés ezzel szemben nem örökre szól, hanem felbontható, és így csak ideiglenesen szabályozza a jogokat és kötelességeket. Addig korlátozza az ágens viselkedését, amíg bizonyos körülmények fennállnak. Locke maga a következőképpen fogalmaz: „Aki egy kormányzat területének bármely részén birtokol vagy használ valamit, az azzal *hallgatólagosan beleegyezését* is megadja, és míg ez a használat tart, addig köteles ugyanolyan mértékben engedelmeskedni ama kormány törvényeinek, mint ennek bármely más alattvalója” (Locke 1690/1986, 123). A politikai alávetettség ilyenfajta megalapozását számos kritika érte a századok során, de számunkra inkább az a kérdés, hogy egy ilyen hallgatólagos beleegyezésre alapozott konvencióelmélet életképes-e. A hallgatólagos beleegyezés esetében tehát nincsen tényleges eskü, sokkal inkább arról van szó, hogy az ágensek úgy viselkednek, *mintha* esküt tettek volna egymásnak. Azonban még egy ilyen mintha jellegű hallgatólagos beleegyezést illetően is számos kérdésre kell választ adnia az elméletnek. Milyen típusú megegyezés a hallgatólagos beleegyezés? Honnan tudható, hogy valaki hallgatólagosan beleegyezett valamibe? Először is, ezekre a kérdésekre igen nehéz volna kielégítő választ adni – maga Locke sem tette ezt –, másodsor pedig a hallgatólagos beleegyezést még az elmélet hívei is csak a kinyilvánított beleegyezés kiegészítőjének tekintik. Több eredménnyel kecsegtet, ha most egy olyan szerző konvencióval kapcsolatos nézeteit vizsgáljuk meg, aki a konvenciót nem a társadalmi szerződés *kiegészítésére*, hanem annak *kiváltására* szolgáló eszköznek tartotta.

1.1. Hume a konvenciókról

Bár Hume mondanivalója a konvencióról meglehetősen rövid és tömör, mégis igen nagy jelentőségű – többek között Lewis konvencióelméletének gyökerei is Hume elméletében lelhetők fel. Hume a konvención „a közérdek bizonyos érzetét” érti, amit „minden egyes ember érez saját kebelében, és megfigyel társaiban, és ami másokkal egyetértésben a közérdeket előmozdító általános cselekvési tervhez vagy rendszerhez vezet” (Hume 1751/2003, 127).

² Ez a megoldás a társadalmi konvenciók esetében is problematikus, ti. lehetetlen pontosan megjelölni, mikor is következett be a kérdéses explicit megegyezés. Ez viszonylag egyszerű empirikus nehézség, bár nem alábecsülendő – számos olyan filozófusnak okozott már nagy gondot, akik a társadalmi szerződéselméletet propagálták. A nyelvi konvenciók esetében azonban egy logikai nehézség is fellép, ugyanis a nyelvi konvenciókban való megegyezés maga is nyelvi konvenciókat kíván meg, ezáltal elkerülhetetlenül körkörössé téve az elméletet.

A definíció szerint tehát akkor létezhet konvenció egy adott közösségen belül, ha a közösség tagjai azért hajtják végre a saját feladatukat egy cselekvérendszerben, mert felismerik, hogy ez saját érdekük is, feltéve persze, hogy a többiek is felismerik, hogy ez az ő érdekük is. A konvenciók kialakulásának legfontosabb feltétele az önérdkeknek és mások érdekeinek a felismerése. Enélkül valójában semmiféle közös tevékenységet nem végezhetünk. Például szerződés-kötést sem tudunk végrehajtani akkor, ha nincs érdekünkben a szerződés megkötése, ha nem ismerjük fel ezt az érdekünket, ha a másik(ak)nak nincs érdekében a szerződés megkötése, ha nem ismerjük fel, hogy másoknak ez az érdeke. Egyszerűen az explicit megegyezés is feltételezi már valamiféle szabályszerűségek meglétét, illetve az azokhoz való alkalmazkodást, ezért sem szolgálhat a viselkedési szabályszerűségek alátámasztására. Persze Hume elméletében az önérdkek és mások érdekeinek felismerése azért fontos, mert a konvenciók szerint való cselekvés hasznos nemcsak saját magunk számára, hanem a közösség többi tagja számára is. Az értekezés ebben a kérdésben legfontosabb passzusa is ezt a gondolatot tükrözi:

„Ez a megállapodás nem olyan természetű dolog, mint az *ígéret*, mert [...] maguk az ígéretek is az emberi megállapodásokon alapulnak. Inkább arról van szó, hogy általában véve tudatosítjuk közös érdekeinket, amit aztán a társadalom minden tagja értésére ad a többieknek, és ami arra készíti őket, hogy bizonyos szabályokhoz igazítsák viselkedésüket. Észreveszem, hogy saját érdekeimet szolgálja, ha nem háborgatok valakit javainak birtoklásában, *feltéve*, hogy az illető ugyanígy jár el velem szemben. És ő is tudja, hogy ugyanilyen érdeke fűződik viselkedésének szabályozásához. Ha mindketten kifejezésre juttatjuk, hogy felismertük ezt a közös érdekünket, és valóban kölcsönösen tudomásul vesszük ezt, akkor megfelelő elhatározásokat és viselkedést alakítunk ki. Amit nyugodtan nevezhetünk megállapodásnak vagy megegyezésnek, jöllehet nem ígértünk egymásnak semmit, hiszen az én cselekedetem mindig az övére vonatkozik, az övé pedig az enyémre, s mindkét fél azzal a feltétellel tesz valamit, hogy a másik is ugyanazt teszi.” (Hume 1739–40/1976, 666, kiemelés az eredetiben)³

Természetesen nyitva áll egy másik értelmezési lehetőség⁴ is. E szerint a fenti passzusból az a következtetés is leszűrhető, hogy Hume gondolhatott akár a konvenciók deklaratív megalapozására is, vagyis nem annyira a kölcsönös érdekek és ezek felismerése alapozza meg a konvenciókat, hanem sokkal inkább ezen érdekek kinyilvánítása. Ekkor azonban a hume-i elgondolás nem igazán lenne képes kiváltani az explicit megegyezést, hisz az ilyen deklarációk olyanok, mint a Locke által bevezetett hallgatólagos beleegyezések, amelyek ugyan nem ígéretek (vagy esküvések), de mégis olya-

³ A fenti szöveghelyen a „megállapodás” kifejezés a Hume által eredetileg használt *convention* helyett áll, vagyis a passzust nem egyszerűen a megállapodásokról való számadásként kell olvasni, hanem a konvenciókról való számadásként.

⁴ Lewis, bár nem a hume-i elgondolás értelmezéseként, tesz egy megjegyzést (1969, 34), miszerint a koordinációs problémák megoldásához az ágensek részéről elégséges jelenlegi szándékaik deklarációjának cseréje. A megjegyzés azonban csak a koordinációs problémák tárgyalásával foglalkozó gondolatmenet egy lépéseként kezelendő, és semmi esetre sem Lewis álláspontjának szerves részeként. Részletesebben lásd az 1.2. pontban.

nok, mintha azok lennének, vagy legalábbis akként vannak kezelve. A magam részéről a hagyományos Hume-olvasat mellett vagyok, mely intencionális módon értelmezi Hume konvencióról alkotott felfogását: egy közösségen belül a cselekvés koordinálásának legalapvetőbb feltétele, hogy megértsük egymás szándékait, és helyesen értelmezzük azokat.

A hume-i konvencióelméletet tehát a következő tételekben összegezhetjük: (1) Egy konvenció létrejöttéhez fontos, hogy az minden résztvevő előnyére váljon; itt az intencionális olvasat értelmében azzal a kiegészítéssel élhetünk, hogy a résztvevőknek legalábbis hinniük kell abban, hogy előnyük származik a konvenció meglétéből és annak követéséből – alapesetben ez történik, ugyanis igen ritkán fordul(hat) elő az, hogy a közösség túlnyomó része téved e kérdésben. (2) A konvenciók létrejöttének semmiféle explicit beszédaktus – sem ígéret, sem beleegyezés, sem szerződés – nem feltétele; erről fentebb volt szó. (3) Ahhoz, hogy egy konvenció a cselekvéseket összehangoló eszközként működhessen, nem elégséges sem az, hogy felismerjük saját magunk és a többiek szándékát, sem az, hogy a kölcsönös érdeket felismerjük a konvenció mögött, ezenkívül hinniük kell abban is, hogy a többiek is követik a konvenciót. (4) Végül pedig az előbbi tételek együttesen indokot is adnak számunkra a konvenció követésére: ha előnyöm származik belőle, és a többiek is így tesznek, akkor érdemes nekem is így tennem. Az említett tételek standard illusztrációjaként a konvenciót tárgyaló mindkét műben szereplő „evezős” példát szokás felhozni (Hume 1751/2003, 127–128; 1739–40/1976, 666–667). Két evezős hajt egy csónakot, és ahhoz, hogy egyáltalán mozduljanak valamerre, össze kell hangolniuk a cselekvésüket. Mindkettejüknek érdeke ez, mert különben nem jutnak sehova, nem tettek egymásnak semmilyen ígéretet, és joggal várják el egymástól, hogy egy irányba fognak evezni (hogy a másik is követi a konvenciót), végül pedig mindez indokként szolgál a konvenció szerinti cselekvésükre. A konvenciók Hume-féle sajátosságainak egyik legmarkánsabb és egyben legkimerítőbb tárgyalásaként David Lewis elméletét említhetjük.

1.2. Lewis konvencióelmélete

Lewis elméletének itt csak azt a részét tárgyalom, amely a konvenciókkal általában véve foglalkozik, és nem térek ki az általános elmélet egy speciális kifejtésére, ami a nyelvi konvenciókra kíván magyarázatot adni azáltal, hogy az általános elmélet fogalmi apparátusát és struktúráját felhasználva azokat az igazmondás és bizalom szabályszerűségeiként mutatja be. A nyelvi konvenciókra vonatkozó elmélet, illetve az arra adott kritikák bemutatása és elemzése messze meghaladná e dolgozat terjedelmi lehetőségeit, ezért itt az általában vett konvenciók elméletének és az ezzel kapcsolatos kritikák tárgyalására szorítkozom.

Bár Lewis konvencióelmélete játékelméleti megalapozásának tekinthető, alapfogalmai gondolatok Hume-tól eredeztethetők, amit ő maga is elismer:

Végül is a játékelmélet egy állványzat. A konvencióról szóló elemzésemet kifejtethetném nélküle is. Eredményül egy olyan elméletet kapnánk, mely Humenak az igazságosság és a magántulajdon eredetéről szóló tárgyalásában kifejtett el-

méletére hajaz. A konvenció nem más, mint »általában vett közös érdek, amit a társadalom minden tagja értésére ad a többieknek, és ami arra készíti őket, hogy bizonyos szabályokhoz igazítsák viselkedésüket.« (Lewis 1969, 3-4. o.)⁵

Ennek megfelelően a Lewis-féle konvencióelmélet játékelméleti alapfeltevésből kiindul, ámde szellemiségét tekintve hume-iánus elmélet. Hume-iánus a konvenciók Hume esetében már tárgyalt jellegzetességeit illetően, azonban játékelméleti a koordinációs probléma kiindulópontként vételében, illetve az ágensek tulajdonságainak feltételezésében. Más szóval, a konvencióról szóló elemzés kiindulópontja egy olyan szituáció, melyben egynél több ágensnek kell összehangolnia a viselkedését, akik – miközben ezt teszik – rendelkeznek egy jól leírható preferencialistával; a saját hasznuk maximalizálására törekszenek; racionálisak, amennyiben csak racionális lépéseket tesznek; és a többi ágensnek is racionalitást tulajdonítanak.

A koordinációs probléma tehát olyan helyzetekben áll elő, amikor az ágensek érdeke valamilyen módon közös, még ha nem is azonos teljes mértékben. Előfordulhat ugyanis, hogy a szituáció lehetséges kimenetei közül az egyik ágens az egyiket, a másik ágens a másikat preferálja, de persze abban azonos az érdekük, hogy reményeik szerint a másik ágens is úgy cselekszik, ahogyan ők. Mindegyik ágensre igaz, hogy csak akkor érheti el a saját célját, ha a másik is eléri az övét. Épp ezért szükségképpen koordinálniuk kell a cselekvésüket, mégpedig nem is akárhogyan, hanem a másik ágens cselekvésének függvényében. A koordinációs probléma szemléltetésére Lewis tizenegy példát hoz fel (Lewis 1969, 5–8). Lássunk néhányat ezek közül!

P1. Találkozni szeretnénk. Csak akkor tudjuk ezt megtenni, ha ugyanarra a helyre megyünk. Igazán egyikünknek sem számít, hogy hol van az a hely, a lényeg az, hogy a másik is oda menjen. Mivel számomra az a legjobb hely, ahova te mégy, megpróbálok kitalálni, hogy te hova mégy. Te ugyanígy teszel, vagyis ha nekem sikerül kitalálni a te úticélot, neked is sikerülni fog kitalálni az enyémet, és mindketten elérjük a célunkat.

P2. Telefonon beszélünk, és a vonal megszakad. Mindketten szeretnénk még mondani valamit a másiknak, azonban ha mindketten rögtön tárcsázni kezdünk, ezt nem tudjuk megtenni, mert a telefonok foglaltat fognak jelezni. Mindegy, hogy melyikünk hívja a másikat, a lényeg az, hogy ezt csak az egyikünk tege meg.

P3. Táborozók vagyunk, akik fát akarnak gyűjteni az erdőben. Egyikünknek sem számít, hogy melyik irányba megy, mindaddig, amíg a másik más irányba megy, nehogy ugyanarról a területről gyűjtsünk gallyakat, ezáltal egymás elől szedve fel azokat. Mindkettőnknek a másik útirányára vonatkozó elvárás alapján kell megválasztania a saját útirányát.

P4. Tegyük fel, hogy némi gyakorlással bármely nyelvet meg tudunk tanulni. Egyikünknek sem számít, melyik nyelvet tanuljuk meg mindaddig, amíg a többiek is azt a nyelvet tanulják meg, és könnyedén tudunk kommunikálni velük. Mindnyájunknak aszerint kell megválasztanunk a saját nyelvet, ahogyan a többiek választanak.

A fenti és a hozzájuk hasonló koordinációs problémákban szereplő ágenseknek feltételesek a preferenciáik. Feltételesnek nevezzük azt a cselekvésre vonatkozó pre-

⁵ Lewis itt a fentebb Hume *Értekezéséből* idézett passzus egy részét citálja.

ferenciát, melynél az ágens számításba veszi a többiek cselekvéseit is. Ha a másik ágens az *A* cselekvést hajtja vége, akkor a *P2* és *P3* esetében az első ágensnek feltételes preferenciaként a *B*, a *P1* és *P4* esetében pedig szintén az *A* cselekvést érdemes választania. A két különböző helyzetet a következőképpen adhatjuk vissza kimeneti mátrixokban:

		A	
		H1	H2
B	H1	1:1	0:0
	H2	0:0	1:1

		A	
		É	D
B	É	0:0	1:1
	D	1:1	0:0

A és B találkozik H1 vagy H2 helyen (P1) A és B fát gyűjt északra vagy délre (P3)

Az ilyen koordinációs problémák megoldásának kulcsa a koordinációs egyensúly, az a kimeneti állapot, amelyikben mindkét ágens jól jár, vagy legalább annyira jól jár, mint bármelyik másik cselekvés választásával a másik ágens adott cselekvésválasztása mellett.⁶ A fent látható mátrixokban az 1:1 kimenet egyértelműen jobb a 0:0 kimenetnél, mert itt mindkét ágens jól jár, míg a 0:0 kimenetnél mindkettő rosszul jár.⁷ Vagyis az 1:1 kimenetek a koordinációs egyensúlyi állapotok, melyeket mindkét ágens megcéloz a cselekvésével. Azonban a legtöbb esetben – mint a fenti esetekben is – nemcsak egy koordinációs egyensúly létezik, hanem több is, melyek között nem egyértelmű a választás. Lewis legfőbb kérdése tehát ezután az, hogy miképpen biztosítható, hogy az ágensnek ugyanazt a koordinációs egyensúlyt célozzák meg cselekvéseikkel.

Jó eséllyel találhatunk választ erre a kérdésre, ha a kölcsönös várakozásokra hivatkozunk, vagyis azt kívánjuk meg a cselekvőktől, hogy kölcsönösen megegyező elvárásokat alakítsanak ki egymás viselkedésére vonatkozóan. Azért megyek H1 helyre, mert azt várom, hogy te is odamégy, és azért mégy te is H1 helyre, mert azt várod, hogy én is oda megyek. Ez eddig világos az elmondottakból és a mátrixból. De vajon mennyire bonyolítja a helyzetet az, ha nemcsak azt veszem számításba, hogy te odamégy, hanem azt is, hogy te azt gondold, hogy én odamegyek, esetleg azt is, hogy azért gondold azt, hogy odamegyek, mert én azt gondolom, hogy te odamégy és így tovább? Vagyis a kölcsönös elvárások rendszerében az elvárások egymásba ágyazódnak, vagy legalábbis ágyazódhatnak, és ennek egyre magasabb fokú elvárások lehetnek az eredményei. Nos,

⁶ A koordinációs egyensúlynak ez a megfogalmazása kísértetiesen hasonlít a játékelméletről ismert Nash-egyensúlyhoz, amely a játékosok által követett stratégiák olyan együttese, melynek esetében egyik játékosnak sincsen megbánnivalója. Vagyis a játékos a többi játékos változatlan stratégiája mellett semmilyen más stratégiával sem járt volna jobban, legfeljebb akkor, ha a többiek más stratégiával játszanak. A koordinációs egyensúly azonban túlmutat a Nash-egyensúlyon, ugyanis a konvenció esetében mindenki cőnyben részesíti azt, hogy a többiek is igazodnak a kérdéses szabályszerűséghez.

⁷ Némiképp különböző mátrixot eredményez a *P2* szituációban az, ha a telefonhívásért fizetni kell. Ekkor az egyensúlyi állapotok nem a tiszta koordinációra emlékeztető, azonos kimenettel kecsegtető megoldások lesznek, azonban a 2:1 és az 1:2 kimenetek még itt is jobbak a 0:0 kimenetnél.

		A	
		H	V
B	H	0:0	1:2
	V	2:1	0:0

Lewis válasza az, hogy a magasabb fokú elvárásoknak nem kell szerepet játszaniuk az első fokú elvárások kialakításában, ha azok önmagukban is igazolhatók. Azonban akkor sincs túl nagy gond, ha a magasabb fokú elvárásokat is számításba kell venni, ugyanis feltételezve, hogy az ágensok racionálisak és tisztában vannak saját preferenciáikkal, kialakítható az egymással megegyező első és magasabb fokú kölcsönös elvárások rendszere. (Ez hangsúlyozottan csak akkor igaz, ha a játékelmélet alapfeltevésével összhangban racionális ágenseket tételezünk.)

Még mindig előfordulhat azonban, hogy az ágensok számára az összes koordinációs egyensúlyi állapot teljesen ugyanolyan kimenetet eredményez. Ez a helyzet a fenti példák esetében is. Ekkor alapvetően két választásunk lehet: vagy expliciten megegyezünk az egyik egyensúlyi állapotban, vagy alkalmazkodunk egy konvencióhoz. Az explicit megegyezés esete egyértelmű, mert ilyenkor az ágensok megállapodnak a követhető cselekvésben, majd ezt hajtják végre. Ám ez nyilvánvalóan nem konvenció, hisz az nem lehet explicit megegyezés. Schelling (1960) kutatásai kimutatták, hogy az emberek igenis képesek összehangolni cselekvéseiket, ha tudják, hogy a többiek is erre törekednek, mivel a legtöbb szituáció kínál valamilyen támpontot a cselekvés összehangolására. Lewis ennek alapján amellet érvel, hogy még explicit megegyezés híján is megoldható az egyensúlyi állapotok kiválasztása, mégpedig annak köszönhetően, hogy az egyformán előnyös (vagy előnytelen) egyensúlyi állapotok közül az egyik szembezőkőbb, mint a többi:

„Olyan koordinációs egyensúllyal próbálkoznak, amely valamiképp szembezőkő: olyat, amely egyedülálló jellege révén észrevehetően kiemelkedik a többi közül. Nem kell egyedülállóan jónak lennie, lehet egyedülállóan rossz is. Elég annyi, hogy oly módon legyen egyedülálló, hogy a résztvevők észleljék, s számítsanak arra, hogy a másik is észleli, és így tovább. [...] A résztvevők mindannyian hajlamosak lehetnek arra, hogy a szembezőkőt válasszák végső megoldásként, amikor már nincsen erősebb indokuk a választásra. [...] A cselekvőkben tehát kialakulhatnak a szükséges megegyező elvárások kommunikáció nélkül még egy új koordinációs problémával szembeítelve is – ami szélsőséges eset. Könnyebb és általánosabb eset, amikor már ismerős koordinációs problémát kell megoldani kommunikáció nélkül. Ilyenkor a cselekvők kölcsönös elvárásainak forrása a precedens: jelenlegi koordinációs problémájuk múltbeli megoldott eseteinek az ismerete.” (Lewis 1969, 35–36)

Mind a szembezőkőség, mind a precedens elvezethet minket a konvenciók kialakulásához, ugyanis a szembezőkő megoldások és a precedensek segítségével kialakíthatjuk az egymásba ágyazódó hitek és elvárások rendszerét, mely képes újra meg újra indokot adni a cselekvésre, önfenntartó jellegének következtében. Lewis részletes és formális jegyeket mutató elemzésében a közös tudás is szerepet kap a magasabb fokú elvárások kialakításában:

„ N népesség tagjainak H ismétlődő helyzetben való viselkedésében megnyilvánuló S_x szabályszerűség akkor és csak akkor konvenció, ha N tagjaira bármely H helyzetben igaz, és N -ben közös tudás része, hogy

1. mindenki igazodik S_z -hez;
2. mindenki elvárja mindenki mástól, hogy igazodik S_z -hez;
3. mindenkinek nagyjából ugyanazok a preferenciáik minden lehetséges cselekvéskoordinációra vonatkozóan;
4. mindenki előnyben részesíti azt, hogy mindenki igazodik S_z -hez, feltéve, hogy legalábbis egy kivétellel mindenki igazodik S_z -hez;
5. mindenki előnyben részesítené azt, hogy mindenki igazodik S_z '-höz, feltéve, hogy legalábbis egy kivétellel mindenki igazodik S_z '-höz, ahol S_z ' az N tagjai által H -ban tanúsított viselkedésnek egy olyan lehetséges szabályszerűsége, hogy N tagjai közül senki sem képes igazodni H egyetlen előfordulásában sem egyszerre S_z -hez és S_z '-höz is." (Lewis 1969, 76)

Az 5. pontról még nem esett szó: ez a kitétel Lewis szándéka szerint az esetlegességet hivatott biztosítani. Az empirikus tényezőknek tekinthető szembeszökőségen vagy a precedensen túl ugyanis semmiféle logikai oka sincs annak, hogy S_z szabályszerűséghez igazodunk cselekvéseinkben, és nem S_z ' szabályszerűséghez. Ez az alternatív szabályszerűség teljes összhangban van azzal a jelenséggel, hogy sok esetben nem lehet racionális módon választani a koordinációs egyensúlyok között – mint a P1–P4 esetekben.

Bár a fenti definíció véglegesnek tekinthető, Lewis még egy módosítást hajt végre rajta, hogy elemzése számot adhasson az esetleges kivételekről is: minden helyen, ahol univerzális kvantor szerepel a definícióban, egy gyengítést kell bevezetni – így lesz a „mindenki”-ből „majdnem mindenki”.

Ez a meglehetősen részletességgel kidolgozott elmélet tehát nézetem szerint eleget tesz a bevezetőben megfogalmazott követelményeknek, amennyiben (1) előnyünkre válik, hiszen a játékelméleti megközelítés miatt az egyensúlyi állapot a mindenki számára legnagyobb haszonnal járó kimenet (ez tkp. közös haszon, hiszen előfordulhat, hogy valaki jobban járhatna a másik kárára); (2) az állandósulás és önfenntartás lehetőségét a precedens és a szembeszökőség biztosítja; (3) az esetlegességet az alternatív szabályszerűség lehetősége kínálja; (4) a kölcsönösség a közös vagy kölcsönös tudáson keresztül érhető tetten; és (5) a várakozásokon és az együttműködési szándékon keresztül beépíthető a „helyesség” is, ami nemigen mutatkozik meg az elméletben, mivel ez nem-normatív elmélet.

1.3. *Ellenvetések Lewis elméletével szemben*

Lewis itt bemutatott konvencióelemzésével szemben számtalan kritikát fogalmaztak meg, annak majdnem minden elemével kapcsolatban. Helyszűke miatt természetesen lehetetlen volna mindet felsorolni, néhányat azonban megemlítek.

Lewis majdnem teljes igazodást kíván meg a konvencionális cselekvésben résztvevőktől, de ez sokak szerint még mindig túl erős követelmény – bár kétségkívül gyengébb, mint az univerzális alkalmazkodás –, ugyanis nem engedi meg az olyan konvenciókat, amelyek annak ellenére léteznek, hogy nagyon is kevesen tartják be őket. Gilbert (1989, 316) szerint ilyen konvenció lehet a vacsorákon való részvétel után küldendő kö-

szönőlevél, amely annak ellenére marad konvenció, hogy esetleg manapság igen kevesen igazodnak hozzá. Davis (2003, 217) ugyanezt az ellenvetést fogalmazza meg a *googol* szó használatára hivatkozva. Mint mondja, tagadhatatlan, hogy az angol nyelvi konvenciók szerint ennek a jelentése 10^{100} még akkor is, ha az angolul beszélő közösség tagjai közül szinte senki sem használja sem a *googol* szót, sem a 10^{100} fogalmát. Mind Davis, mind Gilbert szerint az említett gyakorlatok – intuitíve – kétségtelenül konvencióknak minősülnek annak ellenére, hogy Lewis elméletének egyik feltételét megsértik, és ezért ki kellene zárunk őket a konvenciók köréből.

Gilbert (1989, 352–354) azzal is megvádolja Lewist, hogy átsiklik a konvenciók normatív jellegén, vagy egyszerűen nem veszi figyelembe azt. Gilbert érvelése szerint a konvenciók nem egyszerűen azzal kapcsolatosak, hogy az ágensek ténylegesen hogyan viselkednek, hanem azzal is, hogy hogyan kell viselkedniük. A konvenciók nemcsak *de facto* szabályszerűségeik, hanem *de jure* szabályszerűségeik is. Ezt mutatja az is, hogy láthatólag teljes joggal teszünk valakinek szemrehányást, amikor nem igazodik a megfelelő konvencióhoz. A konvenciók és a „helyesség” kapcsolatának kérdése igen nehezen kikerülhetőnek látszik. Maga Hume is hasonló álláspontra helyezkedik, amikor egyes (pl. a magántulajdonra vonatkozó) konvenciókról azt állítja, hogy azok képesek morális normákat generálni, sőt az igazságosságot egyenesen konvencionális eredetűnek tartja. Lewis maga is megelőlegezi ezt az ellenvetést, és a hume-i elgondoláshoz hasonló választ ad rá. Ha egy konvenció egy bizonyos közösségben egyszer kialakult és fennmarad, akkor az – a kölcsönös várakozások rendszerének és annak köszönhetően, hogy ezek a kölcsönös várakozások indokot is szolgáltatnak minden egyes cselekvőnek a cselekvésre – szert tehet normatív jellegzetességekre (Lewis 1969, 97–100). Mindez azonban csak annyit mutat, hogy a konvenciók, ha egyszer kialakultak, szert tehetnek normatív erőre, azt semmiképpen, hogy lényegileg normatívak lennének. Azaz logikailag lehetségesnek kell lennie olyan viselkedési gyakorlatnak, amely eleget tesz minden Lewis által támasztott feltételnek, mégis mentes mindenféle normativitástól.

Lewis elméletének fontos elemét képezi az, hogy minden egyes konvenció esetében lehetségesnek kell lenniük konvencionális alternatíváknak. Egyes szerzők (Miller 2001) azonban amellet érvelnek, hogy a Lewis által megkívánt alternatív szabályszerűség kiváltható nem-konvencionális alternatívával is. Miller (2001, 96) például azt mondja, hogy számtalan fajta nem-konvencionális alternatívát képező cselekvéskombináció alkotható olyan módon, hogy az ezeket végrehajtó cselekvők érvényesítsék a lewisi preferenciákat. Ennek megvilágítására többek között a következő példát hozza fel: Tegyük fel, hogy egy kivétellel mindenki olyan ruhában megy el egy partira, amilyenben csak akar, de György szmokingot vesz fel, azt gondolva, hogy a többiek is abban lesznek. Ebben a situációban mindenki előnyben részesítené azt, hogy György ne viseljen szmokingot, ugyanis György nem szereti a szmokingot, és csak akkor viseli, ha a többiek is, vagyis ha érvényben van a szmokingviselési konvenció. Ám ezeknek a preferenciáknak a megléte még nem minősíti azt a viselkedési szabályszerűséget konvencionálisnak, hogy mindenki olyan öltözékben menjen a partira, amilyenben csak akar (függetlenül attól, hogy a többiek mit viselnek). Lewis elmélete tehát lehetővé teszi, hogy egy konvenció nem-konvencionális alternatíváját konvencionálisnak minősíthessük (Miller 2001, 97). Miller

ezt részben azzal magyarázza, hogy a konvencióknak nem feltétlenül kell koordinációs problémák megoldásainak lenniük.⁸

Ezzel némileg összevágó ellenvetést emel Burge (1975) is, aki szerint Lewis konvenció-elmélete túl erős, ugyanis megkívánja a résztvevők részéről a konvencionális alternatívák létrehozásához szükséges közös tudást, aminek nem a közös volta, hanem a tudásvolta okoz problémát. Azonban még a tudás hitté gyengítése sem elegendő az ellenvetés elkerüléséhez, hiszen könnyen konstruálható olyan szituáció, melyben ez utóbbi gyengített feltétel sem teljesül, mégis konvencióról beszélhetünk. Tegyük fel, hogy létezik egy olyan nyelvi közösség, mely az általa használt nyelvet teljes mértékben Istentől eredőnek tartja, olyannak, amely egyedülként alkalmas a világ leírására és a kommunikációra. Esetükben azonban Burge érvelése szerint nemcsak az igaz, hogy nincs hitük – így tudásuk sem – semmilyen alternatív konvenció lehetőségéről (és értelemszerűen nem is tudnak ilyenről), de a fenti 5. pont is tarthatatlanná válik, hiszen még ha el is fogadnák, hogy valamely egyéb közösségek istentagadó módon más nyelvet használnak (természetesen ezt deviáns használatnak tekintve), ők maguk semmi esetre sem részesítenék azt előnyben az éppen használt, isteni nyelvvel szemben. Grandy (1977) hasonlóképpen azzal vádolja Lewist, hogy valószínűtlenül sok tudást és preferenciát kíván meg a cselekvőktől egy konvenció kialakításához. Egyrészt egyetértőleg idézi Burge meglátását, másrészt az orwelli újbeszéd bevezetésének példáját felhozva (Grandy 1977, 133) amellet foglalt állást, hogy valamely konvenció kialakulásához nem kell a többség preferenciája, ha azt hatalmi szó és egyéb preferenciák is támogatják.

Nézetem szerint a felsorolt ellenvetésekkel el tudna számolni egy erősen módosított, de szellemiségében mégis lewisi konvenciófelfogás – egyesekkel könnyebben, másokkal talán nehezebben. Az alternatívákra vonatkozó ellenvetésekkel akár meg is békélhetünk, és mondhatjuk azt, hogy a konvenciók alternatíváit elegendő olyan értelemben megkívánnunk, hogy a konvencionális viselkedésmintázathoz igazodó ágensek számára elvben lehetséges volna egy másik mintázathoz igazodó viselkedés anélkül, hogy erről tudnának. Úgy látszik azonban, hogy még ebben az esetben is meg kell kívánnunk valamifajta szándékosságot a viselkedésmintázathoz való igazodásban, különben a konvenciók fogalma annyira kiszélesedne, hogy abba az intencionalitást teljességgel nélkülöző lények által gyakorolt viselkedésmintázat is beleférne. Ez pedig – úgy vélem – ellentmond intuíciónknak.

Hasonló okokból úgy vélem, hogy a konvencióknak normatív erejük kell legyen, azonban nem feltétlenül érték egyet Gilberttel abban, hogy a konvencióknak szükség-szerű kapcsolatban kell állniuk a normativitással. Lehetséges, hogy a konvencionális cselekvés „helyességére” vonatkozó kérdés nem a cselekvés konvencionális jellege miatt vehető fel, hanem inkább azért, mert jól vagy nem jól szolgálja azokat a szándékokat, amelyek kielégítésére a konvenció létrejött.

A közös tudásra vonatkozó ellenvetéseket lényegében helytállónak vélem, ám amennyiben lehetséges a közös tudás „kölsönös” jellegét bizonyos együttes vagy közös szándékkal kiváltani, a felvázolt konvenciófelfogást nem kell radikálisan megváltoztatni.

⁸ Erre a véleményre jut Davis (2003) is, egyrészt az öltözködési konvenciókra hivatkozva, másrészt a nyelvi konvenciók esetében feltételezendő közvetlen koordinációs probléma hiányára alapozva.

2. Intencionalitás a konvenciók mögött

A kölcsönös elvárások és szándékok rendszerére épülő lewisi elmélet a konvenciók intencionális értelmezését látszik alátámasztani, azt, hogy a konvenciók létrejöttéhez és fennmaradásához valóban valamiféle együttműködési szándék szükséges. A felteendő kérdés tehát az, hogy miféle szándék is ez az együttműködési szándék. Kérdésünkre természetes válaszként adódik, hogy valamiféle kollektív szándék, valami olyasmi, ami a közösségre mint ágensre jellemző. Ezt a várakozásunkat látszik alátámasztani az is, hogy a legtöbb – eredetileg talán minden – társadalmi intézmény, a nyelv, a jog, a moralitás vagy akár a pénz is bizonyos konvenciók segítségével jött létre, márpedig ezeknek az intézményeknek a működését kollektív ágensek intencionalitásához szokták kötni.⁹ Maga a kollektív intencionalitás azonban nem egyszerű jelenség. Vannak, akik mellett érvelnek, hogy nem létezhet kollektív intencionalitás, mert szándékok csak individuális ágenseknek tulajdoníthatók, s ezzel persze a kollektív ágensek létezésének a lehetőségét is tagadják. Szerintük kollektív szándékokról pusztán metaforikusan beszélhetünk. Mások azonban elképzelhetetlennek tartják, hogy pusztán individuális szándékokra hivatkozva megmagyarázhatjuk a kollektív (társadalmi) cselekvéseket, mivel az együttes cselekvések együttes szándékokat kívánnak meg. Ám még az ebben egyetértésre jutott elemzők nézetei is nagymértékben különböznek. Az alábbiakban felvázolok néhány ilyen elemzést, majd megvizsgálom, hogy működőképesek-e ezek az elgondolások, és kiegészíthetik-e az ellenvetések által megtámadott lewisi elméletet.

2.1. Összegző elméletek

Az összegző elgondolások szerint a kollektív attitűdök tulajdonításának léte arra a tényre utal, hogy a közösség, ill. csoport minden tagja vagy majdnem minden tagjában megvan a csoportnak tulajdonított attitűd. Amikor kollektív attitűdöt tulajdonítunk egy csoportnak, akkor nem teszünk mást, mint hogy a csoport minden tagjának individuálisan tulajdonítjuk a kérdéses attitűdöt. Az „összegző” elnevezés Margaret Gilberttől ered (1987), aki mindjárt két fő fajtáját is megkülönbözteti az ezen elgondolásoknak:¹⁰ *egyszerű összegző elgondolás és komplex összegző elgondolás* (Gilbert 1989, 19).

Az egyszerű összegző elgondolás szerint egy *Cs* csoportban csak akkor van meg egy *sz* szándék, ha mindegyik, de legalábbis legtöbb tagjában megvan.¹¹ Elsőként az

⁹ Számos szerző él ezzel a feltevessel, például Scarle (2000, 119–22), aki a társadalmi valóság három konstitutív eleme egyikének tartja a kollektív intencionalitást. Ugyanakkor a válasznak van bizonyos intuitív jellege is, ugyanis azt implikálja, hogy amit társadalmi módon teszünk, az nem alapulhat pusztán önérdéken, hanem sokkal inkább a közérdeket szolgálja.

¹⁰ A komplex összegző elgondoláson belül Gilbert megkülönbözteti a közös tudást beépítő, és az *oksági* verziót. Az oksági verzió szintén a közös tudásra épít, de nem a tartalom közös voltán keresztül, hanem arra hivatkozva, hogy a kérdéses tudást (közösen tartott hitet) maga a csoport állítja elő. Gilbert az elgondolás tarthatatlanságát bemutató lényegében egy olyan csoportra (gombaszedők) hivatkozik, akik véletlenül individualisztikusan alakítanak ki egy közös hitet („ha vörös az ég alja, az esőt jelent”). (Gilbert 1989, 287)

¹¹ Természetesen az elemzés ugyanígy alkalmazható a „hívés” eseteire is: Egy *Cs* csoport csak akkor hiszi azt, hogy *p*, ha minden, de legalábbis legtöbb tagja azt hiszi, hogy *p*.

instrumentalistákkal (a pusztán individuális szándékokat elfogadókkal) szembeni el-
lenvetést lehetne felhozni, miszerint a fenti feltételek nem lehetnek elégségesek.
Hogy miért, az kiderül a következő gondolat kísérletből. Tegyük fel, hogy egy filozófia
tanszék minden oktatója szeretne részt venni egy mobilkommunikációval foglalkozó
konferencián, de mindegyikük tart attól, hogy az általa komoly filozófusként ismert kol-
legái mit szólnának hozzá, tehát eltitkolja ebbéli szándékát. Mivel ugyanez igaz a cso-
port minden egyes tagjára, egyikük sem fog megjelenni a konferencián, bár nagyon is
szeretett volna. Az egyszerű összegző elgondolás alapján azt kellene mondanunk, hogy
a kérdéses tanszékben megvan egy kollektív szándék: tagjai részt szeretnének venni a
mobilkommunikációs konferencián. Ezt azonban mégsem tulajdoníthatjuk joggal nek-
kik, hiszen egyikük sem jelenik meg a konferencián. A példából látható, hogy a csoport
szándéka – a csoportnak mint egésznek tulajdonított szándék – bizonyos episztemikus
tényezőktől is függ, nem elég az, hogy a csoport tagjai individuálisan egyetértenek a
kérdéses szándékkal.

A komplex összegző elgondolás elismeri ezt a fajta episztemikus függést, és a kö-
zös tudás beépítésével felel rá. Eszerint egy C_s csoportban csak akkor van meg egy s_z
szándék, ha legtöbb tagjában megvan, és ez a közös tudás részét képezi C_s -ben. Gilbert
(1994, 242–243) szerint a komplex összegző elgondolás túl gyenge, vagyis szintén nem
elégséges. Az ezt érzékeltető példák megértéséhez észben kell tartanunk, hogy külön-
böző csoportoknak lehetnek pontosan ugyanazok is a tagjai, és ez mégsem teszi azonos-
sá a csoportokat, vagyis a csoportok nem azonosak az őket alkotó tagok összességével.
Tegyük fel, az előbb említett filozófia tanszékünk annyira kicsi, hogy nem tud kiállítani
egy fegyelmi bizottságot és egy fejlesztési innovációs bizottságot oly módon, hogy azok-
nak különbözők legyenek a tagjai. Ebben az esetben pontosan ugyanazok lesznek a fe-
gyelmi bizottság tagjai, akik az innovációs bizottság tagjai. Tegyük fel továbbá, hogy az
innovációs bizottságban mindenki azon a véleményen van, hogy új honlapot kell készí-
teni a tanszék számára. Ekkor egyaránt igaz az, hogy az innovációs bizottság minden
tagja azt hiszi, a tanszéknek új honlapra van szüksége, és az is, hogy a fegyelmi bizottság
minden tagja azt hiszi, a tanszéknek új honlapra van szüksége. Ez egyben azt is jelenti,
hogy az innovációs bizottság új honlapot szeretne készíttetni a tanszéknek, ám azt sem-
miképpen sem jelenti, hogy a fegyelmi bizottság új honlapot szeretne készíttetni a tan-
széknek, még akkor sem, ha mindannyian tudják a másiktól, hogy ezen a véleményen van.
Egyszerűen azért nem, mert ez nem tartozik a fegyelmi bizottság hatáskörébe.

Az összegző elgondolások azonban – azon túl, hogy túlságosan gyengék – egy má-
sik értelemben túl erősek is, ugyanis szükségszerű módon kívánják meg egy csoport s_z
szándékához vagy p hitéhez, hogy a kérdéses csoport minden, de legalábbis legtöbb
tagja szándékozza s_z szándékot, vagy higgye p hitet. Márpedig könnyen elképzelhe-
tünk olyan szituációkat, amikor egy csoportnak joggal tulajdoníthatunk valamilyen p hi-
tet vagy s_z szándékot akkor is, ha a legtöbb tagja nem hiszi p -t, vagy szándékozza s_z -t.
Joggal tulajdoníthatjuk fenti filozófia tanszékünknek, hogy nem érdeklődik a mobil-
kommunikáció iránt, mivel egyetlen tagja sem fejezte ki abbéli szándékát, hogy szíve-
sen elmenne a konferenciára, holott titkon mindegyikük az egyik legizgalmasabb fejle-
ménynek tartja a mobilkommunikációs kutatásokat.

Hogy rávilágítsak még egyszer a kollektív szándékokra vonatkozó összegző elgon-
dolásokkal kapcsolatos nehézségekre, felvázolok két különböző lehetséges történetet

filozófia tanszékünk életéből.¹² Tegyük fel, hogy a tanszék minden tagja szándékozik elmenni a mobilkommunikációs konferenciára, ám kifelé olyan jelzéseket ad, hogy nem fog ott megjelenni (egyesek explicit módon kifejezik távolmaradási szándékukat), majd bízva abban, hogy senki más nem fog a konferencián megjelenni, ő maga mégis elmegy. Így esik meg, hogy a tanszék minden tagja elmegy a konferenciára. (Természetesen ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a tanszék tagjai egyszerűen csak nem törődnek azzal, hogy a többiek elmennek-e a konferenciára vagy sem; ekkor azonban kevésbé élesen mutatkozik meg az individuális szándékok különállása.) Ebben az esetben azonban csak individuális szándékokról számolhatunk be. Más a helyzet akkor, ha a konferencián való részvétel a tanszék közös elhatározásából fakad, ekkor ugyanis joggal tulajdonítható a tanszéknek – Searle kifejezésével élve – bizonyos *mi-intencionalitás*.

2.2. Nem-összegző elméletek

A nem-összegző elgondolások alapfeltevése az, hogy a mind az individuális, mind a kollektív szándékoknak van létjogosultságuk, azonban a kollektív intencionalitás nem redukálható teljes mértékben az individuálisra; az sajátos természetű intencionalitás. Egyesek (pl. Searle és Bratman) szerint a kollektív szándék nem azonos az individuális szándékok összességével, azonban továbbra is szorosan kötődik az individuumokhoz, míg mások (pl. Gilbert) szerint a kollektív szándékok nem a csoportokat alkotó individuumokhoz kötődnek valamilyen speciális módon, hanem a csoporthoz, amely individuális ágensekhez hasonló módon viselkedik.

2.2.1. Searle és a „mi-intencionalitás”

Mint fentebb már említettem, Searle a kollektív intencionalitás olyan felfogását támogatja, mely szerint a kollektív intencionalitás nem összegző, mindazonáltal individualisztikus. Erre egyrészt az motiválja, hogy a kollektívan végrehajtott cselekvések különböznek az individuális cselekvésektől, mint az a fentebbi példából kiviláglik, másrészt pedig az, hogy amennyiben nem akarunk egy egyének felett lebegő „mi-intencionalitást” posztulálni, ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy az intencionalitás az egyénekhez tartozik. „Minden rendelkezésre álló intencionalitásomat a fejemben hordom, te pedig a tiedben a te intencionalitásodat” – mondja Searle (2000, 120). Az a probléma áll így elő, hogy miközben Searle tagadja a kollektív szándékok individuálisakra való redukálásának lehetőségét, mégiscsak az individuális ágensek fejébe kell azt helyezni. Ennek eredményeként a kollektív intencionalitásról szóló elemzésnek meg kell felelnie a következő két feltételnek:

- (1) Konzisztensnek kell lennie azzal a ténnyel, hogy a társadalom azonos az őt alkotó egyénekkal. Mivel a társadalomban semmi sincs az egyéneken felül,

¹² A példa struktúrája Searle (1990, 403) menekülős példáját követi.

nem létezhet semmiféle csoportelme vagy csoporttudatosság. Mindenféle tudatosság az egyéni elmékben, egyéni agyakban található.

(2) Konzisztensnek kell lennie azzal a ténnyel, hogy bármely egyén intencionalitásának struktúrája független kell legyen attól, hogy helyesen ismeri-e fel a dolgok állását vagy sem, hogy radikális tévedésben áll-e az aktuális történéseket illetően, vagy sem (Searle 1990, 406).

Az első feltétel annak tagadása, hogy a csoportok maguk intencionális ágensek, és egy erőteljes lépést tesz az individualizmus felé. Ez felfogható afféle „metodológiai individualizmusnak”, azonban Searle hangsúlyozza, hogy mindezt csak preteoretikus értelemben kell érteni, vagyis úgy kell olvasnunk, hogy Searle egyrészt olyan kollektív intencionalitást kíván felvázolni, ami illeszkedik a fizikai és társadalmi valóság ontológiájára vonatkozó elképzeléseinkhez, másrészt azonban el kívánja kerülni az individualizmust övező elméleti vitákat. A második feltétel pedig azt követeli meg a kollektív intencionalitástól (és persze az individuálistól is), hogy az független legyen attól, amilyen a világ, ezáltal a kollektív intencionalitás esetei közé számíthatjuk azokat is, melyekben az ágensek radikális tévedésben vannak. Ez a feltétel a „módszertani szolipszizmust” idézi, amit Searle – legalábbis „preteoretikusan” – az intencionalitás autonómiájának biztosítása érdekében hoz fel.

A két feltétel együttesen azt eredményezi, hogy a kollektív szándékok az egyes egyének elméjében kapnak helyet, azonban mégsem azonosak a jobb híján individuális szándékoknak nevezett, individuális cselekvést célzó szándékokkal. Hogy ez a különbségtétel érzékelhetővé váljon, meg kell különböztetnünk az „én-szándékokat” a „mi-szándékoktól”. Amikor társadalmi cselekvésekről beszélünk, melyekben több individuális ágens vesz részt, „mi-intencionalitásról” kell beszélünk, amikor azonban egyéni cselekvésekről számolunk be, „én-intencionalitásra” kell hivatkoznunk. Mindkét fajta intencionalitás az egyének elméjében található, azonban egyik sem redukálható a másikra.

Arra a kérdésre pedig, hogy „Miképpen lehetséges egy egyén számára, hogy meglegyen benne egy 'Mi szándékozzuk A-t' formájú törekvés?”, Searle igen nehezen támadható választ ad: ez biológiai *primitivum*. Valamennyi csoportosan élő fajnál felfedezhető a kollektív intencionalitás valamilyen formája. Persze az intencionális állapotok kialakulásának feltételeként megjelölt „háttér” (*Background*)¹³ a kollektív intencionalitás esetében is óriási szerepet játszik. Ez a háttér a kollektív intencionalitás esetében természetesen nem egyszerűen bizonyos információk ismeretét jelenti (hogy milyen is a világ), hanem magát a felkészültséget (ezen bizonyos képességeket, jártasságokat, hajlamokat, szokásokat és magától értetődő előfeltevéseket értve), beleértve azt a speciális előfeltevést is, hogy a másik ágens kooperációra képes félnek tekintjük.

A háttér fontos feladata az is, hogy tévedés esetén mentesítse a szándékolást a kudarcától: a legtöbb esetben nem a szándékunk fullad kudarcba, hanem a hátterünk, a felkészültségünk nem megfelelő. Előfordulhat például, hogy miközben azt hiszem, a cse-

¹³ Searle *terminus technicus*ként használja a háttér kifejezést azon feltételek összességének jelölésére, melyek szükséges feltételei a nyelvnek vagy pusztán csak a kognitív tevékenységeknek, jelen esetben a szándékozásnak.

lekvést motiváló törekvésem „mi-szándék”, a valóságban mégsem az, mert rosszul alakítottam ki magamnak a „mi” tartalmát (Searle 1990, 408). Problémát jelent azonban a fenti két feltétellel kapcsolatban, hogy a searle-i kollektív intencionalitás önmagában nem képes az együttes cselekvést alkotó egyéni intencionális cselekvések koordinálására, éppen szolipszista jellege miatt. Ezt nem annyira a „mi-intencionalitás” biztosítja, mint inkább a háttér. Tegyük fel, hogy a tanszékünk minden tagjában megvan az a „mi-szándék”, hogy elmegyünk a mobilkommunikációs konferenciára, ám egyikük sem tudja a többiekéről, hogy azoknak is megvan ez a „mi-szándékuk”. Nem lenne merő véletlen a konferencián való találkozásuk?

Egy másik ehhez kapcsolódó ellenvetés Searle (1997, 23–25) futballjátékosokra vonatkozó példáján keresztül bírálja az elméletet. Egy csapat minden játékosának megvan a maga saját individuális cselekvése és az ahhoz tartozó szándéka, mert csak így tudják végigvinni a kollektív intencionalitásuknak megfelelő cselekvést, mondjuk egy háromszögelést. Ez a leírás azonban képtelen megragadni a kollektív intencionalitásban megnyilvánuló normativitást, azt, hogy amikor kollektív szándékot alakítunk ki, akkor elköteleződések és várákosásokat alakítunk ki magunk között. Gilbert (1994, 240–242) rámutat, hogy amennyiben az egyik játékos nem hajtja végre a rá eső rész-cselekvést, a többiek teljes joggal tesznek szemrehányást neki, ami pedig az együttes cselekvésben meglévő normativitás bizonyítéka. Searle elméletének szolipszista „mi-szándékai” képtelenek számot adni erről a normativitásról, amit Gilbert a kollektív intencionalitás lényeges elemének tart.

2.2.2. *Bratman és a közös szándék*

A fenti nehézségek mintha azt mutatnák, hogy a kollektív intencionalitás mögött meghúzódó egyéni intencionális állapotoknak valamilyen sajátos módon kell egymásba szövődniük. Bratman ennek megfelelően az individuális résztvevők szándékaival és ezen szándékok kölcsönös viszonyaival magyarázza a kollektív intencionalitást. Elemzése tulajdonképpen annak racionális rekonstrukciója, hogy mit jelent két ágens számára azt szándékozni, hogy valamit együttesen csináljanak. A kulcs Bratman esetében a közös szándék (*shared intention*). Amikor egy bizonyos együttes cselekvés végrehajtása áll szándékunkban, akkor valójában közös a szándékunk a kérdéses cselekvés végrehajtására, más szóval osztozunk a cselekvés végrehajtására vonatkozó szándékban. A közös szándék azonban nem azonos az egymástól független, bár egybevágó individuális szándékokkal. Ha én el szándékozom menni a konferenciára, és neked is ez a szándékod, de ezt egymástól függetlenül tesszük meg, akkor aligha beszélhetünk együttes cselekvésről, illetve kollektív szándékról.

A közös szándék az intencionalitás átfogóbb és általánosabb bratmani elméletébe¹⁴ illeszkedik, amelyben szintén fontos szerepet játszanak a cselekvési tervek. Hogyan is működnek a közös szándékok? Először is, segítenek összehangolni intencionális

¹⁴ Az intencionális tervek elméletének kifejtése nem tartozik a tanulmány céljai közé, az érdeklődőknek Bratman (1987) *Intentions, Plans, and Practical Reason* című művét ajánlom.

cselekvéseinket – ha én is és te is el szándékozunk menni a konferenciára, akkor megalapodhatunk, hogy valamelyikünk szállást foglal, míg a másik az utazást intézi. Másodszor, a közös szándékunk annak biztosításával hangolja össze a cselekvéseinket, hogy egyéni cselekvési terveink ne legyenek azonosak, hanem egymást kiegészítve alkossák közös tervünket: nem fogunk eljutni a konferenciára, ha mindketten csak az utazást vagy csak a szállást szervezzük meg, mert akkor a cselekvés végrehajtásához szükséges tervnek csak egy része valósul meg. Harmadszor, a közös szándék olyan alapnak tekinthető, amire alapozva végbemehet az ágensek közötti alkudozás és megegyezés: a tényleges cselekvésünket végső soron annak alapján fogjuk kialakítani, hogy el akarunk menni a konferenciára.

Bratman elméletének kulcseleme a *közös szándék tézise* (KSz-tézis), amely a következőket posztulálja:

Mi akkor és csakis akkor szándékozunk közösen megtenni A-t, ha

1. (a) Nekem szándékomban áll, hogy mi megtegyük A-t, és (b) neked is szándékomban áll ez.
2. Az összekapcsolt 1a és 1b résztervekkel összhangban és azok alapján áll szándékomban, hogy megtegyük A-t; és a te szándékod esetében is ez a helyzet.
3. 1 és 2 a közös tudásunk részét képezi (Bratman 1999, 131).

A tézis első pontja azt hivatott biztosítani, hogy mindkettőnknek legyen az együttesen végrehajtandó cselekvés megvalósítására irányuló szándékunk. A második pont egyrészt azt írja elő, hogy éppen ezektől a szándékoktól vezérelve hajtjuk végre az együttes cselekvést, másrészt pedig azt, hogy részletes cselekvési terveink ne ütközzenek egymással. (Hiába egyezünk meg ugyanis a végrehajtandó részfeladatokról, ha az egyikünk autóval akar a konferenciára menni, míg a másik vonattal, vagy az egyik szállodában akar aludni, a másik pedig magánháznál. Csak úgy fogjuk tudni végrehajtani az együttes cselekvést, ha egyeztetjük egymással a részterveinket, hogy azok egybekapcsolódjanak, és kiegészítsék egymást – ez a szerepe az alkunak.) A harmadik pont azt mondja ki, hogy a résztvevőknek tudomásuk kell legyen egymás szándékairól és a második pontban leírt feltételekről.

Miközben Bratman elmélete összhangban van Searle első feltételének egyik felével, nincs összhangban a másik felével. Mindketten el akarják kerülni valamiféle „kollektív elme” tételezését, ezért Searle az individuális elmékbe helyezi a kollektív intencionalitást, Bratman pedig egyéni attitűdökre és közös tartalomra próbálja azt visszavezetni. Mivel azonban világos, hogy közös szándék nem lehet individuális elmében, a Searle-lal szemben emelt kifogások Bratmannal szemben is felhozhatók. Jogos kérdésnek tűnik, hogy miféleképp lehet egy egyén elméjében „nekem szándékomban áll, hogy mi megtegyük A-t” formájú törekvés. Ha komolyan vesszük a szándékokra vonatkozó intuíciót, hogy csak olyasmit szándékozhatunk megtenni, amit ellenőrizhetünk, amit hatalmunkban áll megtenni, akkor nem tarthatjuk megfelelőnek sem Searle, sem Bratman magyarázatát a kollektív intencionalitás mibenlétét illetően.

Bratman elméletével szemben is fel lehet hozni, hogy az nem képes elszámolni a kollektív intencionalitásban megfigyelhető normativitással. Bár Bratman megengedi,

hogy vannak olyan közös tevékenységek, melyek magukban foglalnak valamilyen fajta elköteleződést, azt is hangsúlyozza, hogy lehetséges olyan közös szándék, amely nem foglal magában semmiféle ígéretet vagy elköteleződést (Bratman 1993, 98–99).¹⁵

2.2.3. Gilbert és az együttes elköteleződés

Gilbert elméletének a magját a Searle és Bratman esetében annyira hiányolt normativitás adja: Gilbert arra törekszik, hogy a kollektív intencionalitás normatív jellegére magyarázatot adjon. Ám ahhoz, hogy egyáltalán beszélhessünk a kollektív intencionalitásról, meg kell határoznunk a kollektív intencionalitású szubjektumot, a társadalmi csoportot. A társadalmi csoport fogalma Gilbert szerint ellentétben áll Searle 1. feltételével, ugyanis a társadalmi csoport fogalma nem magyarázható tisztán az azt alkotó individuumok összességéként. Gilbert úgy véli, hogy a társadalmi csoportról alkotott mindennapi fogalmunkhoz is közelebb áll a többes szubjektum, mint az egyének aggregátuma. Kollektív szándék – a fentebbi ellenvetések miatt is – csak többes szubjektumnak tulajdonítható, mely ugyan egyénekből áll, de önmagában több mint egyének aggregátuma. Többes szubjektum akkor képződik, amikor valamilyen közös cél vagy valamilyen közös probléma megoldása érdekében az egyének egyesülnek. A társadalmi csoportot valamiféle együttes elköteleződés (*joint commitment*) konstituálja, a benne található egyének együttesen köteleződnek el amellett, hogy egységesen, egy testként cselekszenek.

„Az együttes elköteleződés az együttes elköteleződésre való hajlandóság kölcsönös kifejezésén keresztül érhető el. Csak akkor tekinthetünk jelenlevőnek egy együttes elköteleződést, ha a hajlandóság összes megfelelő módon való kifejezése megtörtént, a közös tudásra vonatkozó feltételek mellett. Ha jelen van egy együttes elköteleződés, akkor minden résztvevőben megvan az elköteleződés, de ezeket az „individuális” elköteleződéseket egymástól teljes mértékben függőként kell elgondolnunk: egyik sem létezhet a másik nélkül. Egy együttes elköteleződésben részt vevő felek helyesen utalhatnak erre az elköteleződésre a „mi” elköteleződésünként.” (Gilbert 1993, 645–646)

Miközben a csoport tagjai teljes joggal hivatkoznak együttes elköteleződésükre mint a csoportjuk elköteleződésére, ők maguk nem ezzel az elköteleződéssel azonosulnak individuálisan, hanem a kollektív cselekvésben vállalt saját szerepükre vonatkozóval. Ha a tanszékünkön együttes az elköteleződés egy konferencia rendezésére, akkor az egyes egyének individuális elköteleződései nem a konferencia rendezésére vonatkoznak, hanem egyeseké a résztvevők meghívására, másoké a terembérllet intézésére, megint másoké a reprezentatív vacsorák lefoglalására stb. Nyilvánvaló, hogy az együttes elköteleződés, éppen együttes volta miatt, nem redukálható az individuális elköteleződések aggregátumára. Ebből persze az is következik, hogy az együttes elköteleződés csak együttesen, minden részt vevő fél egyetértésével érvényteleníthető. Ha valaki

¹⁵ Itt Bratman Hume evvezőseit említi példaként.

szándékosan vagy szándék nélkül visszavonul individuális elköteleződésétől, az még nem érvényteleníti az együttes elköteleződést.

Az együttes elköteleződés tehát több tekintetben is különbözik más elköteleződésektől. Az a feltétel, hogy egy társadalmi csoport minden tagja „hajlandó” az együttes elköteleződésre, nem zárja ki azt, hogy egyeseket a többség kényszerít bele az együttes elköteleződésbe. Az együttes elköteleződésben való részvétel nem pusztán a csoport számára biztosít indokot a cselekvésre, hanem a részt vevő személy számára is, mégpedig olyan indokot, mely érvényes marad a kérdéses személy hiteinek vagy a külső körülményeknek a megváltozása ellenére is, egészen addig, amíg a személy részese az együttes elköteleződésnek. Az együttes elköteleződés elméletében is helyet kap a közös tudás, ugyanis az elköteleződésben részt vevő felek tudatában vannak az egymással szemben vállalt köteleességeiknek, máskülönben ezek megszegése esetén nem is lehetnének felelőssé tehetőek.

Gilbert elméletének egyes kritikusai (például Tuomela 1992) az együttes elköteleződés nem megfelelő tárgyalására hivatkoznak, kimutatva, hogy Searle „mi-szándékához” hasonlóan Gilbert is afféle elemezetlen fogalomként kezeli az együttes elköteleződést. Ez leginkább abban az érvelésben mutatkozik meg, hogy amennyiben a társadalmi csoport létrejöttének feltétele az együttes elköteleződés megléte, miközben az együttes elköteleződés feltétele az, hogy kifejezzük abbéli hajlandóságunkat, hogy együttesen köteleződjünk el, akkor éppen fordított a helyzet, vagyis úgy tűnik, ez utóbbinak az előfeltétele a társadalmi csoport – vagy legalábbis a többes szubjektum – megléte. Ez a körben forgó érvelés azért lehetséges, mert az együttes elköteleződés fogalma nincs kellőképpen elemezve.

Az elmélet ennél fontosabb problémájának tűnik, hogy a normativitás csak abban az esetben érhető tetten egy kollektív szándékban, ha az együttes elköteleződésben résztvevők tudatában vannak jogaiknak és köteleességeiknek, melyek abból fakadnak, hogy egy csoport tagjai. Ez pedig azt jelenti, hogy csak azokat a csoportokat tekinthetjük kollektív ágenseknek, amelyekben a közös tudás explicit módon, bizonyos egyetértésben vagy beleegyezésben manifesztálódik. Ehhez járul hozzá az is, hogy a résztvevőknek megfelelő módon ki kell fejezniük az együttes elköteleződésre való hajlandóságukat, ami számtalan csoport esetében ténylegesen is tetten érhető jelenség, számtalan csoport esetében viszont ennek még a lehetősége sincs adva. A társadalmi konvenciók például olyan „csoportokat” feltételeznek, melyek esetében ezek a feltételek nem (vagy csak nagyon ritkán) teljesülnek. Ez pedig rossz hír azok számára, akik a kollektív intencionalitásban vélték felfedezni a konvenciók lényegét.

2.3. *Individuális szándékok*

De vajon alátámaszthatók-e a konvenciók individuális szándékokkal? Egy konvencionális cselekvés esetében szándékom vonatkozik a konvencióhoz való igazodásra, ugyanakkor Lewis definíciójából következik, hogy szándékomnak kell vonatkoznia arra is, hogy mások igazodjanak a konvencióhoz. Ez utóbbi szándékom megléte nem feltétlenül nyilvánvaló, de ha figyelembe vesszük, hogy a definíció szerint el kell várnom a többiektől, hogy igazodjanak a konvencióhoz, továbbá tudnom kell, hogy a töb-

biek is a konvencióhoz való igazodást preferálják, és ráadásul mindez indokot is szolgáltat a konvencióhoz igazodó cselekvésre, akkor, azt hiszem, belátható, hogy az individuális szándékomnak szerepet kell kapnia a konvencionális cselekvésben. Bár egy ilyen individuális szándék konzisztens a Lewis-féle konvencióelmélettel, mégsem elégíthet ki bennünket, mégpedig a Searle és Bratman elméletével szemben említett intuíciónk miatt, ti. hogy csak olyasmit szándékozhatunk megtenni (legyen szó akár kollektív, akár individuális szándékról), amit ellenőrizhetünk, amit hatalmukban áll megtenni.

3. Konvenciók, újra elővéve

Miközben a kollektív intencionalitásra vonatkozó elméleteknek megvannak a maguk problémái, ennél is fontosabb, hogy olyan jellegzetességekkel nem tudnak elszámolni, amelyek fontos részét képezik a konvenciókkal szemben támasztott előzetes feltételeinknek. Searle esetében hiányzik a normativitás és a kölcsönösség, Bratman elméletében is problematikus a normativitás kezelése, továbbá mindkettővel szemben helytállóak tűnnek a közös tudásra vonatkozó ellenvetések, mint ahogy Gilbert elméletével szemben is, ez utóbbi azonban még az elköteleződések kifejezésének, ill. explicité tételének terhét is nyögi.

3.1. *Naturalizált elmélet*

Vállalható-e egy olyan opció, amely azt javasolja, hogy a konvenciók elemzéséből hagyjuk ki a szándékokat? Úgy vélem, igenlő válasz adható erre a kérdésre, hiszen nem egy példát találhatunk ilyen elméletekre. Nevezzük az így megalkotott elméletet a konvenciók *naturalizált* elméletének.

A naturalizált elméletek behaviorisztikus beállítottságúak, legfőbb jellegzetességük, hogy kerülnek a mentális állapotokra való hivatkozásokat, s ezáltal alternatívát nyújtanak a mentalisztikus elméletekre (mint amilyenek az intencionális értelmezések). Ezek az elméletek mindenképpen egyszerűbb formájúak, mint Lewis fentebb bemutatott elmélete, ugyanis nem hivatkoznak a konvencióhoz igazodó ágensek mentális életének összehangolására. Ez nemcsak a preferenciák, érdekek és más hasonló tényezők kizárását jelenti, hanem a közös tudás kihagyását is a történetből. Ilyen elmélet például Millikan biológiai konvencióelmélete:¹⁶

„Én sokkal egyszerűbben kísérlem megragadni a természetes nyelv konvencionalitását, megmutatva a kezdetleges konvenciókkal való folyamatosságát. Ezt a fajta konvencionalitást *természetes konvencionalitás*nak nevezem, és ennek megfelelően *természetes konvenciókról* fogok beszélni. A természetes konvenciók leírásához nem szükséges sem koordináció, sem szabályszerű igazodás, sem racionális

¹⁶ Nem Millikan elmélete az egyetlen, az evolúciós játékelmélet segítségével is megfogalmazható egy naturalista konvencióelmélet. A naturalizált elméleteket részletesebben bemutatja magyar nyelven Demeter (2004).

alátámasztás. A természetes konvencionalitás két meglehetősen egyszerű, egymással összefüggő jellegzetességből tevődik össze. A természetes konvenciók olyan mintázatokból állnak, amelyek először is – egy, még meghatározandó értelemben – *reprodukálódnak*, másodszor pedig részben a precedensek súlyának köszönhetően proliferálódnak, és nem azért, mert például nagyobb fokú intrinzikus képességgel bírnak bizonyos funkciók ellátására. Ennyi és nem több.” (Millikan 2005, 2)

A konvenciók kialakulásának két fontos feltétele tehát bizonyos viselkedésmintázatok reprodukciója és ezeknek a precedenseknek a megléte következtében való elterjedése. Bizonyos viselkedésmintázatok lemásolódnak, esetleg „ellenpár-reprodukció” révén alakulnak ki, és ezután a precedens súlyának következtében elterjednek egy populáción belül. Ez utóbbi feltétel azért jelentőségteljes, mert ennek következtében rekeszthetjük ki a véletlen vagy valamilyen – magában a cselekvésben rejlő – intrinzikus hasznosság következtében elterjedő viselkedésmintázatokot a konvenciók köréből. Az előbbieket kizárásának igénye nyilvánvaló, az utóbbiaké pedig azzal magyarázható, hogy az intrinzikus hasznosság kizárja a konvencióvá váló viselkedésmintázat esetlegességét. Millikan elmélete több Lewisszal szemben felhozott ellenvetéssel is összeegyeztethető. A Millikan-féle konvenciók egyrészt nem feltétlenül koordinációs problémákra adott megoldások, másrészt nem foglalnak magukban szabályszerű igazodásokat, sem *de facto*, sem *de jure* (Millikan 2005, 11–16).

A naturalizált elméletek „természetes” konvenciói látszólag megfelelnek a bevezetésben felvázolt követelményeknek, amennyiben hasznára vannak a közösségnek, képesek az állandósulásra és a fennmaradásra, esetlegesen, és csak bizonyos csoportokon belül képesek működni, azonban a „helyesség” csak nagyon korlátozott értelemben kapcsolható a természetes konvenciók esetében.

Mégsem gondolom, hogy a naturalizált elméletek életképesek lehetnek, és legalább három okból gondolom ezt. Először is, intuitíve nem tartom elfogadhatónak azt az elgondolást, hogy az intencionalitás nélküli lények képesek legyenek konvenciók kialakítására, miközben nem tagadom, hogy esetükben is beszélhetünk viselkedésbeli szabályszerűségekről. Ha tartható a konvenciók teljes mértékben behaviorisztikus, biológiai vagy evolúciós felfogása, akkor éppen ennyire tarthatónak kell lennie egy rendszerelméletinek nevezhető felfogásnak is, ami a környezeti feltételeket mérő és összehasonlító információfeldolgozó gépek „közösségén” belül is lehetségesnek tartja a konvenciók kialakulását. Ennek megfelelően azt mondhatjuk – bár kissé tömörítve és enigmatikusan fogalmazva –, hogy például a számítógépek által kommunikációra használt protokollok a szabályszerűségeik tekintetében nem egyszerűen hasonlítanak az emberi kommunikációra használt nyelvek konvencióihoz, hanem maguk is nyelvi konvenciók. Ez önmagában nem nagy probléma, ha azt vesszük, hogy ezeket a protokollokat emberi programozók alakították ki, ha azonban – ahogyan azt az elmélet lehetővé teszi – elfogadjuk, hogy a számítógépek mint ágensek maguk „juthatnak egyetértésre” a követendő szabályok használatában, akkor már komolyabb problémával állunk szemben.

Másodszor, a konvenciók önfenntartásának nem a precedensre alapozott reprodukció az egyetlen lehetséges módszere. Egy bizonyos viselkedésmintázat konvenció-

vá válhat akkor is, ha korábbi instanciáinak esetleg nem vagyunk tudatában. Ha ugyanis nem tudunk ezekről, akkor nem is lehetséges precedensként számításba vennünk őket. A konvencióvá válás megtörténhet például társadalmi nyomásra, kulturálódás következtében, esetleg ideológiai nyomásra is. Az ilyen módokon megvalósuló önfenntartás természetesen nem zárja ki a precedensre alapozódást, pusztán annak kizárólagosságát tagadja. Mentőövet dobhat a naturalisták számára, ha a precedens fogalmát technikai fogalomként határozzuk meg, és azt állítjuk, hogy precedensként vehetünk számításba minden olyan viselkedésmintázatot, amely legalább egy esetben kialakult. Egy ilyen technikai precedensfogalom esetében azonban problémát okoz, hogy szinte minden olyan viselkedéstípus konvenciónak fog minősülni, amire legalább két instanciát találunk egy közösségben.¹⁷

Harmadszor, a konvencióknak van bizonyos jelenidejűségük is: valamilyen módon mégiscsak tudnunk kell, hogy egy bizonyos viselkedésmintázat létezik-e még konvencióként a csoporton belül, vagy „kiment már a divatból”. A magyar nyelv használóinak közösségén belül például valamikor konvenció volt bizonyos szavak, megszólítások használatának tilalma (vagy korlátozása), ma azonban már előfordulhat, hogy amennyiben valaki ehhez tartja magát, pontosan szembefordul a jelenleg érvényben levő konvencióval, amely engedélyezi a kérdéses szavak használatát. Ez a jelenidejűség (illetve az, hogy tisztában legyünk a rá vonatkozó mentális állapotokkal) különösen fontos jellegzetessége a manapság egyre elterjedtebb alternatív írásmódoknak, melyek főként az *sms*-nek és a *chat*-nek, illetve más üzenőprogramoknak a következményei.

A naturalizált elméletek életképességével kapcsolatban kételkedésre adhat okot továbbá az is, hogy a viselkedésmintázatok konvencionálissá válásának nem feltétlenül kell biológiai vagy valamilyen más behaviorisztikus szótárral leírható előnyökkel járnia: nagyon is elképzelhető olyan konvenció, amely egyedül esztétikai érdekeket szolgál. Ez a naturalizált elmélettel szemben idegenkedésre indokot adó lehetőség azonban nem teljesen független az itt elsőként megjelölt indoktól.

3.2. A konvenciók informális felfogása

Az itt tárgyalandó elgondolást azért nevezhetjük informálisnak, mert megfogalmazása kevésbé részletekbe menő és precíz, mint az 1.2. pontban bemutatott formális elmélet, mindazonáltal Lewis formális elméletének motivációiban osztozik, sőt annak informális kifejtésén alapul. Nézetem szerint motivációi miatt hasonló szellemű, mint Lewis formális elmélete – magyarul: képes egybefoglalni ugyanazokat az eseteket –, ám robusztusságának köszönhetően képes elkerülni a formális elmélettel szemben felhozott ellenvetéseket. A biológiai motivációjú naturalizált elméletek mellett felhozott egyik érv az, hogy könnyen előadható egyes állatfajok társas viselkedéséről is a lewisi formális elmélettel megegyező rekonstrukció, azonban egy ilyen rekonstrukció nemcsak racionalitást tulajdonítana ezeknek az állatoknak, hanem igen színes és kiterjedt

¹⁷ Nem beszélve arról, hogy a nyelvi viselkedést irányító konvenciók között vannak (de legalábbis lehetnek) olyanok is, amelyeknek még egyetlen esetét sem regisztrálta az adott nyelvhasználó közösség.

mentális életet is (Demeter 2004, 188). A kritika tartalmi részével egyetértek, s éppen ezért azt gondolom, hogy az elgondolás formális kifejtése nem lenne megfelelő, helyette kiindulhatunk az informális kifejtésből:

„A konvenciók cselekvésben, illetve cselekvésben és hívésben megnyilvánuló szabályszerűségek, melyek esetlegesek, ám állandósítják magukat, mivel valamilyen fajta közös érdeket szolgálnak. A múltbéli igazodások jövőbeni igazodásokat szülnek, ugyanis indokot adnak a további igazodásokra. Azonban vannak olyan alternatív szabályszerűségek, melyek elláthatnák ugyanezt a szerepet, és ugyanúgy állandósítanak is magukat, ha velük kezdődött volna a folyamat.” (Lewis 1975/1983, 164)

Szellemiségében ez a jellemzés teljes mértékben illeszkedik a bevezetésben rögzített jellegzetességekhez, azonban említést sem tesz a sokak által kritizált elemekről: hiányzik belőle a kölcsönös tudás, a játékelméleti preferencia-struktúra, valamint a majdnem univerzális szabályszerűség feltételezése. A felsorolt jellegzetességek – a formális elmélet támogatóinak sajnálatára – nem minden konvenció esetében állnak fenn (például a nyelvi konvenciók esetében hozhatók olyan példák, melyek egyik feltételnek sem tesznek eleget). Ezért Davis egyszerűsített, ám a mindennapi intuícióinknak jobban megfelelő konvenció-definícióját javaslom elfogadásra:

„A konvenció olyan szabályszerűség, mely társadalmilag hasznos, önmagát állandósító és esetleges.” (Davis 2003, 206)

A konvenciók speciális módon állandósítják magukat. Davis (2003, 206–212) hat mechanizmust jelölt meg, melyekkel társadalmi gyakorlatok megerősíthetők és fenntarthatók. Ezek a következők: *precedens* (meglevő minta alapján reprodukálódó gyakorlat – ez a Millikan által egyedülként javasolt módszer), *asszociáció* (a szavak és a referenciáik között bizonyos mentális reprezentáció teremt kapcsolatot, és minél többször jön létre a kapcsolat, annál erősebb lesz a szó használatára vonatkozó konvenció), megszokás (az ismétlődő cselekvések szokásokat alakítanak ki az individuumokban, a szokásból vagy habitusból fakadó cselekvés megerősödik), *kulturálódás* (a tradíció reflektálatlan követése, ami nem sorolható a precedensek körébe), normatív erő (a konvenciók a „helyesség” általánosan elfogadott standardjaiként is funkcionálhatnak, vagyis a konvencionális cselekvések szabály- vagy normavezérelt cselekvésként állandósulnak), *társadalmi nyomás* (nemcsak azért fordulunk a konvenciókhoz, hogy azok a viselkedésünket vezéreljék, hanem azért is, hogy mások viselkedését kritizáljuk, „a helyére tegyük”). A felsorolt mechanizmusokat nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő mechanizmusokként kell felfognunk, melyek több különböző fajta konvenciónak adnak életet, mindazonáltal mindegyik eredményül kapott konvenciót teljes joggal nevezhetjük konvenciónak.

A konvenciók e definíció szerint is esetlegesek, vagyis létezik alternatívájuk, még ha ennek az alternatívának nem is kell konvencionálisnak lennie. Azonban azokat a viselkedésbeli szabályszerűségeket, melyeknek nincs gyakorlatilag, illetve ésszerűen kivitelezhető alternatívájuk, nem nevezhetjük konvencióknak. Miközben esetleges szabályszerűség, és emiatt konvenciónak tekinthető, hogy Magyarországon „jobbra hajts”

van, az már nem konvenció, hogy a bal oldalon van a kormánykerék, ugyanis ha adva van a jobb oldali vezetés, ésszerűen nem kínálkozik fel a jobb oldali kormánykerék-elhelyezés. Ha ez helytálló, és nézetem szerint az, akkor azok az elméletek is bajba kerülnek, melyek az alternatív szabályszerűségnek csak elvi lehetőséget biztosítanak, de tényleges lehetőséget nem. Ily módon a naturalizált elméletek csak abban az esetben tarthatók, ha mellette nem hiszünk a fizikai világ determinizmusában.

Miközben a konvencióktól szabályszerűséget várunk el, ennek a szabályszerűségnek nem kell teljes igazodást feltételeznie. A szakkifejezések használatát irányító konvenciók attól még konvenciók maradnak, hogy szinte senki sem vagy alig valaki használja őket. A szabályszerűségek, mint a nevük is mutatja, szoros kapcsolatban állnak a szabályokkal: egy konvenciónak minősíthető szabályszerűséget leírhatunk szabályként is, ha annak kényszerítő ereje van a közösségen vagy társadalmi csoporton belül, ezáltal a közösség szabálynak veszi azt. Ám természetesen nem minden konvenció tesz szert kényszerítő erőre egy közösségen belül, ezeket nem vesszük szabálynak, pusztán konvencióknak.

Fentebb említést tettem arról, hogy a konvenciókat gyakran tekintjük a „helyesség” általánosan elfogadott standardjainak, azonban az ilyen fajta normativitás – bár kétségtelenül a konvencióhoz kapcsolódik – nem a konvenció sajátja, hanem sokkal inkább azoké a mechanizmusoké, amelyek a konvenció megerősítését és fenntartását végzik, vagy azoké az intencionális állapotoké, amelyekkel az ágensek a konvenciókat szabályoknak minősítik. Ennek értelmében egy konvencionális cselekvés számtalan cél elérésének eszköze lehet, és maga a konvencionális cselekvés e célok és a célok elérésére vonatkozó szándékok függvényében lehet csak „helyes” vagy „helytelen”, nem pedig önmagában. Amikor azonban például azt mondjuk, hogy egy bizonyos mondat nem helyes magyarul, akkor – miközben továbbra is gyakorolhatunk valamiféle csoportnyomást – nem annyira egyéb célok elérésének eszközeként tekintünk a mondatra, hanem inkább valamilyen szabály megvalósulásaként. Ez történik mindannyiszor, amikor kijavítjuk valaki helytelen szóhasználatát, miközben nem nyelvet tanítunk neki, és egyébként teljesen jól értettük az adott megnyilatkozást.¹⁸ A kijavítás azért történik, mert úgy véljük, a megnyilatkozás nincs összhangban a magyar nyelv szabályaival. Olyan ez, mint amikor valakivel sakkozunk, és egy téves lépés után figyelmeztetjük, hogy a futóval csak átlósan lehet lépni. A nyelvhasználat helyessége olyan, mint a játékokban (vagy egyéb szabályok által konstituált tevékenységekben) a szabályok betartása, csak a forrása épp nem a szabályadás, hanem a konvenció. A normativitás ekkor sem magának a konvenciónak a sajátossága, hanem abból adódik, hogy a konvenciót szabálynak vesszük.

4. Konklúzió

A javasolt informális definíció semmiféle közös tudást nem kíván meg, és ezzel elismeri sokak (pl. Burge 1975 és Grandy 1977) kritikáját, ugyanakkor elkerüli, hogy a kölcsönös tudásnak olyan rendkívül technikai jellegű, ráadásul nyitott értelmezése

¹⁸ Ha nem értettük volna, akkor nem is javíthatnánk ki. Nem beszélve arról, hogy a nyelvi viselkedést irányító konvenciók között vannak (de legalábbis lehetnek) olyanok is, amelyeknek még egyetlen esetét sem regisztrálta az adott nyelvhasználó közösség.

mellett való elköteleződést, mint amilyen Lewisé vagy éppen Schifferé.¹⁹ Az is kérdéses, hogy egyáltalán megvalósítható-e a kölcsönös tudás, akár logikai, akár emberi értelemben. Mindenfajta kölcsönösséget ezen informális felfogás sem tud elkerülni, azonban erre nincs is szüksége, hiszen a konvenciókról alkotott hétköznapi fogalmunk követelményei között is szerepel a kölcsönösség. A szóban forgó kölcsönösség mostani definíciónk szerint a közös érdekre korlátozódik. A közös azonban itt nem azonos a korábbi „kölcsönösséggel”, hiszen előfordulhat, hogy egy konvenciónak úgy van világos társadalmi funkciója, hogy a résztvevőknek világosan kifejezhető a közös céljuk (amiről tudomásuk lenne, vagy aminek az elérése szándékukban állna). Például konvencionális gyakorlat számos országban, hogy az üzleti vagy közigazgatási funkciókban levő férfiak formális alkalmakkor nyakkendőöt hordanak. A nyakkendő viselése társadalmilag hasznos, azonban a legtöbben közülük igen nagy bajban lennének, ha meg kellene nevezniük a nyakkendőviselés közös célját. Nem feltétlenül kell tehát pontosan meghatározni minden konvenció esetében a társadalmi hasznosság mi-
benlétét, bár a legtöbb esetben képesek vagyunk erre. Nyelvi konvencióink mögött példának okáért a kommunikálás szükségletének való megfelelés fedezhető fel közös érdekként.

A konvenciók informális elemzése mindenesetre elkerülni látszik mindazokat az ellenvetéseket, amelyeket Lewis kritikusan emeltek, továbbá azokat az ellenvetéseket is, melyek – érzésem szerint – joggal hozhatók fel a naturalizált elméletekkel szemben, mégis megőrzi a konvencióval kapcsolatos intuícióinkat, mindezt úgy, hogy nem hivatkozik semmiféle kölcsönös tudásra vagy kollektív intencionalitásra, legfeljebb a társadalmi hasznosságra. Formalizálatlanul hagyja a társadalmi hasznosság fogalmát, megengedi azonban, hogy a különböző problémákkal szembesülő individuális ágensek viselkedésének összehangolását különböző érdekek vezérlik. A közös érdekekben a közös azt jelenti, hogy másoknak is érdekében áll a kérdéses dolog. Nincs azonban semmiféle univerzális jellegű megkötés arra vonatkozóan, hogy minden résztvevőnek hite vagy szándéka kell, hogy vonatkozzon erre az érdekre vagy célra.

Az információs társadalmat felfoghatjuk az információelosztás alternatív konvencióinak összességéeként. Így tehát arról van szó, hogy a megváltozott környezet és természetesen a megváltozott célok következtében az új kommunikációs módok társadalmilag hasznosabbnak bizonyulnak, mint a régié. Képesek az állandósulásra, hiszen egy bizonyos közösségben elfogadott konvencióknak minősülnek. Ám nem probléma, hogy nem mindenki által követett konvenciók, hiszen azok a célok sem feltétlenül jelennek meg mindenki számára elérendő célokként, melyek életre hívták az új konven-

¹⁹ Schiffer a kölcsönös tudást a következőképpen definiálja: „ S és A kölcsönösen tudja, hogy p , akkor és csak akkor, ha létezik olyan F és G tulajdonság, hogy

(1) S rendelkezik F -fel;

(2) A rendelkezik G -vel;

(3) mind A F -vel, mind G -vel rendelkezés elégséges annak tudásához, hogy p , hogy S rendelkezik F -fel, hogy A rendelkezik G -vel; ti: $(x) (Fx \vee Gx \wedge Kxp \rightarrow KxSF \& KxAG)$;

(4) bármilyen q proposíció esetében: ha mind A F -vel rendelkezés, mind G -vel rendelkezés elégséges q tudásához, akkor mind az F -fel rendelkezés, mind G -vel rendelkezés elégséges annak tudásához, hogy mind az F -fel rendelkezés, mind G -vel rendelkezés elégséges q tudásához; ti: $(q) ((x) (Fx \vee Gx \rightarrow Kxp) \rightarrow (y) (Fy \vee Gy \rightarrow Ky(z) (Fz \rightarrow Kzq) \& Ky(w) (Gw \rightarrow Kwq)))$ ” (Schiffer 1972, 34–35).

ciókat. Esetlegességük vitán felül áll, hiszen a hagyományos információelosztási és kommunikációs gyakorlatok alternatíváiként jöttek létre. A „helyességükre” vonatkozó kérdés pedig csak erőteljes megkötésekkel vethető fel, például a célok, az érdekek és a közösség rögzítése mellett. Ha a mobilkommunikációs konvenciók uralkodóvá válnak társadalmi közösségeinkben, ez csak azért lehetséges, mert konvenciók, ráadásul olyanok, amelyek megfelelnek a fentebbi követelményeknek.

Irodalom

- Bratman, M. 1987. *Intentions, Plans, and Practical Reason*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bratman, M. 1993. Shared Intention. *Ethics*, 104, 97–113.
- Bratman, M. 1999. Shared Intention and Mutual Obligation. In *Faces of Intention*. Cambridge, Cambridge University Press, 130–141.
- Burge, T. 1975. On Knowledge and Convention. *The Philosophical Review*, 84, No. 2, 249–255.
- Demeter, T. 2004. A nyelvi konvenciók naturalizálása. In Neumer, K. – Laki, J. (szerk.): *Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest, Gondolat.
- Davis, W. A. 2003. *Meaning, Expression, and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gilbert, M. 1987. Modelling Collective Belief. *Synthese*, 73, 185–204.
- Gilbert, M. 1989. *On Social Facts*. Princeton, Princeton University Press.
- Gilbert, M. 1993. Is an Agreement an Exchange of Promises? *The Journal of Philosophy*, 90, No. 12, 627–649.
- Gilbert, M. 1994. Remarks on collective belief. In Schmidt, F. (szerk.): *Socializing Epistemology*. Maryland, Rowman & Littlefield, 235–256.
- Grandy, R. 1977. Review of David Lewis' Convention. *A Philosophical Study. Journal of Philosophy*, 74, 129–139.
- Hume, D. 1751/2003. *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Budapest, Osiris.
- Hume, D. 1739–40/1976. *Értekezés az emberi természetről*. Budapest, Gondolat.
- Lewis, D. 1969. *Convention. A Philosophical Study*. Cambridge, Harvard University Press.
- Lewis, D. 1975/1983. Languages and Language. In *Philosophical Papers*, vol. I. Oxford, Oxford University Press, 161–180.
- Locke, J. 1690/1986. *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Budapest, Gondolat.
- Miller, S. 2001. *Social Action: A Teleological Account*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Millikan, R. G. 2005. Language Conventions Made Simple. In *Language: A Biological Model*. Oxford, Oxford University Press, 1–23.
- Schelling, Th. C. 1960. *The Strategy of Conflict*. Cambridge, Harvard University Press.
- Schiffer, S. 1972. *Meaning*. Oxford, Oxford University Press.
- Searle, J. 1990. Collective Intentions and Actions. In Cohen, P. – Morgan, J. – Pollack, M. E. (szerk.): *Intentions in Communication*. Cambridge, Bradford Books, MIT Press, 401–416.
- Searle, J. 1997. *The Construction of Social Reality*. New York, Free Press.
- Searle, J. 2000. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, Vince Kiadó.
- Tuomela, R. 1992. Group Beliefs. *Synthese*, 91, 285–318.

Pete Krisztián

1995 és 2003 között filozófiát, kommunikációt és általános nyelvészetet hallgatott a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 2003-tól a PTE filozófiai doktori iskolájának hallgatója. 2003 óta a PTE BTK filozófia szakán, 2005 óta a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Elméleti Intézetében tanít. Kutatási területei: nyelvfilozófia, ismeretelmélet, kommunikációelmélet.

Paolo Jedlowski

Az emlékezet szociológiája

A tudományos vizsgáldás főbb területei és problémái

A memória szó a hétköznapi, ill. a tudományos nyelvben számtalan különféle, nem feltétlenül homogén jelenségre vonatkozik. Memórián tágabb értelemben érthetjük az élő szervezeteknek, ill. a mesterséges rendszereknek azt a képességét, hogy a különböző történésekre a keletkező információk elraktározása, ill. azok struktúrájának módosítása révén oly módon tudnak reagálni, hogy a későbbi történésekre adott válaszreakcióikat a korábban megszerzett élmények is meghatározzák. Az emlékezet szűkebb értelemben az embereknek arra a képességére vonatkozik, hogy a múltbeli történések bizonyos nyomait képesek megőrizni, illetve ezekhez az emléknymokhoz a visszaemlékezés révén – legalábbis részben – hozzá tudnak férni.

Az emlékezet kérdése a 20. században a művészetekben, a filozófiai gondolkodásban és a tudományos gondolkodásban is egyaránt erőteljesen megjelenik. Ennek az emlékezetet övező különleges figyelemnek az oka a modernitás jelentette sajtóságos kulturális és társadalmi alakzatban keresendő: a modernitás egyrészt egy állandó változás jellemezte világot tükröz, amelyben a hagyomány szerepe leértékelődik, a folytonosság megszakadása pedig újból és újból tetten érhető; másrészt minden korábbinál tökéletesebb technikai eszközöket adott, amelyek tárgyiasítják a visszaemlékezés emberi képességét, és megkérdőjelezzik annak jelentőségét. Ezekből a külön tanulmányt érdemlő okoktól most eltekintve, elméleti szempontból inkább annak tulajdonítunk különös jelentőséget, hogy memóriafelfogásunk a 20. század folyamán folyamatosan változott: nem csupán és nem annyira azért, mert társadalmi világunk arra készítet bennünket, hogy a jelenre koncentráljunk, vagy mert hozzá vagyunk szokva azokhoz a tárgyakhoz, amelyek ilyen vagy olyan formában megkönnyítik számunkra a visszaemlékezést, hanem mert maga az emlékezet – legalább Szent Ágostonig visszanyúló – fogalma mint a múlt emléknymainak tárháza vált meghaladottá, és került merőben új értelmezési köntösbe.

Mai modern felfogásunk szerint a memória nem tárolóeszköz, hanem számos, egymással szorosan összefüggő funkció tárháza. Amit ma memóriának nevezünk, az különböző tevékenységek bonyolult hálózatát jelenti, melynek vizsgálatából kiderül: a múlt soha nem „egy és ugyanaz” a múlt, mivel a jelen szülte problémahelyzetek és szükség-szerűségek alapján – egyéni és társadalmi szinten egyaránt – folyamatosan szelektáljuk, szűrjük és újraformáljuk. Amit ma emlékezetnek nevezünk, az filozófiai értelemben komplex, időleges dialektikaként fogható fel: miközben az élet áramlása rendre olyan történéseket eredményez, amelyek meghatározzák a jövőt, a jelen az, amely a múltat – annak örökségét folyamatosan átrendezve és újraértelmezve – szüntelenül alakítja. Várakozásaink és reményeink ugyancsak nagy szerepet játszanak a jövőt leginkább szolgáló alakzatok kiválasztásában.

Ami a társadalomtudományt illeti, a szociológia emlékezet iránti érdeklődése logikusan következik az emberi létproblémák múlt természetének felismeréséből. A társadalmi élet folytonossága és folytonosságának hiánya egyaránt életre kelt olyan mechanizmusokat, amelyek segítségével felidézhetjük, kirostálhatjuk, szelektálhatjuk vagy éppen feldolgozhatjuk a múlt által hátrahagyott emlékeket. Minden bizonnyal ezeknek a mechanizmusoknak a mulandó jellege és mindenekfelett mindent átható tulajdonsága (úgy tűnik, hogy az emlékezet ilyen vagy olyan formában gyakorlatilag az élet valamennyi megnyilvánulásában tetten érhető) lehet az oka annak, hogy az emlékezet tudományos vizsgálata miért fejlődött ki viszonylag későn a szociológia egyéb területeihez képest. Az emlékezet szisztematikus társadalomtudományi vizsgálata ugyanis csak valamikor az 1980-as években, Maurice Halbwachs 1920-as és 1940-es évek között folytatott úttörő jelentőségű kutatásai nyomán kezdett kibontakozni. A felvázolt kontextus mindazonáltal rendkívül sokrétűnek tűnhet: azokon az elméleti fejtegetéseken túl, amelyekben a szociológia több más tudományággal kerül párhuzamba, ill. kapcsolatba, olyan empirikus kutatások eredményeit is bemutatjuk, amelyek esetenként akár egész nemzeti közösségeket élénken foglalkoztató, rendkívül nagy horderejű társadalmi problémákra világítanak rá. A továbbiakban az említett fejlődési mozzanatokot igyekszünk röviden, lényegre törően áttekinteni. Kimerítő részletekbe nem kívánunk bocsátkozni, ehelyett arra fogunk törekedni, hogy a vizsgálódás főbb területeit, eredményeit és problémáit oly módon tekintsük át, hogy az sorvezetőül szolgáljon a későbbi kutatások számára. Figyelmünk mindenekelőtt az egyéni emlékezet társas természetére, a kollektív emlékezetre, valamint az emlékezethez való kulturális viszonyulás problémájára fog irányulni. Az említett három terület szorosan összefüggő, egymástól mégis jól elhatárolható kérdéskört alkot.

Az egyéni emlékezet társas természete

Az emlékezet pszichológiai vizsgálatának egyik nagy úttörője, Frederic C. Bartlett (l. Bartlett 1932/1995) volt az, aki az 1930-as években rávilágított az egyéni emlékezet társas természetére. Bartlett mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy az emberi emlékezet a megőrzésre szánt mozzanatok kiválasztásának pillanatától fogva *társas jelleget* ölt magára, minthogy a megtapasztalt élményeket azok jelentése, vagyis a világról szerzett ismeretek struktúrája alapján rögzíti, amelyben tulajdonképpen az egyén adott kultúrában elfoglalt helye tükröződik. A brit pszichológus azt is kifejtette, hogy az egyénnek egy adott eseményhez fűződő emlékeit rendszerint az is befolyásolja, hogy mások hogyan emlékeznek vissza ugyanarra a történésekre. Az emlékek tehát a társadalmi kapcsolatok hálójában konstituálódnak és szilárdulnak meg.

Ugyanebben az időszakban különböző országokban olyan neves tudósok, mint Lev Vigotszkij, George H. Mead vagy Pierre Janet (l. Maines et al. 1983, Bakhurst 1990, Paolicchi 2000) egymástól függetlenül is hasonló meggyőződésre jutottak. Az elgondolás azonban mindenekelőtt Maurice Halbwachs munkássága nyomán került be a társadalomtudományi gondolkodásba. A Durkheim elméleti alapvetéseire támaszkodó Halbwachs szerint az egyének emlékei „társas vonatkoztatási keretek” között rögzülnek, amelyek egyrészt biztosítják a kapcsolódási felületet, másrészt jelentéssel ruház-

zák fel az emlékeket. Az emlékezetnek ezeket a kognitív és emocionális kereteit azok a sémák alkotják, amelyek segítségével szelektálni, rendszerezni és értelmezni tudjuk a múltbeli eseményeket. A sémák a társas interakciók hatásainak interiorizációja nyomán formálódnak, majd ezeknek az interakcióknak a sorozatos ismétlődése nyomán veszik fel alakjukat (vö. Halbwachs 1925/1994, 1950/1997).

Az emlékezet társas vonatkoztatási keretei alapvetően a nyelv és a verbális megnyilatkozások útján öltenek testet, illetve változtatnak alakot, és éppen a nyelv és a csoportokban folytatott kommunikáció az, amelynek az egyéni emlékezet szociális aspektusai iránt érdeklődő társadalomtudomány ma a legnagyobb figyelmet szenteli. Az emlékezés és az emlékezet általános tudományos magyarázatával csak érintőlegesen foglalkozó szociológiai vizsgálódás jellemzően a narratív stratégiákban (Namer 1987a) megnyilvánuló emlékezésre irányul. Ezek, az egyének által használt narratív stratégiák különböző társas kontextusokban, mindenekelőtt életrajzi interjúk és önéletrajzi elbeszélések során körvonalazódnak. A narrációra fókuszáló társadalomtudományi gondolkodás tehát tulajdonképpen az „élettörténet-elemzés” módszertanából (Bertaux 1981, Ferrarotti 1990) eredő problémák során bontakozik ki. Az említett területhez kapcsolódó tanulmányok köre rendkívül szerteágazó, így ezek részletes taglalására nem vállalkozhatunk. Az élettörténet-elemzés módszere az identitás és az életrajzok, a társadalmi nemekre és az egyes nemzedékekre jellemző sajátosságok, a fogyasztási szokások és a különböző életstílusok, és más hasonló kérdéskörök vizsgálatára irányul. Az empirikus kutatások problémáját azonban elsősorban az egyéni visszaemlékezések hitelességének és megbízhatóságának a kérdése jelenti. Mindamelletkülönbséget kell tenni az élettörténet-elbeszélés (vagyis hogy az egyén hogyan beszél el – részben vagy egészben – saját élettörténetét), valamint a tényszerű élettörténet (vagyis ugyanannak az életűnek az adott egyén emlékezetétől független leírások és dokumentumok alapján objektív rekonstrukciója) között. Fontos tehát hangsúlyozni, hogy az önéletrajzi emlékezet a kutató szempontjából más funkciót tölt be, mint a tisztán dokumentumjellegű források. Az egyes elbeszéléseket többszintű elemzést igénylő, hermeneutikusan értelmezendő leírásként kell felfogni, melynek esetében az egyén beszámolójának tényszerű valósága kevésbé lényeges, mint az elmondottak emocionális igazságtartalma, a narratívum tartalmi elemei pedig kevésbé fontosak, mint az elbeszélés módja. Az önéletrajzi források révén egyfelől a „szubjektivitás” dimenziójába, vagyis abba az interpretatív dimenzióba nyerhetünk betekintést, amelybe az egyén önnön élettörténetének értelmezése és újraértelmezése folytán saját cselekedeteit elhelyezi, másfelől pedig megjeleníthetjük az adott individuum különböző társadalmi csoportokban elfoglalt helyének dimenzióját, amelyben egyúttal az egyén diszkurzív stratégiái is kibontakoznak.

Az egyéni emlékezet társas természete a narratív stratégiákban több módon is tetten érhető. A társas jelleg mindenekelőtt az egyéni idő és a kollektív idő sajátos összekapcsolódásában domborodik ki. A személyes visszaemlékezést a társadalmi kontextus időhöz kötötten epizodikus vonatkoztatási keretei rendszerint nagyban befolyásolják. A társadalmi és a személyes tapasztalatokon alapuló időrendiség rendszerint nem esik egybe, ugyanakkor kölcsönösen erősítik egymást; az eltérő idői irányultságok összekapcsolódásának mértéke az egyén adott csoporttal vagy a társadalom egészével való azonosulásának a függvénye (Cavalli 1985, De Connick–Godard 1990). Az emlékezet tár-

sas meghatározottsága akkor is hamar szembeötlik, ha figyelembe vesszük, hogy a megfigyelt jelenség elbeszélés. Maga a nyelv, amely egy tulajdonképpeni társadalmi konvenció, az emlékek verbális felidézésének szolgálatában álló *a priori* erőforrás, a narratív diskurzus pedig szükségszerűen társas helyzetekben megy végbe. Mivel a narratív természetű jelentésalkotó mechanizmusokra a kulturális közvetítettség jellemző, az emlékek előhívását (és valószínűleg az egyéni emléklenyomatok keletkezését is) a szociális kontextus jelentősen befolyásolja (Bruner 1995). A narratív tevékenység ráadásul olyan dialógusszerű kommunikációs szituációban zajlik, amelynek nemcsak maga az elbeszélő, hanem a hallottakat figyelemmel kísérő, rögzítő, esetenként közbekérdező, olykor pedig anticipációkat is előrevetítő befogadó is részese. A felidézésnek tehát tetten érhető egy olyan társas aspektusa is, amely a visszaemlékezés sajátos viszonystruktúrájához köthető (Macioti 1985). Mindamelllett az elbeszélés maga is „szocializációs tevékenység”, illetve olyan eszköz, amelyet az elbeszélő változó mértékű implicitással saját, referenciacsoportokhoz fűződő viszonyának a definiálására használ (Burgos 1989).

A múltbeli történések értelmezése és újraértelmezése valójában szorosan összefügg az egyén társas kapcsolatrendszerével. Ez a felismerés ugyanakkor egy sokkal általánosabb témakör irányába vezeti el a kutatót. Mivel a modern kor embere számára társas csoportok sokasága jelent egyidejűleg viszonyítási pontot – mégpedig oly módon, hogy a múltbeli tapasztalatokat valamennyi csoport a rá jellemző sajátos szemléletmóddal közelíti meg –, a múlt képe bármely pillanatban több különböző nézőpontból tűnik fel egyszerre. A sok kapcsolódás akár fogódzót is jelenthet, de ugyanakkor könnyen bizonytalanságot szülhet. A „többszörösén” kérdése már legalább egy évszázada szerepel a modernitást vizsgáló szociológia terítékén, a probléma azonban ma különösen aktuális (bővebben: Elster 1985). Az emlékezés szociológiája még tovább árnyalja a kérdést: a modern kognitív tudat esetében ugyanis éppen a személyes múlt az, amelyre a széttagoltság és a többszörösség jellemző.

Az elbeszélés keretében visszaadott emlékek nem is annyira magát a múltat, mint az egyénnek azt a törekvését tükrözik, hogy a múlt mibenlétét egy adott diszkurzív kontextusba helyezve próbálja megragadni. A múlt bármikor képes arra, hogy önmagát egy másik diszkurzív kontextusba helyezve más értelmezési köntösben jelenjen meg. De vajon létezik-e „önmagában” is az a múlt, amelynek képe attól függetlenül is változatlan marad, hogy a különféle elbeszélések milyen alakban tüntetik fel? Ez a probléma mindazonáltal inkább a pszichológusokat, semmint a szociológusokat foglalkoztatja. Az emlékezet társas természetét vizsgáló szociológusok jellemzően a múlt valóságát magát is „szociális konstrukcióként” értelmező (Berger és Luckmann 1966, l. még Bruner 1991) „konstruktivista” memóriafelfogás irányába hajlanak. Ezt pedig részben éppen a kutatók által vizsgált anyagok természete magyarázza, amely arra készíti őket, hogy többé-kevésbé tudatosan bekapcsolódjanak a társadalomtudományi gondolkodást jelenleg átható ún. „diszkurzív megújulás” áramlatába (Harré 1992).

Más megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a szociológusok kis kitéréssel az identitás fogalmához jutottak el. Az egyén identitását bizonyos értelemben az adott személy múltja határozza meg. Az énkép azonban a jelen nézőpontjainak függvényében változhat. Kétségtelen tény, hogy az identitás emlékezeti felépítmény; ha azonban az emlékezet narratív természetű, ez az identitásra is igaz: a többszörös és -jelentésű narráció befolyása tehát rá is éppúgy kiterjed. A memória társadalomtudományi kutatása előtt a

jelen stádiumban minden bizonnyal még igen hosszú út áll, az eddig elért eredmények azonban már most nagyon fontos empirikus bizonyítékokkal szolgálhatnak a jelenlegi elgondolások alátámasztására.

Kollektív emlékezet

A szociológusok érdeklődésére elsősorban a „kollektív emlékezet” kérdése tart számot. Mielőtt azonban rátérnénk a probléma közelebbi tanulmányozására, fontos rámutatnunk arra az általános sajátosságra, mely szerint önmaga fenntartása érdekében minden egyes emberi társadalomnak létre kell hoznia, majd nemzedékről nemzedékre tovább kell hagyományoznia saját kulturális örökségét. Kétségtelen tény, hogy a biológiai evolúció folyamata az egyes fajok kollektív emlékezetének megőrzését és továbbadását szolgálja, az emberi faj sajátos fejlődése azonban azt is megkívánja, hogy a szociális emlékezet megőrzésének feladatát az ember intencionális tevékenységgé emelje, melynek nyomán az egyes kultúrákra sajátosan jellemző intézményeket, konvenciókat és jelentéstárakat hoz létre (Rossi 1988, l. még Assmann 1992). Az egyes társadalmak által megőrzött és nemzedékről nemzedékre áthagyományozott kulturális örökség a hétköznapi és szakmai jellegű ismereteket, a bölcsészettudományokat, az adott kultúra nyelvét, valamint a különböző készségeket és szokásokat foglalja magában. A szociológusok azonban az antropológusokra és a többi társadalomtudomány képviselőire várva számtalan ösvényét hagyták ennek a területnek felfedezetlenül, hogy a kulturális örökségnek kifejezetten azokra az aspektusaira irányíthatóak figyelmeztet, amelyek a múlt különféle reprezentációihoz és elbeszéléseihez kapcsolódnak. A kollektív emlékezet fogalmát tehát a múlt olyan szociális reprezentációiként kell felfogni, amelyeket a különböző társadalmi csoportok a csoport tagjainak interakciói során hoznak létre, és foglalnak intézményesített keretbe, illetve őriznek meg és örökítenek tovább.

A „*mémoire collective*” Gérard Namer (1987a) nevéhez fűződően eredetileg szűkebb értelemben vett, ám a szociológusok által később általánosabb értelemben használt iménti definíciója alapján a kutatók oly módon vizsgálják a kollektív emlékezetet, hogy nemcsak a szociális tudást hordozó kulturális tartalmakat, hanem a tartalmak megformálását, megőrzését és továbbadását meghatározó folyamatokat is göröcső alá veszik. A kollektív tudás az adott társadalmi csoport jelen nemzedékének életében történt eseményekre, a távolabbi múlt történéseire, de akár a csoport mitikus őstörténetére is vonatkozhat. Ez a társadalmi emlékezet egyrészt reflexív módon és néhol átfedéseket létrehozva kapcsolódik azokhoz a szokásokhoz, sajátosságos tevékenységi formákhoz és konvenciókhoz, amelyekben a csoport folytonossága jellemzően nem reflexív módon nyilvánul meg, másrészt kognitív és szimbolikus szinten is szerepet játszik a kollektív identitástudat fenntartásában (Connerton 1989).

Bár a kollektív emlékezet többé-kevésbé intézményesült alakot öltve sajátosságos aktusok, kegyhelyek vagy éppen műalkotások alakjában tárgyiasítja magát, forrása és újraalkotása a társadalmi életet formáló kommunikatív stratégiák szintjéhez köthető. Ezek a stratégiák olyan folyamatokat indítanak el, amelyek akár konszenzuális alapon nyugodva, akár konfliktusokat szülve jelentős mértékben szelektálják a múltat.

Alessandro Cavalli arra is rámutatott, hogy „mivel a szelekciós folyamat minden egyes kritériuma végső soron értéktulajdonítást jelent, a választás sohasem független az adott csoportra vagy társadalomra jellemző hatalmi struktúrától. Az emlékezet megteremtésének és megszilárdításának hatalma tulajdonképpen a társadalmi szerveződés valamennyi szintjén a hatalom egyik általános fokmérője” (Cavalli 1991, 34).

A kollektív emlékezet és a hatalmi viszonyok összefüggése egyike azoknak a problémáknak, amelyekkel a társadalomtudományi kutatás a legtöbbet foglalkozik. A kollektív emlékezet legfőbb funkciója – ahogy Halbwachs (1950/1997) kitűnően rátapintott – valójában az, hogy megteremtse egy adott társadalmi csoport kohézióját és identitásának bizonyosságát. Mivel azonban a modern társadalmakban az identitásra nagyfokú képlékenység jellemző, a kollektív emlékezet reprezentációinak meghatározása feszültségekkel teli folyamat. A társadalmi múlt kollektív reprezentációit a mindenkor hatalmi elit rendszerint olyan alakba igyekszik önteni, amellyel alátámaszthatja a társadalom értékrendszerének létjogosultságát, és ösztönözheti törekvéseit – mintegy igazolva önnön legitimitását. Minél összetettebb egy társadalom és minél több elit-csoport verseng a hatalmi pozícióért, a múlt annál inkább áldozatul esik azoknak a stratégiáknak, amelyek a hatalmi érdekekkel leginkább összhangban álló reprezentációk formalizálására irányulnak.

Az említett stratégiák közül – különösen a nemzeti identitás konstrukciójában játszott szerepük folytán – kétségkívül a kommemoratív aktusok a legfontosabbak. Az ünnepi megemlékezések és az alkalmi szertartások, valamint az ugyancsak a kommemoratív aktusok közé sorolandó emlékművek, kiállítások és múzeumok már régóta a szociológusok figyelmének középpontjában állnak. A társadalomtudományi vizsgálódás mindezek tükrében egyszerre irányul a folyamatban részt vevő különféle szereplőkre, a szereplők eltérő érdekeire és stratégiáira, a kommemorációt övező érdekkonfliktusokra, illetve közmegegyezésre, a kommunikatív megnyilatkozások módjára, valamint a megismerésnek azokra a formáira, amelyekeken keresztül a befogadó újraéli a múltat (Schwartz 1982, 1990, Schwartz et al. 1986, Namer 1987b, Connerton 1989, Billig 1990, Wagner–Pacifiçi–Schwartz 1991, Zolberg 1996).

A múlt értelmezéséhez társuló politikai értéktulajdonítás különösen a múlt század utolsó évtizedeiben vált szembeötlővé, amikor a tudósok – Habermas (1986) szavaival élve – „a történelem politikai kisajátításának” kérdéséről vitáztak. Az álláspontok a második világháború után a holokauszt emlékével szembesülő nyugati társadalmak vonatkozásában ütköztek a leghevesebben (l. még Bauman 1988). A probléma jelentősége különösen abban a vitában domborodott ki, amelyben Habermas és a revizionista német történészek véleménye állt szemben egymással, s amely más országokban is nagy visszhangot váltott ki. Az Adorno által már korábban nagyszerűen felvázolt probléma (Adorno 1960) az emlékezet erkölcsi-morális aspektusát állította előtérbe (vö. többek között Vidal-Naquet 1987), ráirányítva a figyelmet arra, hogy a múlt újraértelmezése mekkora jelentőségű a demokratikus társadalmak életében, illetve hogy a tömegmédiá milyen fontos szerepet játszik a társadalmi emlékezet alakításában (Gallerano 1995).

A történelem politikai kisajátítása kapcsán a korábbi szovjet blokk államaiban is igen élénk eszmecsere zajlott. A kelet-európai „létező szocializmus” rezsimjeinek bukásához vezető mozgalmak rendszerint az emlékezet és a történelem manipulálását vették a hatalmi elitcsoportok szemére, síkra szállva az elnyomott társadalmi csoportok

emlékezetének védelmében. Ennek kapcsán több kutató is a társadalom „visszanyert emlékezetéről” beszél (Brossat et al. 1990). A kelet-európai uralmi rendszerek megdöntése, különösen az elején, a korábbi perek újrafelvételéhez, az előző rendszerben bebörtönzött személyek rehabilitációjához, a köztéri szobrok, emléktáblák és utcanévtáblák eltávolításához és újakra cseréléséhez, az iskolai történelemkönyvek újraírásához: gyakorlatilag a múlt teljes újraírásához vezetett. Ezzel egyidejűleg olyan „nemzeti” és „nemzetiségi” emlékezetek is a felszínre kerültek, amelyek egyes esetekben erősítették a civil társadalomban végbemenő emancipáció folyamatát, másutt azonban (például a volt Jugoszlávia területén) a társadalom széthullásához vezető folyamatokat indítottak el, ami a médiát saját céljaira könyörtelenül kisajátító eliteszoportok malmára hajtotta a vizet.

Néhány elméleti probléma

Az előbbiekben felvázolt jelenségkör néhány érdekes elméleti problémát is felvet. Először is felvetődhet a kérdés, hogy egy adott csoport kollektív emlékezete vajon milyen mértékben lehet képes arra, hogy a múlt képét saját céljainak megfelelően, önkényesen átformálva újraalkossa a múltat. Ezzel kapcsolatban Hobsbawm és Ranger (1983) arra mutat rá, hogy a hatalmi eliteszoportok sokszor olyan mértékben manipulálják a múlt emlékeit, hogy gyakorlatilag „új hagyományt teremtenek”. Schwartz (1982) már sokkal óvatosabban fogalmaz, amikor kifejti, hogy a kollektív emlékezet által kiválasztott eseményekre mindig jellemző bizonyos fokú tényyszerűség, amely egyúttal a történések későbbi újrakonstruálására is módot ad. Schudson (1987) azonban minde nélkülött arra hívja fel a figyelmet, hogy a múlt rekonstrukciójának önkényességét a modern társadalmakban jelen levő kollektív emlékezetek sokasága jelentősen behatárolja. A hatalmi körök érdekeinek teljesen alárendelt, homogenizált kollektív emlékezet elvben csak a totalitárius rendszerekben képzelhető el. A valóságban a múlt tetszőleges manipulálhatóságának a dominánssal szembehelyezkedő emlékezetek mindenkori jelenléte szab gátat (Passerini 1992).

Másodsorban érdemes kiemelni, hogy a múlt argumentatív felidézése, mellyel az egyes társadalmi csoportok önnön értékrendjük és céljaik létjogosultságát igyekeznek megerősíteni, különösen nagy hangsúllyal jelenik meg a társadalmi diskurzusban. Szociológiaelméleti szempontból mindez azt látszik alátámasztani, hogy a hagyomány társadalmi rendszerekre gyakorolt legitimizáló ereje korántsem szűnt meg. Amióta ugyanis Weber bevezette a legitimizáló hagyomány fogalmát, a 20. századi társadalomtudósok többsége úgy gondolta, hogy ez a legitimizáló funkció a modernitás terjedésével párhuzamosan fokozatosan veszíteni fog a jelentőségéből. Nyilvánvaló, hogy tévedtek. Feltételezésük kapcsán azonban számos újabb probléma merült fel: a múlt ugyanis soha nem önálló érvényű, önmagában is megálló elemként, hanem különféle gazdasági és politikai tényezőkkel összefonódva játszik szerepet a társadalmi diskurzusban. Az, hogy (nemzeti, regionális, nemzetiségi vagy más jellegű) kollektív identitásuk megteremtéséhez az egyes társadalmi csoportok mennyiben tudják vagy akarják segítségül hívni a múltat, jelentős mértékben az adott gazdasági-politikai kontextus függvénye; lehetőségeikben és szándékaikban pedig egyúttal azok a körülmények is tükröződnek, amelyek

meghatározzák, hogy érdekeik érvényesítése érdekében milyen lehetséges akcióformákhoz és stratégiákhoz folyamodhatnak (Melucci–Diani 1992).

A kollektív identitás és az emlékezet viszonyának meghatározása szintén rendkívül problematikus kérdés. Kétségtelen, hogy az emlékezet mind az egyén, mind a társadalmi csoport szintjén szoros kapcsolatban áll az identitással – ami nemcsak annyiban igaz, hogy az egyén az idő előrehaladtával az emlékezet révén lesz képes „önmagá azonoságáról” bizonyosságot szerezni, hanem annyiban is, hogy az identitás működteti azt a mechanizmust, melynek hatására az egyén egyes emlékeket kiváltságban részesít a többivel szemben. Ha azonban az emlékezetet ilyen szorosan az identitáshoz kötjük, hajlamosak lehetünk megfeledkezni arról, hogy az emlékezetnek egy olyan tulajdonság is éppúgy sajátja, melynek köszönhetően az egyén akár ellentmondásba is kerülhet avval az identitással, amellyel adott esetben éppen azonosulni kíván. Erre a sajátosságra elsősorban a frankfurti iskola követői hívták fel a figyelmet (Marcuse 1955, Jay 1982). Az egyén szintjén vizsgálódó pszichoanalízis tanúbizonyságát adta, hogy az emlékezet annak kapcsán is joggal tarthat számat a tudományos érdeklődésre, hogy képes a tudatba be nem kerülő, vagyis a tudatos identitásalkotás folyamatán kívül rekedt emléknymok megőrzésére. Az emlékezetnek, legalábbis potenciálisan, ezért volt mindig is reflexív kritikai jellege, illetve destabilizáló ereje. Mindez csoportszinten is érvényes: az emlékezet nem csupán a csoportidentitás és az aktuális csoportérdekek letéteményese, hanem egyúttal azoknak az emléknymoknak is a tárháza, amelyeknek adott esetben megfelelő lehet az intenzitásuk ahhoz, hogy kikezdjék a megszilárdult lenyomatokat, valamint hogy segítsenek megérteni a jelenbe vezető, illetve a jelent elfojtott vágyak és traumák képében megkérdőjelező folyamatokat.

Az említett elméleti perspektívából szemlélve megállapíthatjuk, hogy számos ország jelenlegi társadalmi diskurzusában az emlékezetnek két eltérő és tulajdonképpen egymással ellentétes megközelítésmódja domborodik ki. Az ún. „identitáspolitikák” a múltból kizárólag azt használják fel, ami a kiválasztott identitás megerősítését, valamint az általuk képviselt érdekek védelmét szolgálja. Mások ezzel szemben azért idézik fel a múltat, mert az újbóli feldolgozásra szorul.

A kettő semmi esetre sem tévesztendő össze egymással. A múlt „feldolgozásának” fogalma [Aufarbeitung] tulajdonképpen az emlékezeti munka egyik sajátosságához kapcsolódik. A visszaemlékezésnek ez a formája a – fájdalmas és nehezen feldolgozható emlékektől rendre megszabadulni igyekvő – felejtés spontán jellegű folyamatához, valamint a – fenntartani kívánt identitást veszélyeztető tényezők kiküszöbölésére törekvő – politikai akarat hasonló, ugyanakkor szándékos mechanizmusaihoz képest éppen a múlt legfájdalmasabb mozzanataival való tudatos szembesülésre irányul. Ez a folyamat indítja arra az egyént, hogy felelősséget vállaljon a múltjáért (Barazzetti–Leccardi 1997).

Kulturális hozzáállás a múlthoz

Az embereknek a múlthoz és az emlékezethez való kulturális hozzáállása életkoronként és nemenként, társadalmi csoportonként és osztályonként, vallásonként és kultúránként változó. A különböző országokban már eddig is szép számmal születtek

olyan tanulmányok, amelyek ezeket a kérdéseket járták körül. A panoráma túlságosan széles és összetett ahhoz, hogy valamennyi tanulmányt részletesen áttekintsük, arra azonban bátran vállalkozhatunk, hogy legfontosabb eredményeiket átfogó rendszerbe foglaljuk.

A szociológiai elemzésből mindenekelőtt arra derült fény, hogy az emberek emlékezete nem mindig egyformán működik, legalábbis nem mindig ugyanazok az eszközök állnak a rendelkezésünkre, hogy az emlékezést segítsék. Következésképpen az emlékezet nem mindig ugyanazokat a funkciókat és ugyanazt a rendeltetést tölti be. Ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb és legszembetűnőbb különbséget a csak szóbeli kultúrájú, illetve a kultúrájukat túlnyomórészt az írásbeliség révén közvetítő társadalmak között érhetjük tetten. Az írás elterjedése az emlékezet progresszív tárgyasulásának történetében meghatározó állomást jelentett (Leroi-Gourhan 1964). Az írásbeliséget nélkülöző társadalmakban a társadalmi emlékezetet jellemzően a ritualizált narratívák hordozták, az írás elterjedése azonban megváltoztatta az emlékezet szerepét és funkcióit. Az új feltételek két új emlékezteti eljárás kialakulását tették lehetővé: az emlékművek, szobrok és feliratok révén való megemlékezését, valamint a dokumentálását (Le Goff 1979).

Az írásbeliséget nélkülöző társadalmak meghatározó emlékezettechnikái az írásbeliség térhódításával párhuzamosan fokozatosan idejétműlttá váltak (Yates 1966). A modern kor kezdetén pedig a nyomtatás megjelenése még inkább felgyorsította ezt a folyamatot. Az emlékezet objektivizálása az intézményesítés újabb és újabb formáival gazdagodott, a közigazgatási, pénzügyi, diplomáciai, illetve családi dokumentumok szisztematikus felhalmozása folytán pedig egyre bürokratikusabb jelleget öltött. Később a fényképezés, majd a fonográf, végül pedig a számítógép feltalálásával a technológia kínált egyre több lehetőséget a múlt nyomainak minél pontosabb rögzítésére. Az emléknymok megőrzésére és reprodukálására tehát egyre fejlettebb módszerek jelentek meg. Az új találmányok „korábban elképzelhetetlen módon a jelen kézzelfogható közelségébe hozták a múltat” (Kern 1983, 38), és megváltoztatták az egyéni, valamint a kollektív emlékezés módját. Más megközelítésben megteremtették a lehetőségét egy olyan mértékben kibővült „társadalmi emlékezet” létrejöttének, amelyet az egyéni és kollektív emlékezetek többé nem voltak képesek teljes egészében asszimilálni. A társadalmi emlékezet befogadóképességének a technológia közvetítésével való hihetetlen mérvű bővülése egyike azoknak a legszembetűnőbb sajátosságoknak, amelyek az „objektív kultúra” nagyarányú előretörésének és a „szubjektív kultúra” viszonylagos háttérbe szorulásának tipikusan a modern társadalmakra jellemző ellentmondására utalnak – ahogy azt Simmel a múlt század elején megfogalmazta (vö. Simmel 1900/1977). A társadalomkutatás szempontjából ugyanakkor azt is lényeges megemlíteni, hogy ez a kollektív emlékezet nem feltétlenül ugyanúgy hozzáférhető mindenki számára. A múltra vonatkozó levéltári anyagok demokratikus kezelésének problémája ugyanis az új technológiák megjelenésével sem szűnt meg. A rendelkezésre álló információk potenciális bősége esetén például különösen megnő a befolyása azoknak az információs és dokumentációs központoknak, amelyek az információk összegyűjtését és terjesztését végzik (Gregory–Morelli 1994).

Vizsgálódásunk szempontjából a jellemzően az említett technológiai újítások szerepével összefüggő megállapításokon kívül azt is érdemes kiemelniük, hogy a modernitás

az emlékezetet illetően rendkívül ellentmondásos kulturális alakzat (Jedlowski 1989, 1990), amelyet mindenekelőtt a tradíciók állandó válsága jellemez: a múlt elveszíti a jövőt formáló korábbi normatív szerepét, a társadalmi élet folytonossága pedig folyamatosan megkérdőjeleződik. Az idő „felgyorsul”, a tárgyi környezet állandóan változik, ezzel együtt a tapasztalatok terét fokozatosan felváltja a jövővel kapcsolatos elvárások horizontja. Mindezek következtében a múlt mint jelenvaló múlt leértékelődik, ami elvezet ahhoz a felismeréshez, amely szerint a jelen, a múlt és a jövő élesen különválasztható (Koselleck 1979). A múlt ennek a felismerésnek a nyomán válik par excellence „elveszett idővé”, ami az absztrakt történelmi tudás kialakulásán kívül a nosztalgikus szemlélet előtt is teret nyit (nem véletlen, hogy a nosztalgia kifejezéssel csak a 18. század végén találkozhatunk először: vö. Davis 1975). Ezzel egyidejűleg új intézmények és tevékenységek jelennek meg: a múzeumok, a restauráció vagy a régiségkereskedelem a modernitást megelőzően például egyáltalán nem is léteztek.

A múlt leértékelődése, a múlttól való elszakadás valójában csak a 20. század elején, az avantgárd és a modernista mozgalmak előretörésével indult meg, és a „jelenközpon-tú álláspont” fokozatos térhódításával párhuzamosan jó egy évszázadon át egészen addig tartott, amíg a múlt teljesen el nem vesztette érvényét a jelen számára. A „jelenközpon-túság” előtérbe kerülését Simmel és más szerzők már a század elején előrevetítették, a jelen helyzetet posztmodernnek tekintő tudósok elemzéseiben pedig ma már kulcsmozzanatként szerepel ez a megközelítés (l. Harvey 1990). A múlt folyamatos kulturális értékesztését ezzel együtt több folyamat is ellensúlyozza. A modernitással párhuzamosan ugyanis az önéletrajzi emlékezetre mint az egyéni tudat felfedezésének privilegizált módjára egyre nagyobb figyelem irányult. Az önéletrajzi emlékezetet ma is kitüntetett figyelem övezi, az önéletrajz pedig a különféle társadalmi csoportok körében továbbra is különös érdeklődésre tart számot (Passerini 1988).

A gazdasági, háborús vagy politikai okok miatt az elmúlt században elindult emigrációs hullámmal összefüggő elidegenedés ugyanakkor rendkívüli értékkel ruházta fel az egyéni, családi és etnikai emlékezeteket. Határozottan állíthatjuk, hogy azok a jelenlegi mozgalmak, amelyek a kultúra és a politika metszéspontjában Európa különböző részein, illetőleg szerte a világon az etnikai, regionális és nemzeti identitások megerősítésén fáradoznak, egyáltalán nem fordultak el a múlttól. Vannak, akik ezt a jelenséget a posztmodern jeleként értelmezik, holott csak a modernitás ellentmondásosságát vetítik ki a posztmodernre. Ahogy már korábban is láttuk, az említett mozgalmak kapcsán rendkívül fontos momentum, hogy a múlttal való viszonyulásuk egyoldalú, hiszen az emlékezetet instrumentálisan használják fel: annak érdekében, hogy önnön politikai célkitűzéseikre szimbolikus megerősítést találjanak, módszeresen kerülnek mindazt, ami a múltban fájdalmas, problematikus, kellemetlen, esetleg zavaros lehetett. Az emlékezet ilyen jellegű felhasználása pontosan az ellenkezője annak, amit a múlt feldolgozásán és átértékelésén [Aufarbeitung] értettünk.

Arról, hogy a múlt feldolgozásának kérdése a modernitást illetően milyen óriási jelentőségű, a holokauszt példaértékű esete szolgáltat tanúbizonyságot. A holokauszt ugyanis olyan örökséget rótt napjaink kultúrájára, amellyel nem mindenki kíván számot vetni. Rajta keresztül a múlt arra szólít fel bennünket, hogy győzelmeink ünneplése és nézeteink folytonos igazolása helyett vessünk számot a történetekkel, próbáljuk meg jóvátenni bűneinket, és óva int attól, hogy újra elkövessük ugyanazokat az igazságtalansá-

gokat. Ez a holokauszttal szemben tanúsított magatartás, amelyet az iménti elgondolás sugalmaz, korántsem a legnépszerűbb vagy a legáltalánosabb. Lelkiismeretünk megnyugtatót sem várhatjuk tőle. Szerves része azonban annak a rendkívüli változatos-ságot mutató kulturális konstellációnak, amelyben napjainkban az emlékezetet vizsgáljuk. A felvázolt keretekben belül a legígéretesebb kutatási területek közül a továbbiakban azokra fogok szorítkozni, amelyek a média szerepével, illetve a különböző nemzedékek egymáshoz való viszonyával foglalkoznak.

Gyakran ismételt közhely, hogy a legújabb média szükségszerűen visszaveti a múlt iránti érdeklődést. A társadalomtudományi kutatás azonban ennél sokkal árnyaltabb képet fest. Először is meg kell jegyeznünk, hogy a média ma a különféle társadalmi csoportok emlékezetének egyik legfontosabb őrzője. A problémát az jelenti, hogy a média olyan bőséges információmennyiséget kínál mindannyiunk számára, amely egyfelől az identitásépítés szinte végeláthatatlan lehetőségét nyitja meg, másfelől merőben új szelekciós mechanizmusok kialakítását igényli. Másodsor, a modern kommunikáció alapvetően szóbeli és vizuális jellege folytán úgy tűnik, hogy a média nem is annyira megszünteti, mintsem megváltoztatja az egyéni és kollektív emlékek szerveződésének módját. A modern társadalmakat az ún. másodlagos szóbeliség térnyerése jellemzi (Ong 1982), amely az írásban és nyomtatásban meggyökeresedett szemléletmódokat megfosztja különös jelentőségüktől, ám mindeközben olyan elgondolásoknak is teret enged, amelyek a korábbi eszméket idézik vissza módosított formában.

Ami a különböző generációk egymáshoz való viszonyát illeti, a szociológusok egyik legfőbb kutatási területe a fiatalság „történelmi emlékezetének” hiánya. A fiatalok a kutatások tanúsága szerint teljesen érdektelennek mutatkoznak az iránt, hogy a múltat, illetve a korábbi nemzedékek örökségét beépítsék saját élményanyagukba. A valóságban természetesen ebben az esetben is árnyaltabb a kép: míg a fogyasztóközpontú szemlélet hatásainak leginkább kitett fiatalok jobban vonzódnak az emlékezet újszerű és kevésbé igényes formái, például a hagyományok mesterséges felélesztése iránt (l. revival-jelenség), addig a múlttal való folytonosság keresésének értékesebb, mélyebb formái jellemzően a politikai vagy politikai vonatkozású kérdések iránt érdeklődő fiatalok körében érhetők tetten. Az egyén emlékezethez való viszonyulása bizonyos fokig mindkét esetben idioszinkratikus; jóllehet azt, hogy ez a sajátos egyéni hozzáállása milyen megnyilvánulási formát ölt, a társadalmi diskurzus minősége is nagyban befolyásolhatja (Cavalli 1999).

Konklúzió

Ahogy az az eddigiekből is kitűnik, az emlékezetre irányuló társadalomtudományi vizsgálódás számos területre kiterjed, és rengeteg kérdésre keres választ. Segítségével a szociológia megközelítéséből kerülhetünk közelebb az emberi lét és az emberi tevékenységek időhöz kötött, tünékeny természetének megértéséhez, miközben rendre átfedésbe kerülünk a társadalomtudomány legfontosabb problémáival: az identitás kérdésével, a valóság konstrukciójával, a különféle mozgalmak és társadalmi intézmények szerepének elemzésével vagy éppen a modernitás és a posztmodern kérdéseinek bon-

colgatásával. Az elkövetkező években vélhetően mind az empirikus kutatás, mind pedig az elméleti gondolkodás terén figyelemre méltó előrelépésnek lehetünk majd szemtanúi. Konklúzió gyanánt szeretném kiemelni, hogy a lehetséges fejlődési irányok között véleményem szerint az „emlékezet alakzatainak” tanulmányozásán kívül (amin a múlt történéseinek megőrzését és továbbadását célzó konkrét működésmódokat értem) az „emlékeztetté vált gyakorlatok”, vagyis a múlt és a jelen folytonosságát a csoport számára biztosító szokásrendek vizsgálata is szerepet kell, hogy kapjon. Emlékeztetté vált gyakorlaton minden olyan, egy adott társadalmi csoportra jellemző sajátos viselkedési formát értek, amely idővel gyökeret ereszt, és képessé válik önmaga reprodukciójára. Ami az emlékezet különféle megnyilvánulási formáit illeti, a múltbéli gyakorlatok nem állandósulnak, hanem életünk változó körülményeihez igazodva folyamatosan átalakulnak, és szelektív módon épülnek be a szokásrendünkbe. Noha ezek a kulturális gyakorlatok ebben az értelemben a múlt jelenig tartó meghosszabbításáról gondoskodnak, egyúttal át is formálják a múlt örökségét. Az emlékeztetté vált gyakorlatok a különböző társadalmi csoportok folytonosságának kereteit megteremtő cselekvő, kognitív és elbeszélő szokásformák rendszerét jelentik. Kétségbevonhatatlan, hogy ezt a rendszert különböző jelentések, értékek és narratívák sokasága szövi át, amelyek egyúttal igazolják is az adott szokásformák létjogosultságát. Az emlékeztetté vált gyakorlatok rendszerének saját automatizmusa van, melynek révén a különböző csoportok emlékezte bármikor előhívható. Paul Connerton szavaival élve „a különböző társadalmi struktúrákra jellemző bizonyos »tehetetlenség«, melynek lényegét a társadalmi struktúrák definiálásával próbálkozó, jelenleg elfogadott nézetek egyike sem tudja megfelelően megragadni” (1989, 5). Ennek a tehetetlenségnek a meghatározása kifejezetten olyan feladat, amelyre az emlékezet elemzésével foglalkozó társadalomtudomány tűnik a legalkalmasabbnak. A probléma megoldása érdekében a kollektív emlékezetre nem tekinthetünk úgy, mint a múlt emléknymainak és emlékképeinek pusztá tárházára: a társadalmi emlékezetet tágabb nézőpontból vizsgálva gyakorlati, kognitív és érzelmi viszonyulások olyan összetett halmazaként kell felfogni, amely a múlt történéseit nem reflexív módon hozza a jelen közelségébe. Ezek a viszonyulások alakítják ki a világnak – a hermeneutika és a fenomenológia fogalmaival – a tapasztalat „előértelmezésével” jellemzett struktúráját, amelynek, történelmi lények lévén, mi magunk is szükségképpen részesei vagyunk. Ha pedig figyelembe vesszük azokat a sajátosságokat, amelyeknek köszönhetően az emlékezet különböző hatásmechanizmusok és önnön tehetetlensége folytán megteremti bennünk a múlt folytonosságát, valamint azt, hogy a múlt az emlékezetnek nevezett reprezentációk formájában ölt új alakot, és nyer új értelmet, akkor a tudományos vizsgálódás szempontjából a hermeneutikus paradigma tűnik a legalkalmasabb modellnek.

Az emlékezet paradoxona ráadásul az ún. hermeneutikai kör ellentmondásához is rendkívül hasonlatos: a jelen felépítményét a múlt konstruálja önnön örökségén keresztül, ezt az örökséget azonban a jelen szelektálja: bizonyos aspektusait megőrzi, más vonásait pedig feledésre kárhoztatja. Ugyancsak a jelen kiváltsága, hogy a történet sokszori elbeszélése által folyamatosan átformálja a múltból alkotott képünket.

Fordította: Holbok Zoltán

Irodalom

- Adorno, T. W. 1960. Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit. In *Gesammelte Schriften*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Assmann, J. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis*. München, C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung.
- Baiesi, N. – Guerra, E. (eds.) 1997. *Interpreti del loro tempo*. Bologna, CLUEB.
- Bakhurst, D. 1990. Social Memory in Soviet Thought. In D. Middleton – E. Edwards (eds.): *Collective Remembering*. London, Sage.
- Bakhurst, D. 2000. Memoria, identidad y psicología cultural. In Rivero, A. Rosa – Bellelli, G. – Bakhurst, D. (eds.): *Memoria colectiva e identidad nacional*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Barazzetti, D. – Leccardi, C. (eds.) 1997. *Responsabilità e memoria*. Roma, La Nuova Italia Scientifica.
- Bartlett, F. C. 1932/1995. *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 1988. *Modernity and the Holocaust*. Oxford, Basil Blackwell.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. 1966. *The Social Construction of Reality*. Garden City, NY, Doubleday.
- Bertaux, D. (ed.) 1981. *Biography and Society*. London, Sage.
- Billig, M. 1990. Collective Memory, Ideology and the British Royal Family. In Middleton, D. – Edwards, E. (eds.): *Collective Remembering*. London, Sage.
- Brossat, A. – Combe, S. – Potel, J. – Szurek, J. (eds.) 1990. *A l'Est: la mémoire retrouvée*. Paris, La Découverte.
- Bruner, J. 1991. The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18.
- Bruner, J. 1995. The Autobiographical Process. *Biographical Research*, 14.
- Burgos, M. 1989. Life Stories. Narrativity and the Search for the Self. *From Life to Life Story*, 5.
- Butler, T. (ed.) 1989 *Memory. History, Culture and the Mind*. Oxford, Basil Blackwell.
- Cavalli, A. (ed.) 1985. *Il tempo dei giovani*. Bologna, Il Mulino.
- Cavalli, A. 1991. Lineamenti di una sociologia della memoria. In Jedlowski, P. – Rampazi, M. (eds.): *Il senso del passato*. Milano, Angeli.
- Cavalli, A. 1999. Educare la società civile. In C. Leccardi (ed.): *Limiti della modernità*. Roma, Carocci.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge Cambridge University Press.
- Davis, F. 1975. *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York, Free Press.
- De Connick, F. and Godard, F. 1990. L'approche biographique a l'épreuve de l'interprétation. *Revue Française de Sociologie*, 31.
- Elster, J. (ed.) 1985. *The Multiple Self*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ferrarotti, F. 1990. *Time, Memory and Society*. London, Greenwood Press.
- Gallerano, N. (ed.) 1995. *L'uso pubblico della storia*. Milano, Angeli.
- Gedi, N. – Elam Y. 1996. Collective Memory. What is it? *History and Memory*, 1 (8).
- Gregory, T. – Morelli, M. (eds.) 1994. *L'eclisse delle memorie*. Roma-Bari, Laterza.
- Habermas, J. 1986. Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. *Die Zeit*, 7.
- Halbwachs, M. 1925/1994. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel.
- Halbwachs, M. 1950/1997. *La mémoire collective*. Paris, Albin Michel.
- Harré, R. (ed.) 1992. New Methodologies: The Turn to Discourse. *American Behavioral Scientist*, 36 (1).
- Harvey, D. 1990. *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Basil Blackwell.
- Hobsbawm, E. J. – Ranger, T. (eds.) 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jay, M. 1982. Anamnestic Totalization. *Theory and Society*, 1.

- Jedlowski, P. 1987. Introduzione. In M. Halbwachs (ed.): *La memoria collettiva*. Milano, Unicopli.
- Jedlowski, P. 1989. *Memoria, esperienza e modernità*. Milano, Angeli.
- Jedlowski, P. 1990. Simmel on Memory. In Kaern, M. – Phillips, B. S. – Cohen, R. S. (eds.): *Georg Simmel and Contemporary Sociology*. Dordrecht, Kluwer.
- Kern, S. 1983. *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Cambridge, Harvard University Press.
- Koselleck, R. 1979. *Vergangene Zukunft*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Lavabre, M.C. 2000. Usages et mésusages de la notion de mémoire. *Critique internationale*, 7.
- Le Goff, J. 1979. Memoria. *Enciclopedia Einaudi*, vol. VIII., Torino, Einaudi.
- Leroi-Gourhan, A. 1964. *Le geste et la parole*. Paris, Albin Michel.
- Löwenthal, D. 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MacIntyre, A. 1981. *After Virtue*. London, Duckworth.
- Maciotti, M. I. (ed.) 1985. *Biografia, storia e società*. Napoli, Liguori.
- Maines, D. R. – Katovich, M. A. – Sugrue, N. M. 1983. The Sociological Import of G.H. Mead's Theory of the Past. *American Sociological Review*, vol. 48.
- Marcuse, H. 1955. *Eros and Civilization*. New York, The Beacon Press.
- Melucci, A. 1996. *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Melucci, A. – Diani, M. 1992. *Nazioni senza stato*. Milano, Feltrinelli.
- Middleton, D. – Edwards, E. (eds.) 1990. *Collective Remembering*. London, Sage.
- Namer, G. 1987a. *Mémoire et société*. Paris, Klincksieck.
- Namer, G. 1987b. *La commémoration en France*. Paris, Klincksieck.
- Namer, G. 1994. Postface. In Halbwachs, M. (ed.): *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel.
- Namer, G. 1997. Postface. In Halbwachs, M. (ed.): *La mémoire collective*. Paris, Albin Michel.
- Nora, P. 1978. La mémoire collective. In Le Goff, J. (ed.): *La nouvelle histoire*. Paris, Retz-CEPL.
- Nora, P. (ed.) 1984–86. *Les lieux de la mémoire*. Paris, Gallimard.
- Ong, W. J. 1982. *Orality and Literacy*. London, Methuen.
- Paolicchi, P. 2000. Recordar y relatar. In Rivero, Rosa, A. – Bellelli, G. – Bakhurst, D. (eds.): *Memoria colectiva e identidad nacional*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Passerini, L. 1988. *Storia e soggettività*. Firenze, La Nuova Italia.
- Passerini, L. (ed.) 1992. *Memory and Totalitarianism*. Oxford, Oxford University Press.
- Ricoeur, P. 1991. Narrative Identity. In Wood, D. (ed.): *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*. London, Routledge.
- Rossi, P. (ed.) 1988. *La memoria del sapere*. Roma–Bari, Laterza.
- Schmidt, S. J. (ed.) 1991. *Gedächtnis. Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Schudson, M. 1987. Preservation of the Past in Mental Life. *Quarterly Newsletter of the Laboratory of Human Cognition*, 1.
- Schwartz, B. 1982. The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. *Social Forces*, 61.
- Schwartz, B. 1990. The Reconstruction of Abraham Lincoln. In Middleton, D. – Edwards, E. (eds.): *Collective Remembering*. London, Sage.
- Schwartz, B. – Zerubavel, E. – Barnett, B.M. 1986. The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory. *Sociological Quarterly*, 2 (27).
- Shils, E. 1981. *Tradition*. Chicago, Chicago University Press.
- Simmel, G. 1900/1977. *Philosophie des Geldes*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Taylor, C. 1989. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Vidal-Naquet, P. 1987. *Les assassins de la mémoire*. Paris, La Découverte.

- Wagner-Pacifici, R. – Schwartz, B. 1991. The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past. *American Journal of Sociology*, 97 (2).
- Yates, F. 1966. *The Art of Memory*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Zolberg, V. 1996. Museums as Contested Sites of Remembrance: The Enola Gay Affair. In MacDonald, S. – Fyfe, G. (eds.): *Theorizing Museums. Representing Identity and Diversity in a Changing World*. Oxford, Basil Blackwell.

Paolo Jedlowski

Szociológus Olaszországban és az Egyesült Államokban végezte tanulmányait. 1992-től 2004-ig a Calabriai Egyetem, majd a Nápolyi Egyetem professzoraként tevékenykedett. Tanított Svájcban, a Luganói Egyetemen is. Tudományos érdeklődése elsősorban a szociológia kulturális aspektusaira, valamint a szociológia történetére irányul, jelentősebb munkái a kollektív emlékezet kérdéskörét járják körül fenomenológiai megközelítéssel. Két átfogó szociológiatörténeti mű és számos tanulmány szerzője. Georg Simmel, Maurice Halbwachs, Alfred Schütz és Peter L. Berger munkáinak olasz nyelvű kiadásait is ő szerkesztette.

E-mail: jedlowsk@unica1.it

Zsigó Dávid

Bloghálózatok rejtett közössége

Bevezetés

Fél évvel ezelőtt a magyar online médiaipar egyik vezetőjével a blogszolgáltatók üzleti lehetőségeiről beszélgettünk. Akkori állítása szerint azért éri meg blogot üzemeltetni, mert a blogok köré online közösségek szerveződnek, melyeknek a tagjait már könnyedén át lehet terelni a profitábilis szolgáltatásokhoz, mint ahogy az korábban az Index fórumok esetében is történt. A blogok köré szerveződő közösségek léte azonban nem volt nyilvánvaló számomra, így feltettem magamnak a kérdést: Valóban léteznek online közösségek a blogok körül?

Dolgozatomban arról a kutatásról adok számot, melynek során tizennégy zenei blog mintáján vizsgáltam, hogy létrejön-e hálózat az egyes blogok között, és ha igen, az milyen jellemzőkkel írható le. Fő kérdésem az volt, hogy kialakul-e a virtuális közösség valamilyen formája a bloghálózat keretein belül. A kérdések megválaszolásához először a blogok közötti digitális kapcsolatokat és a bloggerek egymás blogjain megjelenő üzeneteit vizsgáltam, majd kérdőíves technikával feltérképeztem a mintában szereplő bloggerek közötti kapcsolati háló sűrűségét, s végül mélyinterjúk segítségével igyekeztem megismerni a kapcsolatok valódi tartalmát és jelentőségét a résztvevők szempontjából.

Online közösségek és kapcsolatok

Az online közösségek számos eltérő meghatározása ismeretes, ám a számítógéppel közvetített kommunikáció (CMC) mindegyikben jelen van. Matzat értelmezése szerint egy online közösség olyan emberek csoportja, akik számítógépes eszközök segítségével kommunikálnak egymással, és ez a kommunikáció alapvetően az egyének közös érdeklődése körül összpontosul (Matzat 2004). A közös érdeklődés, a közös célok és az elektronikus úton való kommunikáció más szerzők felfogásában is megjelenik az online közösségek fő ismérveként (Dennis–Poothari–Natarajan 1998, Figallo 1998). Ezek a szerzők csupán a közös érdeklődést, a közös témát hangsúlyozzák, értelmezésükben az érzelmi háttér nem feltétlenül csoportképző ismérv. Ezzel szemben Rheingold értelmezésében fontos szempont az „érzelmi érintettség” és a „kapcsolat személyes jellege” is (Rheingold 1993).

A virtuális közösségek definiálásában megjelenik az a szempont is, hogy az adott személy milyen gyakorisággal vesz részt az adott közösség életében. Legtöbbször az egyének csatlakoznak egy közösséghez, majd rendszeresen látogatják azt (Hiltz–Wellman 1997), szélsőséges esetekben azonban kialakulhat a közösségtől való függőség is (Hiltz 1984). Habár azt illetően még nem jött létre konszenzus, hogy milyen gyakoriságú részvétel tesz valakit egy közösség aktív tagjává, a leggyakrabban elfogadott nézet szerint a

virtuális közösségek tagjai egymással „rendszeresen” kapcsolatba lépő egyének (Smith 1999). Egy átfogó definíció a következőképpen határozza meg az online közösségek fogalmát: „közös érdeklődési körrel és szokásokkal rendelkező emberek csoportja, akik szervezett keretek között, az internet segítségével rendszeresen és tartósan kommunikálnak egymással” (Ridings–Gefen–Arinze 2002, 273).

Az 1990-es években nagy érdeklődést keltő kutatási témává vált az a kérdés, hogy az online közösségek tagjai között mennyiben állnak fenn valós kapcsolatok. A probléma háttérben az a nézet áll, miszerint az internetes kapcsolatok a hagyományos kapcsolatoknál kisebb jelentőségűek. Ennek fő oka az, hogy az online világ a személyes érintkezés hiányában szenved. A hétköznapi életben a kommunikáció fontos elemei ugyanis a gesztikulálás, a mimika, a hanglejtés vagy a testbeszéd, az internetes kommunikáció során azonban ezeknek csupán a helyettesítői (az ún. emotikonok) jelennek meg. A kommunikációs korlátok leküzdésének eszköze lehet még a kedves, személyes kifejezések elhelyezése a szövegben, valamint az online kommunikáció kiegészítése hagyományos kommunikációs formákkal (Parks–Floyd 1996). Az online világban mindazonáltal – éppen e hiányosságok következtében – gyengébb kötelékek alakulnak ki az emberek között.

Wellman és Gulia kiemelik, hogy az online és offline kapcsolatokat nem lehet teljesen elkülönülten vizsgálni, hiszen az online kapcsolatok is mindennapjaink részét képezik (Wellman–Gulia 1999). Álláspontjuk szerint mind az online, mind az offline érintkezésnek, illetve mind a gyengébb, mind a szorosabb kapcsolatoknak megvan a maguk funkciója, tehát mindkét fajta kapcsolat fenntartása és ápolása egyaránt fontos.

Sassenberg az online közösségek jellemzésekor a csoporthoz való tartozás érzését emeli ki (Sassenberg 2002). Peter Kollock vizsgálatai (Kollock 1999) arra az érdekes megállapításra vezettek, hogy az emberek olyan dolgokban is segítenek egymásnak online, amelyekben offline ezt nem vagy csak ellenszolgáltatás fejében tennék meg. Kollock felhívja továbbá a figyelmet Wellmann és Gulia (1999), valamint Rheingold (1993) tanulmányaira, melyek szerint azok, akik rendszeresen segítik a többieket, gyorsabb és több segítségre számíthatnak a csoporttól. Ezek a szerzők erős normák és szankciók meglétének, illetve kimutatásának a lehetőségét is elének tárják.

Ridings és Gefen arra a kérdésre keresték a választ, hogy az egyének miért csatlakoznak online közösségekhez (Ridings–Gefen–Arinze 2002). Korábbi tanulmányokra és elméletekre támaszkodva több lehetséges motivációs tényezőt is összegyűjtöttek. Ilyen például az, hogy az egyén számára értékes információhoz lehet jutni egy-egy virtuális közösség keretein belül. További motiváló tényező lehet az érzelmi támogatás, a csoporthoz való tartozás érzete, a személyes problémák megbeszélésének lehetősége. Sokan azért csatlakoznak online közösségekhez, hogy ott barátokra, illetve hasonló érdeklődésű emberekre leljenek. Mások kikapcsolódásnak, szórakozásnak tekintik a virtuális közösségekben való részvételt.

A „hírnév” motivációs szerepével Daniel Stewart foglalkozik behatóan (Stewart 2005). A hírnév kérdésköre a jelen kutatás szempontjából is releváns, mivel az egyik hipotézis éppen erre épül. A „hírnév” az online közösségek esetében természetesen az adott közösségen belüli hírnevet jelenti, fakadhat azonban abból is, hogy a közösség tagjai az offline világban is kapcsolatban állnak egymással, és az offline státusukat, mondjuk úgy, magukkal viszik az online közösségbe.

Az internethasználatnak a társas kapcsolatokra gyakorolt hatásaival viszonylag bőséges irodalom foglalkozik. Parks és Floyd az online kapcsolatok vizsgálatakor két szembenálló felfogást mutatnak be (Parks–Floyd 1996). Az egyik álláspont szerint az internetes kapcsolatok felszínesek, személytelenek és gyakran ellenségesek. Azok a szerzők, akik így gondolkodnak, azt feltételezik, hogy a virtuális világban csak „látszatközösségek” jönnek létre (Berry 1993). Elsősorban a kilencvenes évek elején fogalmazódtak meg hasonló vélemények, amelyeket leginkább arra alapoztak, hogy az online anonimitás nagyobb teret enged az agresszióknak, az ellenséges vagy normasértő viselkedésnek. Az ezzel ellentétes álláspont szerint az internet lehetőséget nyújt új személyes kapcsolatok és új közösségek kialakítására. E szerint a felfogás szerint (McKenna–Green–Gleason 2002) az anonimitás, az elszigeteltség és a sok hasonló érdeklődésű ember virtuális jelenléte megkönnyíti erős kapcsolatok kialakítását főként olyan emberek számára, akik egyébként magányosak vagy félénkek. Erős és stabil kapcsolatok nagyobb valószínűséggel alakulnak ki olyan egyének között, akik hasonló érdeklődésűek, illetve akiket hasonló attitűdök jellemeznek. Az ilyen emberek köre korlátozott, de az internet lehetővé teszi, hogy ezek nagyobb számban találjanak hozzájuk hasonló embereket, leküzdvé a fizikai korlátokat. Az anonimitás legfontosabb szerepe abban áll, hogy online az emberek gyakran többet árulnak el magukról, őszintébbek, és a kapcsolatokat nem terheli meg olyan gátló, előítéletesre okot adó tényezők, mint például a nemi vagy faji hovatartozás, a kor vagy a külső megjelenés. Parks és Floyd (Parks–Floyd 1996) kutatási eredményei szerint az, hogy valaki kialakít-e online kapcsolatokat, nem elsősorban a személyiségvonásai vagy demográfiai jellemzői alapján dől el, hanem sokkal inkább az e téren szerzett tapasztalatok függvényében. McKenna és szerzőtársai ezzel szemben azt mutatják ki, hogy a személyiségbeli jellemzők nagyban befolyásolják, hogy valaki mennyire nyílik meg és bontakozik ki az interneten (McKenna–Green–Gleason 2002). Megállapítják, hogy azok, akiknek kevesebb hagyományos kapcsolatuk van, illetve magányosak, nagyobb valószínűséggel alakítanak ki online kapcsolatokat.

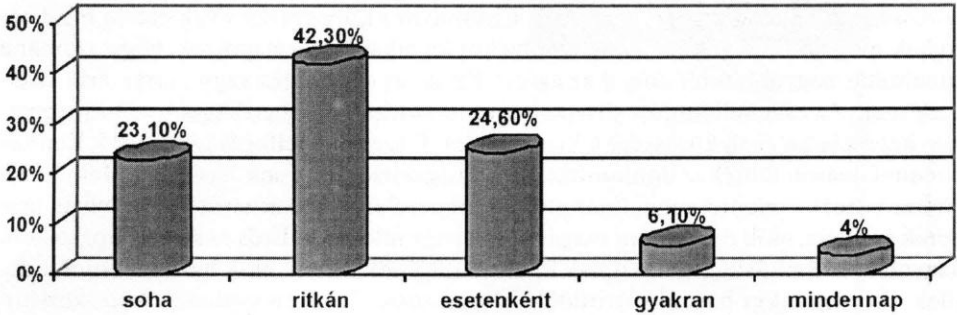
A blogok körül kialakuló online közösségek

Mennyiségi adatok

„A blogok olyan rendszeresen frissített honlapok, amelyeknek a tartalma meghatározott időközönként, fordított időrendi sorrendben jelenik meg” (Schmidt 2007). Az egyes közleményekhez az olvasók általában „kommenteket” fűzhetnek, és az egyes blogok gyakran tartalmaznak *más blogokhoz vezető linkeket*. Az így kialakult rendszert nevezzük *blogoszférának*. A blogoszféra méretéről lehetetlen pontos információt adni, csak becslésekkel élhetünk: „A létező blogok pontos száma egy adott időpillanatban – a blogoszféra dinamikus és decentralizált jellegéből fakadóan – nem határozható meg. A blogok száma az elmúlt években rohamosan nőtt, bár a közelmúltban a növekedés üteme lassulni látszik.” (Sifry 2007)

A magyarországi blogoszféra méretére vonatkozóan az ITTK (Információs Társadalom és Trendkutató Központ) panelvizsgálatából származó adatokat használtam fel

(ITTK-NRC 2008).¹ A felméréshez igénybe vett minta reprezentatív volt a Magyarországon lévő internetfelhasználók teljes populációjára nézve. A blogoszféra kiterjedésére a „Szokott-e ön blogot olvasni?” kérdésre adott válaszokból következtethetünk, melyeknek a megoszlását az 1. ábra mutatja be.

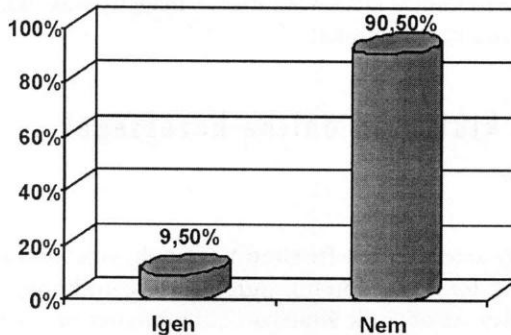
1. ábra

Szokott-e ön blogot olvasni?

(Forrás: ITTK-NRC 2008)

A minta körülbelül tíz százalékát alkotják azok, akik „meglehetősen gyakran” vagy „rendszeresen” olvasnak blogokat, ami Magyarország internetfelhasználó népességére vetítve körülbelül 370 000 embert jelent.²

A blogot író személyek számát az alábbi kérdés volt hivatott felderíteni: „Írt-e Ön az utóbbi egy hónapban blogbejegyzést?” A válaszok megoszlása a 2. ábrán látható.

2. ábra

Írt-e Ön az utóbbi egy hónapban blogbejegyzést?

(Forrás: ITTK-NRC 2008)

¹ Az adatokat ezúton szeretném megköszönni Rab Árpádnak, az ITTK kutatójának.

² Magyarországon 2007-ben körülbelül 3,7 millió fő használta az internetet.

A válaszadók közel tíz százaléka írt blogbejegyzést az adott időszakban, aminek alapján Magyarországon közel 370 ezren blogolnak. Az eredmények értelmezésekor azonban figyelembe kell venni azt, hogy az ezer megkérdezettből összesen hétszázötvenen válaszoltak a blogírással kapcsolatos kérdésre.

A blogközösségek korábbi vizsgálatai

A szociológiai jellegű vizsgálatok közül kevés foglalkozik a blogoszféra leírásával és mechanizmusainak feltárásával. A tudományos igényű kutatások némelyike az itt kialakuló hálózatok strukturális vizsgálatára törekszik, olyan témákra koncentrálna, mint például az információáramlás a blogoszférában (Adar–Adamic 2005, Herring et al. 2005). Ezek a vizsgálatok elsősorban a hálózatelméleti gondolkodást alkalmazzák a blogoszférára.

Egy másik kutatási irányzat az ún. strukturációs elmélet (*sociological structuration theory*) megközelítésével vizsgálja a blogokat. E szerint az elmélet szerint minden társadalmi cselekedetet „a struktúra és a képviselő kettőssége” határozza meg (Giddens 1984). A blogokra alkalmazva az elméletet: a blogger egy meghatározott szoftvert használ meghatározott kommunikációs cél elérésére. Három kiemelendő strukturális elem különböztethető meg: a szabályok, a kapcsolatok és a kód (Schmidt 2007). Az elmélet alapján végzett kutatások szerint egyes blogközösségeknek eltérő procedurális szabályaik vannak, amelyek önmagukban a kapcsolatok mértékére utalnak. Csak azok tekinthetők a közösség tagjainak, és azok tudják kommunikációs céljaikat elérni, akik ezeket a szabályokat ismerik és követik (Wei 2004).

A kapcsolatok két fő csoportja különböztethető meg: a blog tartalmába ágyazott hipertextkapcsolatok (digitális linkek), amelyek honlapokat kötnek össze, valamint a szociális kapcsolatok, amelyek a blogok szerzői között jöhetnek létre. A digitális linkek különféle szoftvermechanizmusok útján jönnek létre (permalink, *trackback*, kommentek), esetenként automatikusan, máskor a blogger aktív közreműködésével. Ezek a digitális linkek sokszor a társas kapcsolatok jegyeit is magukon viselik, hiszen lehetséges, hogy a blog szerzőjével egyező vagy eltérő vélemény kifejezésre juttatása jelenik meg bennük. Hálózatelméleti megközelítéssel nézve mikroszinten az egyének bizonyos forrásokra irányítják a figyelmet a digitális linkek és a kommentek által, amelyek így a szűrés és felerősítés funkcióit látják el. Makroszinten a linkek és kommentek hálózatos struktúrát eredményeznek, amelyet az „erőtörvény” (*power law*) jellemez.

Egyes kutatók a blogoszférát az egyéni vélemények, gondolatok közlésének színtereként és azon túl az online közösségek kialakulására módot adó területként értékelik, ahol hasonló érdeklődésű egyénekből álló csoportok kialakulására és fenntartására van lehetőség (Wei 2004).

Fontos megjegyezni, hogy nem minden virtuális csoport alkot virtuális közösséget. Anita Blanchard egy erre vonatkozóan végzett kutatásának ismertetését a virtuális közösségek ismérveinek összefoglalásával kezdi (Blanchard 2004). Szerinte először azokat a virtuális helyeket kell azonosítani, ahol az egyének kapcsolatba léphetnek egymással: ezek az ún. virtuális telepek, amelyeken belül léteznek a virtuális közösségek.

Arra keresi a választ, hogy a blogoszférán belül mozgó egyének halmazai jellemezhetőek-e közösségként. Végeredményben arra a megállapításra jut, hogy a blogok körül kialakuló csoportok szigorúan véve nem tekinthetők virtuális közösségnek, csak bizonyos aktív olvasók, „kommentezők” szűk köréről beszélhetünk (uo.).

Anjo Anjewierden és Lilia Efimova a közösség nyomainak felderítésével foglalkozó cikkükben (Anjewierden–Efimova, 2006) eszközkészletet ajánlanak az olvasóknak a blogok átfogó vizsgálatához. Véleményük szerint egyre több forrás támasztja alá, hogy a blogok körül szociális struktúrák alakulnak ki, s ezek hatással vannak a blogolás normáira és gyakorlatára. A blogkutatást a régészeti kutatásokhoz hasonlítják abból a megfontolásból, hogy a közösség tagjai ún. digitális nyomokat hagynak maguk után, amelyek gyakran közösségük meghatározó jegyei.

A blogközösségek kutatásának egy újabb megközelítése Nancy White-től származik, aki a blogközösségek három olyan típusát azonosítja, amelyek – véleménye szerint – a leggyakrabban fordulnak elő a blogoszférában (White 2006). Elsőként a *blogcentrikus közösséget* emeli ki, ami egy személy, egy szervezet vagy egy ügy blogja körül alakul ki. Magához vonzza az embereket, akik végül a közösséget alkotják, melynek kifejlődésében meghatározó szerepet játszanak a fő „kommentelők”, akik további olvasókat is vonzanak az oldalra. A második típust a *témacentrikus közösségek* alkotják, amelyekre az jellemző, hogy közös témával foglalkozó blogok között jönnek létre. (Ilyen téma lehet pl. az étkezés, a kismamaság, a politika, az utazás stb.). Ahogy ezek növekednek, egyre inkább hálózatos jellegűvé válnak, és a hálózaton belül egy-egy specifikus témában újabb közösségek formálódhatnak. Végül a harmadik típusba a *közösségcentrikus blogközösségeket* sorolja, amelyek egy meghatározott platformon működő bloggerek és blogolvasók összességét foglalják magukban. Az ilyen, gyakran regisztrációs követelménnyel védett közösségek tagjai közelebb állnak egymáshoz, mint az előző két típusban. Ezekben a közösségekben kisebb hangsúlyt fektetnek a digitális linkekre, fontosabb, hogy ki kinek a blogján „kommentezik”.

A zenei blogok vizsgálata

Kérdések

Kérdéses volt számomra, hogy létezik-e hálózat a bloggerek között, azaz a vizsgált blogok közösségeiben kialakulnak-e hálózati funkciók. Megvizsgáltam a hálózat jellemzőit, struktúráját és kiterjedését. A kutatás elsősorban a bloggerek között létrejövő társas kapcsolatokra és bloggerek által alkotott online közösségek működésére irányult: arra voltam kíváncsi, hogy ezek valóban virtuális közösséggé formálódnak-e, és ha igen, annak más virtuális közösségekhez viszonyítva milyen sajátosságai vannak. A kutatás fő kérdései tehát a következők voltak:

1. Kialakul-e hálózat a blogok, illetve a bloggerek között?
2. Amennyiben létrejön, az milyen jellemzőkkel írható le?
3. Létezik-e a virtuális közösség valamilyen formája a hálózaton belül?
4. Amennyiben igen, az milyen jellemzőkkel írható le?

Kutatási módszerek

A kutatás célja bizonyos típusú online közösségek vizsgálata, s ezen belül az internetes blogok és bloggerek közötti kapcsolatokra vonatkozó következtetések megfogalmazása volt, ám a fenti kérdések megválaszolásának lehetőségét önmagában egyetlen különálló vizsgálati módszer sem tette lehetővé. Ezért olyan átfogó és összetett elemzési technikát választottam, amely áthidalja a kérdések összetettségéből fakadó problémákat, és alkalmas a blogok és bloggerek közötti kapcsolatok, valamint a blogokból felépülő hálózat együttes feltérképezésére.

Mindenekelőtt szükség volt a vizsgált blogok közötti digitális kapcsolatok (URL linkek) összegyűjtésére. Mérnem kellett továbbá a blogok közötti kapcsolatok egy másik megnyilvánulási formáját, a „kommentek” számát és irányát is, hogy feltérképezhessem az egyes blogok szerzőitől származó, más blogokon publikált tartalmak megjelenését. Ezenkívül meg kellett ismernem a blogok szerzőinek a többi blog szerzőihez fűződő kapcsolatait is, amihez online kérdőíves módszert alkalmaztam: a kérdőívet a mintában szereplő bloggerek közül kilencen töltötték ki.³ A megkérdezetteknek a mintába került többi bloggerre vonatkozóan meg kellett határozniuk a közöttük fennálló társas kapcsolat minőségét, a válaszlehetőségek közül választva mind a személyes, mind a virtuális ismeretség minőségére vonatkozóan:

- „Személyes ismeretség: 1. nem, 2. arcról, 3. dumáltunk már, 4. találkozáskor dumálunk, 5. rendszeresen találkozunk, 6. barátom/barátnőm.”
- „Virtuális ismeretség: 1. nem, 2. névről ismerős, 3. blogját ismerem, 4. blogját olvasom, 5. volt privát kommunikáció köztünk,⁴ 6. rendszeres privát kommunikáció, 7. online projektünk van.”

A kérdőívben arra a kérdésre is válaszolniuk kellett a bloggereknek, hogy a mintában szereplő többi bloggert saját blogjának írása előtt vagy azután ismerte-e meg, és ismerkedésük milyen formában történt:

- „Blogom írása előtt: 1. ismertem személyesen, 2. ismertem virtuálisan,⁵ 3. nem ismertem.”
- „Blogom írása után: 1. ismertem személyesen, 2. ismertem virtuálisan, 3. nem ismertem.”

Végül fel kellett térképeznem a bloggereknek a blogolással kapcsolatos normáit és attitűdjeit, és meg kellett ismernem a többi bloggerhez fűződő kapcsolataik jelentését és jelentőségét is. Ehhez mélyinterjúkat folytattam az egyes blogok tulaj-

³ Good bye Paris, Alice, Sam Spade, Mizeka, Söcsö, Csoo-Gurkaserpa (egynek számítva), Rolo, Stercomaci, Vegyeskazetta.

⁴ A privát kommunikáció rendszeres kommentezést vagy a két blogger közötti e-mail váltást jelentett.

⁵ Ebben az esetben a virtuális ismeretséget az alábbi leírással határoztam meg, ami a kérdőívben is olvasható volt: „Privát üzenetet váltottatok korábban, vagy rendszeresen olvasod és kommentezed a blogját?”

donosaival. Az interjúk online formában, szöveges üzenetek váltásával (chat keretében) készültek, és átlagosan egy órát vettek igénybe. A beszélgetésekhez előre elkészítettem egy kérdésvázlatot, az alábbi logikát követve: Bevezető, 1. blokk: a blogger viszonya a saját blogjához, 2. blokk: a blogolással kapcsolatos általános vélekedése, 3. blokk: a „bloggerek mint közösség” szemlélettel kapcsolatos vélekedése, 4. blokk: zárás.

Mintavétel

A mintába kerülő blogok kiválasztásának az első kritériuma az volt, hogy a blogok egy témáról szóljanak (popzene). Az elemzés kivitelezhetőségét szem előtt tartva további feltételelem volt, hogy magyar nyelvűek legyenek, hogy a három jelentős magyarországi blogszolgáltató egyikén legyenek regisztrálva, és természetes személyhez tartozzanak, vagyis ne legyen intézményi hátterük.

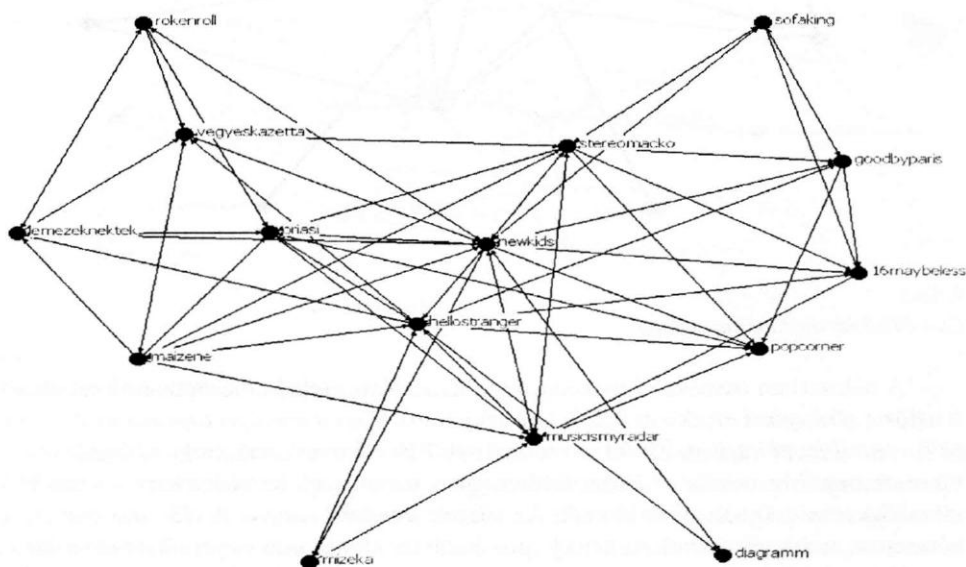
A második lépés a vizsgálandó blogok konkrét kiválasztása volt. Itt azt tartottam szem előtt, hogy a bloghálózat magában hordozza az online közösség kialakulásának lehetőségét. Ezért egy tetszőlegesen kiválasztott blog linkjeiből kiválasztottam azokat, melyek megfeleltek a fenti kritériumoknak, és így egy összesen 15 elemből álló mintát alakítottam ki a kutatás számára. Végeredményben tehát a teljes magyar bloghálózat egy kiválasztott alcsoportján belül, egy feltételezett központ köré szerveződő bloghalmazból nyertem a mintámat, melyet a következő blogok alkottak:

	<i>Blog neve</i>	<i>Blog szerző(i)</i>	<i>Blog URL</i>
1	16 maybe less	Ursula	www.16maybeless.freeblog.hu
2	diagram	Diagramm	www.diagram.freeblog.hu
3	good bye paris	Goodbeyeparis	www.goodbyeparis.blog.hu
4	hello stranger	Alice	www.hellostranger.blog.hu
5	lemezek nektek	Lemez nektek	www.lemezeknektek.freeblog.hu
6	mai zene	Sam spde	www.maizene.freeblog.hu
7	minden zenében kanál	Mizka	www.mizka.blog.hu
8	music is my radar	Söcső	www.musicismyradar.blog.hu
9	new kids on tge blog	Csoo, Gurkaserpa	www.newkidsontheblog.blog.hu
10	oriasi	Rolo, Zsenya, Toszi	www.oriasi.blog.hu
11	popcorner	Popcorner	www.popcorner.blog.hu
12	things you don't have to know about music	Megmondó	http://rakenrol.blog.hu/
13	sofa king	Vargyai	http://lets-have-a-war.blogspot.com/
14	stereomackó	Stereomacko	http://stereomacko.blog.hu/
15	vegyeskazetta	Vegyeskazetta	http://vegyeskazetta.blog.hu/

A vizsgálat eredményei

A blogok közötti digitális kapcsolatok

Az első feladat a blogok közötti digitális linkek révén létrejövő hálózat feltérképezése volt. Ennek az volt a célja, hogy kiderítsem, létezik-e egyáltalán valamiféle hálózat a vizsgált blogok között, és amennyiben igen, annak melyek a jellemzők.

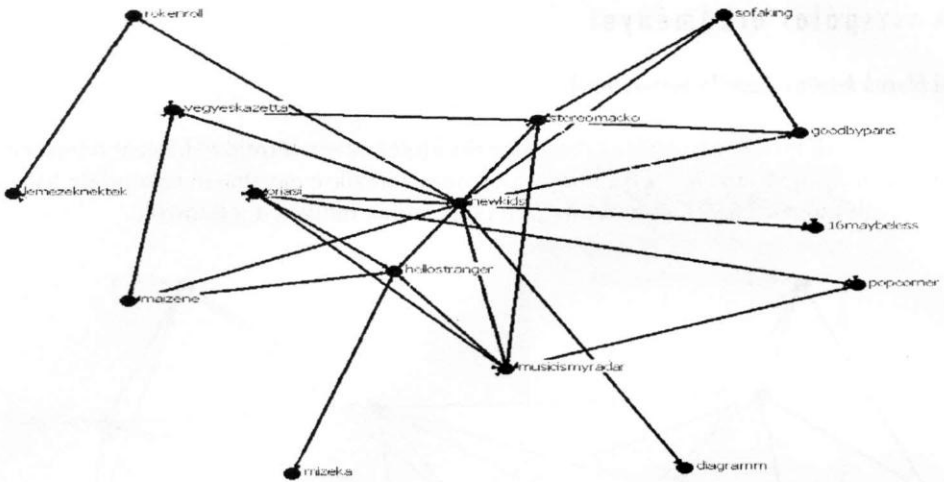

3. ábra

A vizsgált blogok közötti digitális kapcsolatok gráfja

A gráfon kirajzolódó hálózatban összesen 75 relációs kapcsolat található, azaz 75 link mutat valamelyik blogból egy másikra. A hálózat *sűrűségének* értéke 0,357, ami azt jelenti, hogy a lehetséges kapcsolatok 35,7 százaléka létezik a valóságban. Ebből az is következik, hogy a blogok jelentős része nem hivatkozik a hálózat többi tagjára, ugyanis a lehetséges kapcsolatok 64,3 százaléka a valóságban nem létezik. Az adatok *standard szórása* 0,479, ami majdnem másfélszerese az átlagértéknek, tehát a kapcsolatok eléggé egyenlőtlenül oszlanak meg a blogok között.

Amennyiben két blog között csak a kölcsönös egymásra hivatkozást tekintjük kapcsolatnak, az adatok alapján az alábbi gráf rajzolható fel:

4. ábra

Csak kölcsönös digitális kapcsolatok

A hálózatban összesen huszonöt ilyen kapcsolatot jelző kölcsönös link található. A hálózat *sűrűségének* értéke itt 0,233, ami azt jelenti, hogy *a lehetséges kapcsolatok 23,3 százaléka létezik a valóságban*. Ebből az eredményből az is következik, hogy a blogok jelentős része nem hivatkozik a hálózat többi tagjára, ugyanis a lehetséges kapcsolatok 76,7 százaléka a valóságban nem létezik. Az adatok *standard szórása* 0,423, ami majdnem kétszerese az átlagértéknek, tehát a kapcsolatok meglehetősen egyenlőtlenül oszlanak meg a blogok között. A valóságban ez azt jelenti, hogy a blogoknak csak egy részére jellemző az egymásra hivatkozás.

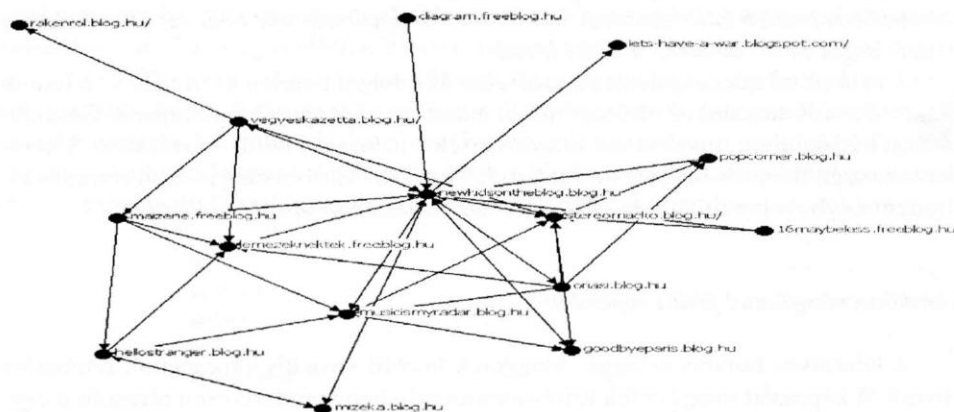
A digitális linkeket tekinthetjük bizonyos ajánlásnak vagy minőségbiztosításnak is, amit a blog szerkesztője tartalomként helyez el a saját oldalán. Ezzel azt tüzeni olvasóinak, hogy „ha engem olvastok, olvassátok ezeket is, mert jók”. A jó minősítés kétféleképpen értelmezhető: 1. „én is olvasom”; 2. „ez a blog olyan, mint az enyém”. Természetesen e kettő kombinációja is elképzelhető, ám bármelyik elegendő lehet önmagában is ahhoz, hogy ajánlásként funkcionáljon egy blogger honlapján. Mindez azt is jelenti, hogy a milliányi weboldal közül a blogger csak néhányat ajánl látogatói számára, ebből pedig az következik, hogy *a blogok közötti digitális kapcsolatok alkalmasak a hálózat szűrő funkciójának ellátására*.

Másfelől a digitális kapcsolatok lehetőséget adnak arra, hogy a különböző látogatókat azonos irányokba tereljék, figyelmüket azonos területre összpontosítsák. Amennyiben link mutat egy internetes oldalra, nő annak a valószínűsége, hogy oda eljut egy felhasználó. A linkek segítségével közös platformra lehet irányítani különböző emberek figyelmét és aktivitását.

A kutatás eredményei alapján azt állíthatjuk, hogy a vizsgált blogok esetében *adott volt a blogok közötti hálózat létrejöttének két szükséges feltétele: a linkek betöltötték a szűrés és az „összehozás” funkcióját*.

A „kommentek” révén létrejövő kapcsolatok

A kommentek aszimmetrikus kapcsolatként való megjelenítésével a következő gráf rajzolható fel az adatmátrixból:

5. ábra

A kommentek révén létrejövő kapcsolatok

Ebben a hálózatban összesen 41 ilyen kapcsolat található, azaz 41 alkalommal írt kommentet valamelyik blogger valaki másnak a blogjába. A hálózat *sűrűségének* értéke 0,195, ami azt jelenti, hogy a *lehetséges kapcsolatok 19,5 százaléka létezik a valóságban*. Ez egyszerismind annyit jelent, hogy a bloggerek igen kevés más blogban „kommenteznek”, ugyanis a lehetséges kapcsolatok 80,5 százaléka a valóságban nem létezik. Az adatok *standard szórása* 0,396, ami itt is majdnem kétszerese az átlagértéknek, tehát a kapcsolatok eléggé egyenlőtlenül oszlanak meg a blogok között. A valóságban ez azt jelenti, hogy a bloggerek egy része hajlamos „kommentezni” más blogokban, míg mások ezt jóval ritkábban teszik meg.

A „kommentezés” alapján létrejövő kapcsolatok sűrűségéből először is a hálózat felerősítő funkciójára következtethetünk, mivel a komment megírása bizonyos jelzés a többi látogató számára egy adott téma relevanciájáról. A másik oldalról megközelítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy a látogatók nagyobb valószínűséggel fognak kommenteket fűzni azokhoz a témákhoz, amelyek relevánsabbak számukra.⁶ Ebből az következik, hogy *a kommentezés az adott bejegyzések relevanciája alapján afféle kapcsolaterősítő szerepet tölt be a blogok között*.

A kommentezés még egy további fontos szerepet is betölt a bloggerek közötti kommunikációban és a kapcsolatok kialakításában: a kommentek lehetőséget adnak az egyes kommentezők számára, hogy valamilyen formában kapcsolatba lépjenek más

⁶ Ezt erősítik az interjúkban a kommentezés kiváltó okaira vonatkozó kérdésekre adott válaszok is. A leggyakoribb válasz a bloggerek részéről az volt, hogy akkor kommenteznek, ha egy cikk felkeltette az érdeklődésüket, vagy valamilyen formában érdekesnek, izgalmasnak tartják azt.

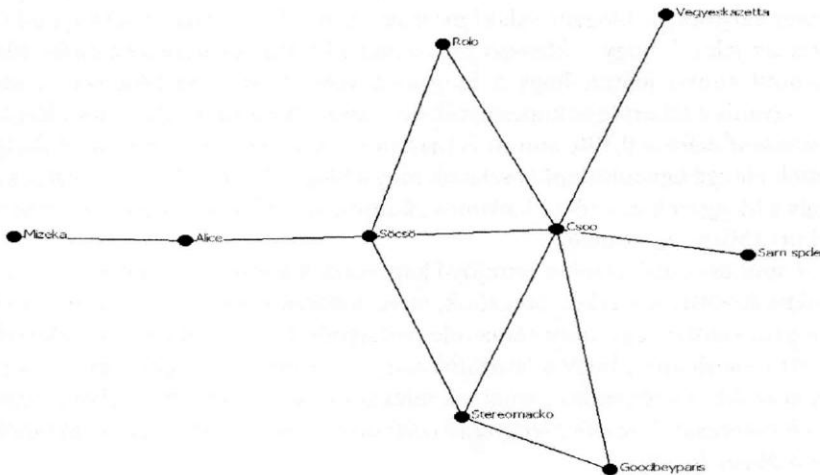
kommentezőkkel. Erre utalnak a virtuális kapcsolatok és a kommentezés összefüggésére vonatkozó eredmények: a kétféle hálózat közötti korrelációs együttható 0,7-es értéke erős kapcsolatról tanúskodik. Ebből arra következtethetünk, hogy a vizsgált bloggerek esetében a kommentezés erősítette a közösség kialakulásának lehetőségét.

Az eredmények azt mutatják, hogy mind a digitális linkek, mind a kommentek tekintetében tételezhető a kapcsolati háló létezése. A fentebbi érvelést figyelembe véve tehát azt állítom, hogy a vizsgált blogok között kialakult hálózat létezik.

A hálózat tulajdonságainak elemzésekor két dolgot emelek ki. A hálózat a linkek tekintetében 36 százalékos sűrűségértéket mutat, ami közepesnek mondható. Centralizáltsága kétségtelen, mivel az ezt tükröző érték a hálózaton belül 46 százalék. A kommentek révén felépülő hálózat – mint láttuk – kevésbé sűrű és még inkább centralizált. Mindent egybevetve tehát *nem sűrű, erősen centralizált hálózatról beszélhetünk.*⁷

A kérdőíves vizsgálattal feltárt kapcsolatok

A kérdőíves kutatás az egyes bloggerek közötti virtuális kapcsolatok feltárására irányult. A kapcsolat meglétének kritériuma az volt, hogy rendszeresen olvassák-e egymás blogjait, és azokon kommenteznek-e, valamint az, hogy váltottak-e már privát üzeneteket egymással. Csak azokat a kapcsolatokat tekintetem létezőknek, amelyeknek a meglétét mind a két fél megerősítette. Az adatok feldolgozását követően az alábbi gráfot kaptam:

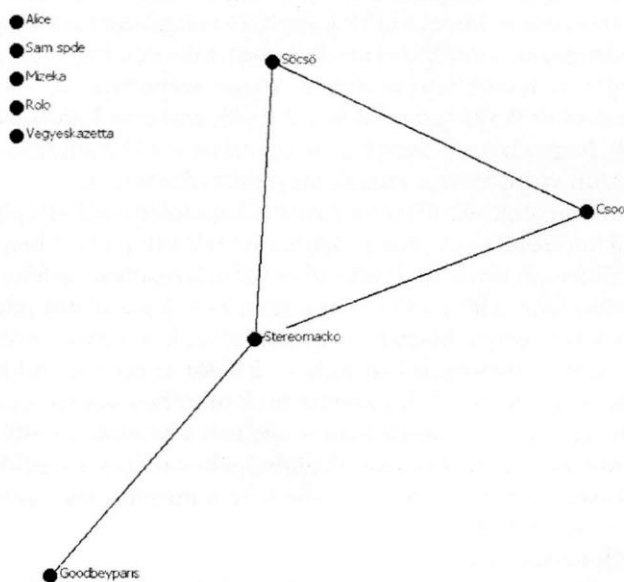
6. ábra

Visszaigazolt virtuális kapcsolatok

⁷ Feltételezésem szerint a hálózatra vonatkozó mutatók hasonlóan alakultak volna, ha a mintavételi eljáráskor más blogok kerültek volna a mintába, ám az egyes blogokra vonatkozó mutatószámok bizonyára másnak adódtak volna.

A hálózatban összesen 11 kapcsolat található, azaz a nyolc blogger között 11 alkalommal jött létre mind a két oldalról virtuális kapcsolat. A hálózat *sűrűség értéke* 0,306, ami azt jelenti, hogy *a lehetséges kapcsolatoknak körülbelül a 30 százaléka létezik a valóságban*. A bloggerek jelentős része tehát nem áll kapcsolatban a hálózat többi tagjával, ugyanis a lehetséges kapcsolatok 70 százaléka a valóságban nem létezik. Az adatok *standard szórása* 0,461, ami majdnem másfélszerese az átlagértéknek, vagyis az ilyen jellegű kapcsolatok is eléggé egyenlőtlenül oszlanak meg a bloggerek között.

A kérdőív egy másik kérdése azt firtatta, hogy a blogolás milyen hatással van a virtuális ismerkedésre. A bloggereknek meg kellett mondaniuk, hogy mielőtt ők maguk blogolni kezdtek, kit ismertek akár személyesen, akár virtuálisan a mintába került többi blogger közül. A válaszokból kiderült, hogy a blogolás megkezdése előtt igen kevés ilyen kapcsolat állt fenn közöttük. Ezt az alábbi gráf is jól mutatja:

7. ábra

Virtuális kapcsolatok a blogolás megkezdése előtt

A 6. és a 7. ábra összevetésével jól látható a blogolás előtt és az azt követően létrejött virtuális kapcsolatok arányában mutatkozó különbség. Megállapíthatjuk, hogy *a blogolás elősegíti a virtuális kapcsolatok kialakulását, ami a virtuális közösség létének egyik szükséges feltétele*.

A virtuális kapcsolati hálózat *sűrűsége alacsonynak mondható* (30 százalék), ugyanakkor a hálózatot *nagyfokú centralitás jellemzi* (50 százalék), vagyis a hálózat tagjai laza, centralizált közösséget alkothatnak. Ám a kapcsolati hálózatok megléte önmagában még nem elégséges feltétele annak, hogy a bloggerek közösségének létezését feltételezzük. Mielőtt a közösség létének vizsgálatát bemutatnám, érdemes egy rövid kitérő erejéig összehasonlítani az eddig megismert hálózatokat.

QAP korrelációs vizsgálat

A különböző kapcsolatok alapján felépülő hálózatok közötti hasonlóságok, illetve eltérések feltárásához az ún. QAP korrelációs vizsgálatot alkalmaztam.

Először a digitális linkek, illetve a kommentek alapján felrajzolt hálózatok közötti hasonlóságot vizsgáltam. Az adatok számítógépes feldolgozása alapján a *kétféle hálózat közötti korrelációs együttható* értéke 0,485 (szignifikancia: 0,00 érték mellett), ami *közepes erősségű kapcsolatra* enged következtetni. A blogok közötti linkek és kommentek által létrehozott hálózatokban az egyes szereplők hasonló helyet foglalnak el. Ez arra utal, hogy akik a saját blogjukban hivatkoznak mások blogjaira, azok gyakrabban kommenteznek is a hivatkozott blogban, vagy fordítva: a mások blogjában kommentező bloggerek gyakrabban jelenítik meg saját blogjukban a más blogokra vezető linkeket.

Másodszor a digitális linkekből, illetve a virtuális kapcsolatokból származó hálózatokat hasonlítottam össze. Mivel a QAP korreláció vizsgálatot csak azonos méretű hálózatokon lehet elvégezni, a kérdőívet azonban csak kilencen töltötték ki, a linkeket tartalmazó hálózatot is leszűkítettem erre a kilenc személyre. A két hálózat közötti *korrelációs együttható* itt 0,593 (szignifikancia: 0,00), ami erős kapcsolatot jelent, vagyis azt mondhatjuk, hogy a blogok esetében az egymásra való hivatkozások erősen utalnak a bloggerek közötti virtuális kapcsolatok meglétére, és viszont.

Végül a kommentekből, illetve a virtuális kapcsolatokból felépülő hálózatok közötti statisztikai korrelációt vizsgáltam, a kommentek hálózatát ebben az esetben is kilenceleműre szűkítve. A két hálózat közötti *korrelációs együttható* értéke ekkor 0,706-nak adódott (szignifikancia: 0.00 mellett), ami igen erős kapcsolatot jelent: a bloggerek kommentjei más bloggerek blogjain nagyban növelik annak az esélyét, hogy a két blogger között egyéb kapcsolat is kialakuljon. A hálózati aktivitás tehát közösséget hoz létre, mivel azok a szereplők, akik a kommentek tükrében sok kapcsolattal rendelkeznek, jellemzően sok virtuális kapcsolatot is ápolnak a hálózaton belül. Feltételezhető, hogy a kommentezés az esetek túlnyomó többségében időben megelőzi a virtuális kapcsolatok kialakulását, így plauzibilisnek tűnik az a megállapítás, hogy a kettő között ok-okozati összefüggés áll fenn.

Az interjúk további tanulságai

A kilenc mélyinterjú során a bloggerek motivációjára, attitűdjére, valamint egymás közti kapcsolataira vonatkozóan feltárt adalékok bemutatása meghaladná e cikk terjedelmi kereteit, ezért itt az idézetek mellőzésével csak összefoglalóan jelzem, hogy *a bloggereket elsősorban a szabad önkifejezés vágya motiválja a blog indítására*. Indítékaik között a *baráti körük számára nyújtott információközlés* igénye mellett fontos szerepet játszik az a szándék, hogy *ízlésformáló hatást fejtsenek ki tágabb környezetükre is*.

A *kapcsolatépítés* tekintetében jellemző rájuk az az igény, hogy megnyilatkozásaikra hozzájuk hasonló érdeklődésű emberektől kapjanak visszajelzéseket vagy inspiráló gondolatokat. Az így kialakuló virtuális kapcsolatokat azonban a személyes kapcsolatokhoz mérve sekélyesebbnek minősítik.

A mintában szereplő blogok többsége *tartalmilag* egy bizonyos rétegízlést képvisel, amire az újtó attitűd jellemző, legalábbis hazai viszonylatban. A bloggerek figyelnek egymásra, sokat számítanak nekik a visszajelzések. Közösségteremtő erőként összefűzi őket egymással, hogy zenei ízlésüket tükröző blogjaik tartalmilag nagyon ha-

sonlók. Bizonyos *közös normarendszer* meglétére ebben a körben egyedül a *mainstream zenei ízlés jellegzetesen visszatérő elutasítása* utal, ugyanakkor az egymás iránti kölcsönös bizalom kétségkívül fennáll. Amennyiben tehát elfogadjuk, hogy a vizsgált bloghálózaton belül létezik valamiféle közösség, hozzá kell tennünk, hogy ez nagymértékben különbözik nemcsak a hagyományos közösségektől, hanem a más típusú virtuális közösségektől is.

Összegzés

A vizsgálat eredményei a következőkben foglalhatók össze:

- létezik a blogok és a bloggerek hálózata,
- ez laza, centralizált hálózat,
- a hálózat tagjai között létrejött a társas kapcsolatok bizonyos formája, ami a közösség kialakulásának szükséges feltétele,
- a bloggerek között létezik egy bizonyos fajta virtuális közösség, melynek jellemzői
 - a közös motívumok, célok és attitűdök,
 - a bizalom a csoport tagjai között, továbbá
 - a csoporton belüli kommunikáció,
- ám ez a közösség eltér a „hagyományosabb” virtuális közösségektől az alábbi vonások tekintetében:
 - a közösségre vonatkozó normák nem egyértelműek,
 - a normák fenntartására szolgáló mechanizmusok nem azonosíthatók.

Az eredmények a minta méretéből fakadóan magára a vizsgált közösségre értenődők. Éppen ezért érdemesnek tartanám hasonló vizsgálatok elvégzését más témájú blogokon is. A hálózatok kialakulásának elemzésekor fontos információkkal szolgálhatna továbbá a viszonyos időbeli változásainak figyelembevétele is.

Kérdéses volt számomra, hogy a blogoszféra vizsgált szejletén belül az online közösség hiányával vagy pedig a közösség egy új formájával találkozunk-e. Bebizonyosodott, hogy a blogolás virtuális kapcsolatokat hoz létre azonos érdeklődésű, motivációjú emberek között, ami lehetővé teszi a virtuális közösségek kialakulását. Véleményem szerint a kutatás során sikerült azonosítani a mintában a blogoszféra általánosan jellemző vonásait, amelyek elsősorban a blogközösségek sajátjai. Ezek arra mutatnak, hogy a bloggerek más online közösségeknél általában lazább kötődésű, individualistább közösségeket alkotnak a világhálón.

Irodalom

- Adar, E. – Adamic, L. A. 2005. Tracking information epidemics in blogspace. *Proceedings of the 2005 IEEE/WIC/ACM International Conference on Web Intelligence*, 207–214.
- Anjewierden, A. – Efimova, L. 2006. Understanding weblog communities through digital traces. In *On the Move to Meaningful Internet Systems 2006: OTM 2006 Workshops*. Heidelberg, Springer Berlin, 279–289.

- Berry, W. 1993. *Sex, economy, freedom, and community*. New York, Pantheon.
- Blanchard, A. 2004. *Into the blogosphere*. Retrieved április 2008, from http://blog.lib.umn.edu/http://blog.lib.umn.edu/blogosphere/blogs_as_virtual.html
- Dennis, A. R. – Pootheri, S. K. – Natarajan, V. L. 1998. Lessons from the early adopters of Web groupware. *Journal of Management Information Systems*, 14 (4), 65–86.
- Efimova, L. 2004. Június. *Weblog networks as social ecosystems*. Retrieved április 2008, from mathemagenic: <http://blog.mathemagenic.com/2004/06/10.html#a1235>
- Figallo, C. 1998. *Hosting Web communities: Building relationships, increasing customer loyalty, and maintaining a competitive edge*. New York, John Wiley & Sons.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge, Polity Press.
- Herring, S. C. – Kouper, I. – Paolillo, J. C. – Scheidt, L. A. – Tyworth, M. – Welsch, P. – Wright, B. – Ning Yu 2005. Conversations in the blogosphere: An analysis 'from the bottom up'. *Proceedings of the Thirty-Eighth Hawaii International Conference on System Sciences*.
- Hiltz, S. R. 1984. On-line communities: A case study of the office of the future. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation.
- Hiltz, S. R. – Wellman, B. 1997. Asynchronous learning networks as a virtual classroom. *Communications of the ACM*, 40 (9), 44–49.
- ITTK-NRC 2008. *ITTK-NRC 2008*.
- Kollock, P. 1999. The Economies of On-line Cooperation: Gifts and Public goods in Cyberspace. In M. S. Kollock (ed.): *Communities in Cyberspace*. New York, Routledge.
- Matzat, U. 2004. Cooperation and Community on the Internet: Past Issues and Present Perspectives for theoretical-empirical Internet Research. *Analyse & Kritik*, 26 (1), 63–90.
- McKenna, K. Y. – Green, A. S. – Gleason, M. E. 2002. Relationship Formation on the Internet: What's the Big Attraction. *Journal of Social Issues*, 58 (1), 9–31.
- Parks, M. – Floyd, K. 1996. Making Friends in Cyberspace. *Journal of Communication*, 0021-9916/96.
- Rheingold, H. 1993. *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA, Addison-Wesley.
- Ridings, C. – Gefen, D. – Arinze, B. 2002. Some antecedents and effects of trust in virtual communities. *Journal of Strategic Information Systems*, 11 (3-4), 271–295.
- Sassenberg, K. 2002. Common Bond and Common Identity Groups on the Internet. *Group Dynamics*, 6 (1), 27–37.
- Schmidt, J. 2007. Blogging practices: An analytical framework. *Journal of Computer-Mediated Communication*, article 13.
- Sifry, D. 2007, április. *The state of the live web*. Retrieved április 2008, from <http://technorati.com/weblog/2007/04/328.html>
- Smith, A. D. 1999. Problems of conflict management in virtual communities. In Smith, M. A. – P. Kollock (eds.): *Communities in cyberspace*. New York, Routledge.
- Stewart, D. 2005. Social status in an open-source community. *American sociological review*, 70 (55), 823–842.
- Wei, C. 2004. Formation of norms in a blog community. In Gurak, S. A. (ed.): *Into the Blogosphere. Rhetoric, Community, and Culture of Weblogs*. from http://blog.lib.umn.edu/blogosphere/formation_of_norms.html
- Wellman, B. – Gulia, M. 1999. Net Surfers Don't Ride Alone: Virtual Communities as Communities. In Wellman, Barry (ed.): *Networks in the Global Village*. Boulder, Westview Press.
- White, N. (2006, július). *Blogs and Community - Some thinking out loud*. Retrieved április 2008, from www.fullcirc.com: <http://www.fullcirc.com/weblog/2006/07/blogs-and-community-some-thinking-out.htm>

Zsigó Dávid

2008-ban végzett a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karán és a Rajk László Szakkollégiumban. Diplomamunkájában az online közösségek és a bloghálózatok vizsgálatával foglalkozott. Döntésméleti, majd virtuális közösségeket vizsgáló kutatásokban működött közre, és részt vett a magyarországi Phare-program értékelésében. Jelenleg az Index Zrt. internetes divíziójának projektmenedzsere. Érdeklődési területei: az online közösségek változásai és a webalkalmazások gazdasági és kulturális hatásai.

E-mail: zsigodavid@gmail.com

Székely Levente – Urbán Ágnes

Digitális televíziós workshop az ESOF 2008 keretében

Ez év júliusában Barcelona adott otthont a nagyszabású ESOF 2008 (*The EuroScience Open Forum*) találkozónak, ahol többek között a digitális televíziózásról is hallhattak az érdeklődők.

Az ESOF két évente jelent találkozóhelyet Európa tudósai számára, akik számos tudományterületről verbuválódnak, hogy megosszák egymással kutatási eredményeiket, elősegítve ezzel az egyetemes és különösen az európai tudományos élet fejlődését. A cél valóban nemes, és a megvalósítás sem lebecsülendő, hiszen az idén július 18. és 22. között megrendezett konferencián tengernyi programból választhattak a jelenlevők. Ezek egyike volt a COST 298 (*Participation in the Broadband Society*) páneurópai kutatási program által koordinált, digitális televíziózással foglalkozó workshop, amelyen Magyarország több résztvevővel is képviseltette magát. A COST (*European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research*) különböző tudományterületeken indít programokat, amelyek elsősorban a kutatói hálózatok kiépülését, a tudás áramlását kívánják elősegíteni, ezek sorában a négy éven át futó COST 298 program a széles sávú kommunikáció és az információs technológiák terjedésének trendjeit, következményeit vizsgálja.

A workshop célja az volt, hogy a digitális televíziózást több irányból, az üzleti szereplők, a fogyasztók és a közpolitika oldaláról vizsgálva áttekintést adjon a technológia terjedésének európai tapasztalatairól. A kezdő előadást a workshop vezetőjétől és szervezőjétől, a COST 298 program elnökétől, Bartolomeo Sapiótól hallhattuk, aki röviden bemutatta a program felépítését, vázolta a technológia, a felhasználók és a környezet viszonylatában felmerülő feladatokat, majd egy másik prezentáció keretében megadta az esemény alaphangját a digitális televíziózás rejtjelmeibe bevezető előadásával.

Miben különbözik a digitális televíziózás a hagyományostól azonkívül, hogy a jel digitális formában érkezik a háztartásokba? (Az igazi digitális televízió persze az volna, ha nem lenne közbeiktatva az ún. set-top-box, amely az analóg tévék esetében a digitális jelek átalakításával teszi lehetővé a vételt.) A felhasználó oldaláról közelítve a digitális technológia elsősorban minőségben jelent látványos javulást az analóg megoldásokhoz képest (amit e sorok írója tapasztalatból nem tud megerősíteni). Több csatorna vételére nyílik lehetőség, gazdagabb audio- és videoszolgáltatások érhetők el, és nem utolsósorban lehetőség adódik különféle interaktív szolgáltatások igénybe vételére (pl. *online bankolás, böngészés, vásárlás*). A fogyasztói szokások átalakulását és új üzleti modellek megjelenését tekintve egyaránt új távlatokat nyithat, ha új alkalmazások jelennek meg egy televíziós platformon. Egy másik, szlovén és olasz kutatók közös projektjét összefoglaló előadásában, ami ugyanezen a workshopon hangzott el később, Sapiro a digitális televíziózás kormányzati szolgáltatásaival (*T-government*) foglalkozott, felvil-

lantva a közeljövőt, amikor kényelmesen, a karosszékből lehet majd ügyeket intézni sorban állás nélkül.

Urbán Ágnes, a Budapesti Corvinus Egyetem adjunktusa összefoglalta a digitális átállás eddigi európai tapasztalatait, kiemelve a technológiaváltásban élen járó országokban megfigyelhető különbségeket. Azokat az országokat és digitális televíziózásuk működési modelljét, ahol már lezajlott a digitális átállás, összehasonlította azokkal, ahol ez még folyamatban van, és rávilágított, hogy a működőképes modellek önmagukban nem másolhatók, nincs „egyetlen legjobb út” (*one best way*). Az átállás sikerét befolyásolják az ország jellemzői, a televíziós piac felépítése és az átálláskor jellemző technológiai adottságok. Néhány évvel ezelőtt például nem volt kérdés, hogy milyen tömörítési szabványt érdemes választani, a most átálló országokban azonban komoly dilemmát jelent a döntéshozók számára, hogy a régebbi, kiforrottabb MPEG-2 vagy az újabb MPEG-4 szabvány bevezetése mellett döntsenek-e. Az üzleti modellek országonként különbözők: míg például az Egyesült Királyságban csak ingyenes, Hollandiában csak fizetős csomagokat kínálnak.

Habár a DTT (*Digital Terrestrial Television*) korszerű technológiának számít, máris számos kihívás éri például az IPTV (*Internet Protocol Television*) vagy a kábeles szolgáltatások oldaláról. A DTT egyik legjelentősebb versenyhátránya, hogy nincs olyan exkluzív tartalom, amely csak ezen a platformon jelenne meg. Tovább gyengíti a DTT kilátásait, hogy az üzleti modellek sem egységesek. Ami mégis pozitívan befolyásolhatja a terjedését, az egyrészt a jelenleg még alig működő interaktív szolgáltatásokban rejtőzhet, másrészt a nagyfelbontású televíziós képek sugárzása (*High-Definition Television, HDTV*) révén elérhető minőségjavulás győzhet meg sokakat, hogy álljanak át a digitális televíziós szolgáltatásokra.

A magyar „kontingenst” erősítette a BME-ITTK két munkatársa, Csótó Mihály és Kollányi Bence, akik előadásukban a Magyarországon is hamarosan esedékes digitális átállás társadalmi vetületeivel foglalkoztak. Mondanivalójukat az innovációk terjedésére kidolgozott rogersi S-görbe elemzéséből kiindulva fejtették ki, amely a különféle infokommunikációs eszközök (pl. telefon, televízió, internet stb.) elterjedésének leírására is alkalmas, és lehetőséget ad a terjedési sebességek összehasonlítására. A problémákat az okozza, hogy az új eszközök egyre gyorsabban terjednek el, miközben nem biztos, hogy a társadalom egésze készen áll a fogadásukra, ráadásul a lemaradó csoportok nem jellemezhetők pusztán szociodemográfiai alapmutatókkal, lemaradásukban nagy szerepük van az attitűdöknek is. Ebből adódóan nehéz egyféle receptet kínálni, az egyes csoportokat különbözőképpen lehet és kell megszólítani.

A magyarországi helyzetet bemutatva a digitális tévé- és rádióműsorok földfelszíni sugárzására kiírt tender kapcsán az előadók kitértek a politikai döntéshozók felelősségére is. Mint ismeretes, a Magyar Országgyűlés ad hoc bizottsága az első körben érvénytelenítette a pályázat eredményét, a Nemzeti Hírközlési Hatóság megismételt pályázati értékelését azonban később mégis elfogadta a politikai vezetés. Az előadás legfontosabb üzenete az volt, hogy az analóg adás beszüntetése igen heterogén társadalmi csoportokat érint, így nagy felelősség hárul a törvényhozásra, amelynek fontos szerepet kellene betöltenie a kifinomult információszolgáltatási lehetőségek megteremtésében.

Emiliano Trerè, az udinei egyetem PhD hallgatója az olaszországi egyetemi Net Tv-vel kapcsolatos tapasztalatokról számolt be. A gyorsan fejlődő technológiának kö-

szönhetően egyre újabb fogalmakkal találkozhatunk, fontos tehát megjegyezni, hogy a Net Tv nem azonos az IPTV-vel. Míg az utóbbi az internetes (IP-alapú) technológiával terjesztett televízióadás, addig a Net Tv horizontális kezdeményezés, amely a felhasználók részvételére és az általuk létrehozott tartalmakra épít.

Olaszországban 2003-ban kezdtek megalakulni az egyetemi Net Tv-állomások, és mára már szép számmal képviselik magukat (*UniversityTV, AltraTV, Extracampus, uniMedia, UniversoTV, Webz.it, Campus Network*). Helyzetüket és lehetséges jövőjüket komplex, kvalitatív és kvantitatív eljárásokat ötvöző módszerrel vizsgálták, arra a kérdésre keresve a választ, hogy ezek a próbálkozások lehetnek-e olyan sikeresek, hogy országos méretűvé váljanak. A kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy amennyiben hálózatosodás révén sikerül úrrá lenniük a finanszírozási és szervezeti problémákon, ez a lehetőség fennáll, ellenkező esetben azonban csupán laboratóriumi kísérletek maradnak.

Nyíró Nóra, a Budapesti Corvinus Egyetem PhD hallgatója az internethasználattal és a televízió nézéssel eltöltött idő kapcsolatát vizsgálta. Sokakat foglalkoztató kérdés, hogy az internetpenetráció növekedése vajon milyen hatással van a tévénézésre, oka-e az internet megnövekedett szerepe a tévénézéssel eltöltött idő csökkenésének? Vajon a nemzetközi tapasztalatokhoz hasonlóan megfelelően Magyarországon is mind jobban elválik-e egymástól az „internetes” és a „televíziós” társadalom, kannibalizálja-e a televíziót az internet? Ezeket a kérdéseket a közönségek és a technológiák harcaként is fel lehet fogni, szembeállítva egymással az *online* és az *offline* közönséget, illetve a televíziót és az internetet.

Az előadó a közvetített tartalom alapján kétféle televíziózást és kétféle online fogyasztást különböztetett meg. A televízió megőrző szerepét abban az esetben, ha a közönség erős bevonódását biztosító és nagy képernyőt igénylő tartalmakról van szó (ilyenek például a filmek); ezt kiegészítheti az internet, ha valamilyen extra információra van szükség (például a futballmeccsek közvetítésekor); míg a párhuzamos fogyasztás esetén a televízió könnyen háttérbe szorulhat, és az online fogyasztás előtérbe kerülése mellett kialakulhat bizonyos háttértelevíziózás; végül a rövidebb videotartalmak esetében (például a filmelőzetesek megtekintésénél) egyértelműen az online környezet válik uralkodóvá.

Hasonló témában hallgattuk meg az egyik leglátványosabb előadást, amelyet Jakob Bjur (Göteborgi Egyetem, Svédország) prezentált a videotartalmak fogyasztásáról. Egy svédországi online kérdőíves vizsgálat eredményein mutatta be, hogy a videotartalmak fogyasztásának milyen technológiai és demográfiai jellegzetességei vannak. Az életkor az egyik meghatározó tényező: az idősebbek a televíziót részesítik előnyben, míg a fiatalabbak jóval többször használnak internetes platformokat, és 20 százalékkal több videotartalmat fogyasztanak. Figyelemre méltó eredmény, hogy a 16–30 éves korosztályban az összes nézett videotartalomnak mindössze 66 százalékát teszi ki a televíziózás, a fennmaradó rész egyéb nézési formákhoz kötődik (pl. letöltés, letöltés nélküli *streaming*, videokazetta- vagy DVD-használat). A másik meghatározó változó a nemi hovatartozás: a férfiak inkább fogyasztanak videotartalmakat, mint a nők, és ezen belül is nagyobb a nem televíziós platformok (jellemzően az internet) használatának az aránya. Nem meglepő, hogy a hozzáférés is meghatározó tényező: a gyorsabb internet a webes tartalmaknak, a gazdagabb csatornakinálata a televízióknak kedvez.

Mindez azt jelenti, hogy a televíziózásra szánt idő csökken ugyan, de a videotartalmak fogyasztásával eltöltött idő összességében növekszik az internetes megoldásoknak köszönhetően. Az internet szerepét jól mutatja, hogy a 16–25 évesek egyharmad része az internetről letöltve nézte meg „A szökés” (*Prison break*) című sorozatot, és jelentős közönsége van a televízióban még nem, de az interneten már hozzáférhető más sorozatoknak is – ilyen például a „Hősök” (*Heroes*) című sorozat.

Sebastian Egger (Telekommunikációs Kutatóközpont, Bécs) az interaktív mobiltelevíziózás témakörében mutatott be egy érdekes kísérletet. Ennek során a társas interakciót vizsgálták egy speciális készülékkel, amely 32 felhasználó számára tette lehetővé a mobiltelefonon való tévézést úgy, hogy eközben egymással különböző módokon (hang, text, videó) tarthatták a kapcsolatot.

A mobiltelevíziós tartalmakat a kísérlet résztvevői sokkal szórakoztatóbbnak találták úgy, hogy közben élményeiket megoszthatták egymással. Ugyanakkor beszámoltak nehézségekről is: a mobilkészülékek – jórészt a kijelző mérete miatt – nem tették lehetővé az igazán kényelmes tévézést és ezzel párhuzamosan a textalapú csevegést is. Másrészt nem mindenkinek vált be az effajta többcsatornás kommunikáció és médiafogyasztás (*multitasking*), nehéz volt koncentrálni, a figyelmet megosztani.

A kiemelt előadásokon kívül még számos más érdekességgel is megismerkedhettek a workshop résztvevői. Nicoletta Vittadini, az OssCom Média- és Kommunikációkutató Központ kutatója például egy kvalitatív kutatás eredményeiről számolt be, és bemutatta az olaszországi tapasztalatokat a digitális televíziózás területén. Katia Mihailova Szófiából (University of National and World Economy) a közszolgálati televíziózást érő kihívásokat elemezte, különös tekintettel arra, hogy miként tudják megtartani közönségüket a közszolgálati műsorszolgáltatók. Ciprusi előadók a digitális televíziós technikának a diszlexia sikeres kezelésére való alkalmazását mutatták be.

Összességében egy jól sikerült, bár túlságosan is feszített programú workshopon vehettünk részt, ahol az összefoglaló előadásokon kívül színes egyedi kísérletekről is hallhattunk. Az előadások kifejezetten hasznosnak bizonyultak a témában kevesebb tapasztalattal rendelkezők számára is, és az előadások után kialakult kötetlen szekcióbeszélgetések során is számos érdekes gondolat került felszínre.

Annyi biztos, hogy az Európai Unióban hamarosan le fogják kapcsolni az analóg sugárzás képzeletbeli főkapcsolóját. Az eddigi tapasztalatokból látszik, hogy többféle úton is el lehet indulni, ami nem feltétlenül erősíti a DTT esélyeit a többi versengő technológia mellett. Az előadásokból és a szakmai beszélgetésekből kiderült, hogy a terület szakértői meglehetősen szkeptikusak a DTT jövőjét illetően, hiszen nincsenek számottevő technológiai előnyei a többihez (például az IPTV-hez vagy a kábeltelevízióhoz) képest, és tartalmi vonatkozásban sem tud sok újat kínálni.

Kapcsolódó linkek:

Az ESOF2008 weblapja: <http://www.esof2008.org/>

A COST weblapja: <http://www.cost.esf.org/>

András Ferenc

Zsuzsanna Kondor: Embedded Thinking

Multimedia and the New Rationality

Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2008.

A történelem során a filozófiát számtalanszor és számtalan módon temették már. A kortárs gondolkodók közül talán a 2007-ben elhunyt Richard Rorty a legismertebb arról a gyakran hangoztatott nézetéről, hogy a modern, demokratikus gondolkodásmódtól teljesen idegen a tradicionális filozófia tradicionális kérdésfeltevése. Meglátása szerint különösen az igazságkereső programok futottak vakvágányra. A filozófusok megrendíthetetlennek hitt igaz rendszerei sorra relativizálódtak. Rorty a *Philosophy and the Mirror of Nature* bevezető soraiban így fogalmaz: „Filozófiai tanulmányaim kezdetén meglepetéssel töltött el, ahogy a filozófiai problémák – új feltevések vagy szótárak eredményeként – megjelentek, eltűntek vagy alakot váltottak.” Amint jeleztem, Rorty nincs egyedül a hagyományos metafizika és episztemológia válságára figyelmeztető diagnózisával, sőt, korunk sincs kitüntetve e tekintetben. Egyszerű számtani művelettel megállapítható, hogy ha valamit gyakran temetnek, akkor az egymást követő temetéseket újabb és újabb újjászületések kell, hogy kíséreljék, mert – eltekintve az öröklét homályos kategóriájától – ahány elmúlás, annyi élet, és fordítva. A kérdés magától adódik: Vajon honnan meríti erejét az a kényszer, hogy a megválaszolhatatlannak ítélt, filozófiai tartott kérdéseket – explicit vagy implicit formában – ismételten feltegyük? S ami az én szempontomból itt és most különösen fontos: Vajon a megújuló kérdésfeltevések mikor tekinthetők újnak? Hol húzódik az a határ, amelyet átlépve már újjászületésről és nem a régi továbbéléséről beszélhetünk? Szerényebb megfogalmazásban: Melyek azok a karakterjegyek, amelyeket felfedezve biztosan tudjuk, hogy új ösvényen járunk?

Úgy vélem, ezek az általános kérdések nyújtják a legtágabb keretet, amelybe Kondor Zsuzsanna *Embedded Thinking* című kötetének tematikája illeszthető. A szerző nem marad adós a fenti kérdéseinkre adandó válasszal, s nem is várokoztatja az olvasót. Előszavának első mondatában kijelenti, hogy a kommunikációs technika, illetve technológia perspektívája az, ami a hagyományos filozófiai vizsgálódásokat új megvilágításba helyezheti. Vajon mi jogosítja fel a kommunikációs technika és technológia perspektíváját ilyen előkelő és központi szerepre? E kérdésre adott válasz a szerző kutatási projektjének kiindulópontja, amelyet tömören foglal össze McLuhan mára szállóigévé vált mondata: „A médium maga az üzenet” (*The medium is the message*). Egyrészt nem túlzás azt állítani, hogy a könyv alapvető törekvése a mcluhani mondat implicit összefüggéseinek, az összefüggések szükségszerű vagy esetleges mivoltának feltárása. Másrészt azonban ez az állítás mégis túlzás, mivel olyan érvek és szereplők is a vizsgálódások előterébe kerülnek, amelyek vagy akik szorosan véve korántsem tartoznak a mcluhani világhoz.

¹ Rorty, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Ford. Boros János. Princeton, Princeton University Press, xiii. *Pragmatikus filozófia*. 1998. Pécs, Jelenkor Kiadó, 139.

² És végpontja.

Fentebb a „kutatói projekt” kifejezést használtam. A mű négy részének s ezen belül tizenöt fejezetének ugyanis alapvetően azon konferencia-előadások szövegei tekinthetők a fő szervező erőinek, amelyeket a szerző *A 21. század kommunikációja* elnevezésű, Nyíri Kristóf nevével fémjelzett, nagy ívű, nemzetközi és rendkívül színes program rendezvényein adott elő. A program 2001. januárjában indult a Magyar Tudományos Akadémia és a *T-Mobil* (2004-ig: *Westel Mobil Rt.*) együttműködésének keretei között, s immár a végéhez közeledik. Valamennyi olyan kötetnek, amely előadások füzérét tartalmazza, elsőként azzal a természetes kritikával kell szembenéznie, hogy az egyes anyagok közti összefüggés, a fejezetek egymásra épülése, az érvelések következetessége vajon milyen minőségben valósul meg. Az egységesség effajta követelményének a kötet egyértelműen megfelel. Sőt, az egységesség a könyv kiemelkedő erénye. Mindez egyrészt arra a természetes összhangra utal, amely a szerző egyéni kutatási logikája és *A 21. század kommunikációja* program tematikája közt észlelhető. E program – műfajából és számos úttörő jegyéből adódóan – a teljesség igényével lépett fel abban az értelemben, hogy véges időkeretek között, meghatározott elemű konferencia-, illetve rendezvénysorozaton belül a társadalomtudomány lehető legtöbb kurrens területét igyekezett beemelni a kutatás hatókörébe. *A 21. század kommunikációja* eléggé szélesen merített ahhoz, hogy kielégítő tematikai keretet biztosítson az *Embedded Thinking* irányadó logikájához, e tekintetben nem maradt hiányzó láncszeme a gondolatmenet koherenciájának. Másrészt az sem tekinthető véletlennek, hogy azok a fejezetek, amelyek *A 21. század kommunikációja* című program indulása előtt születtek, valamint azok, amelyeket a szerző eredendően nem ennek a programnak a rendezvényeire szánt, szervesen illeszkednek egymáshoz. E szerves kapcsolat egyértelműen arra utal, hogy a kötet fejezetei korántsem a különféle kutatóprogramok menetét tükrözik, hanem sokkal inkább a szabadon kutató személy útkeresésének az állomásai.

A könyv egységes mivoltát azonban mindenekelőtt az mutatja, hogy az előadások sorrendje valamiféle letisztulási folyamatot tükröz. Ez a letisztulás elsősorban a lehetőségek és a szükségszerűségek közötti arány jellemzője. Mit is értsünk ezen? A végéről kezdem.

Felfogásom szerint egy filozófiai mű karakterét elköteleződéseinek határozottsága, erejét pedig elköteleződéseinek védhetősége nyújtja. Olvasatomban az *Embedded Thinking* legmarkánsabb elköteleződése a Lakoff-modell mellett való állásfoglalás. Különösen a modell következő aszimmetriája figyelemreméltó: „... a konceptuális struktúra azért létezik, és azért értelmes, mert a prekonceptuális struktúrák léteznek, és értelmesek.” Bizonyosnak tűnik, hogy a modell tarthatósága alapvetően meghatározza az *Embedded Thinking* központi téziseinek tarthatóságát. Kondor a Lakoff-modellben, valamint Pierre Jacob és Marc Jeannerod reprezentációs elméletében valami olyasmire bukkant, ami saját kutatási útjának – közvetve vagy közvetlenül – szinte minden lépését érinti. Legigéretesebbnek azonban mégsem az a széles felület tűnik, ahol a kötet számai a modellhez kötődnek, hanem azok a pontok, ahol az *Embedded Thinking* következtetései a modellt erősíthetik. Amennyiben a kötetben felmutathatók olyan érvek,

³ „...conceptual structure exists and is understood because preconceptual structures exist and are understood.” Lakoff, George 1990. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago–London, University of Chicago Press, 267. *Embedded Thinking*, ix.

amelyek a Lakoff-modellt, illetve Jacob és Jeannerod vizuális elméről szóló reprezentációs elméletét támogatják, annak hatása messzire visszhangzik. Márpedig nyilvánvaló, hogy nem pusztán arról van szó, miszerint Lakoff, Jacob és Jeannerod kutatásai alátámasztják az *Embedded Thinking* téziseit, hanem mindez fordítva is igaz.

A konceptuális struktúra létrejötte, kialakulásának mikéntje például a kortárs analitikus filozófia egyik központi kérdése. Donald Davidson a probléma kapcsán így fogalmaz: „Többféle szótár is rendelkezésünkre áll, hogy leírjuk a tudattalan természetét, a gondolkodás, az intencionális cselekvés leírására pedig ott a mentalista szótár; ami hiányzik, az a közbülső lépés leírasi módja. „Davidson-t a saját gondolatmenete végül is arra vezette, hogy a nyelv, a gondolkodás, a fogalmak megszületéséhez szükségszerű és minimális követelménynek tartsa a társas jelleg feltételezését, s ezzel egyidejűleg elvesse a szubjektív-objektív tradicionális felosztást. Nem kétséges, hogy az *Embedded Thinking* ennél szélesebb körű és jóval összetettebb követelményrendszert tart szükségesnek – s az objektivista álláspontot értelemszerűen úgyszintén tarthatatlannak ítéli.

Jól látható, hogy a probléma mögött miféle csapda rejtőzik. A hiányolt közbülső elemet leíró szótár akkor és csak akkor állhat rendelkezésünkre, ha már megtettük azt a lépést, amelynek épp a keletkezése felől érdeklődünk. A közbülső lépés tehát sorrendben nem a második, hanem éppenséggel az első, pontosabban a nulladik. Másképp fogalmazva: a szótárírás általános szabályát kellene megadni úgy, hogy ne köteleződjünk el valamely kitüntetett szótár használatára mellett, vagyis a leíráshoz ne használjunk semmiféle szótárt. Lehetséges ez? Milyen nyelven íródik a szótárírás nyelve? Vajon szolgálhat-e szótárral a közbülső lépés leírásához egy olyan Lakoff-modell, amelyet kiegészítünk Kondornak a nyelv multimediális-képi eredetét valló nézetével? Meglátásom szerint a kötet legerősebb, legígéretesebb és a továbbiakban is sok kiaknázzható lehetőséget rejtő része az, amelyben a szerző Lakoff, Jacob és Jeannerod kognitivisták szótárát párosítja saját multimediális képelméletével.

Amikor korábban arra utaltam, hogy a kötet egységes mivoltát elsősorban az mutatja, hogy az előadások sorrendje bizonyos letisztulási folyamatként áll előttünk, akkor jeleztem, hogy ez a letisztulás mindenekelőtt a lehetőségek és szükségszerűségek közti arány jellemzője. Az első három rész fejezetei lehetőségeket tárnak fel, nyitott értelmezési felületet teremtenek. Olyan, a kommunikációfilozófia számára kulcsfontosságú fogalmak elemzésére, meghatározására, illetve jellemzésére kerül itt sor, mint például az írásbeliség, a logosz, a mítosz, a realitás és a virtualitás, a társas-individuális létezési mód. Az a folyamat rajzolódik ki előttünk, amelynek során egyfelől a gondolkodó ember fokozatosan veszít kommunikációs lehetőségeiből, másfelől az uralkodóvá váló kommunikációs forma elkerülhetetlenül rányomja saját formai bélyegét, illetve szűrőjét a közölni kívánt információs tartalomra.

A kötet XX. századi, kulcsfontosságú alakjai, különösen Wittgenstein, Heidegger, Hajnal, Lakoff, Jacob és Jeannerod, a szerző olvasatában osztoznak azon nézetükben, hogy a nyelvhasználat, az írásbeliség és az ehhez kapcsolódó fogalomalakítás szükség-

⁴ „We have many vocabularies for describing nature when we regard it as mindless, and we have a mentalistic vocabulary for describing thought and intentional action; what we lack is a way of describing what is in between.” Davidson, Donald 2001. *Subjective, Intersubjective, Objective*. „The Emergence of Thought”. Oxford, Clarendon Press, 128.

képpen eltorzít valamit, amiről – a kommunikáció uralkodóvá vált, tradicionális eszközén keresztül – csakis jelentős információvesztéssel alkothatunk képet. Kondor szerint ezt a beszűkülést és torzulást a dinamikus fejlődő és mára már számos alternatív vagy kiegészítő lehetőséget biztosító kommunikációs technológia képes kezelni, sőt, kiküszöbölni. E tekintetben az *Embedded Thinking* szelleme osztozik A 21. század kommunikációja projekt célkitűzésével, amelynek alaptéziseiről Nyíri Kristóf a következőképp fogalmaz: „A mobil, interaktív, multimediális kommunikáció visszatérést jelent, magasabb szinten, a kommunikáció őseredeti, kevésbé elidegenedett formáihoz.” Magasabb szinten: „Mivel a tudás kontextusba ágyazódó információ, a mobilkommunikáció pedig markánsan szituációfüggő s ezzel kontextusteremtő, a mobil információs társadalom várhatóan a tudás s nem a pusztán információ társadalma lesz.”

A könyv „Képek és szavak” (*Images and Words*) című harmadik részében már változik a hangnem: sokkal kevésbé van szó értelmezési lehetőségekről. A képek szerepéről kifejtett nézetek mögött erős érvek állnak, s amennyiben az érvek tarthatók, az első két rész fogalomelemzése sem csupán interpretációs lehetőségek többé, hanem igazolható történeti folyamatba ágyazódó tények, jelenségek induktív feltárásával állunk szemben.

Bevezető soraimban utaltam a tradicionális filozófia tradicionális kérdésfeltevésének válságára, amelyet többen többféle szempontból diagnosztizáltak. Jelentős kortárs gondolkodók vélik úgy, hogy a válság oly mélyen gyökerezik, oly mértékben kezelhetetlen, hogy ez a hagyományos filozófia végét jelenti. Az *Embedded Thinking* diagnózisa szerint a problémák döntő többsége visszavezethető egy adott kommunikációs technika túlzott dominanciájára, s ezen keresztül a kommunikációs lehetőségek beszűkülésére. Vajon mi történne, ha radikálisan megváltoznának kommunikációs lehetőségeink, bővülne kommunikációs eszköztárunk? A kérdés korántsem hipotetikus, hiszen tagadhatatlan, hogy e tekintetben korunk lényegi változások színtere. E változásokkal vajon megszűnnek, vagy pedig új megfogalmazást nyernek az emberi mivoltunk legalapvetőbb jegyei után kutató kérdések?

Az *Embedded Thinking* oldalait lapozva többnyire ezek a kételyek, gondolatok kísérik, azonban szeretném felhívni a figyelmet a kötet azon üzenetére is, amellyel szemben kevésbé lehetnek kételyeink. A filozófia eredendő feladatai közé nem csupán az emberi lét alapjait feszegető kérdések megfogalmazása tartozik, hanem az emberi tudás összegzése, a különféle diszciplínák eredményeinek szintetizálása is. A kötet azzal a kísérletével, hogy az egyes tudományos részterületek szótárait összhangba hozza; hogy egy adott viszonylatban felmerülő problémát képes egy másik terület sikeres megoldási javaslatai alapján kezelni, elkötelezi magát nemcsak a kommunikáció, hanem az emberi gondolkodás „őseredeti, kevésbé elidegenedett formája” mellett is.

⁵ Nyíri Kristóf (szerk.) 2007. *Mobiltársadalomkutatás. Paradigmák – Perspektívák*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – T-Mobile, 8.

Gyenes Fruzsina

A wifi-falu programról

Interjú Maradi Istvánval, a Magyar Telekom
műszaki vezérigazgató-helyettesével

Gy. F.: Miért támogatta a Magyar Telekom a wifi-falu programot?

M. I.: Ez a kezdeményezés, vagyis hogy a széles sávú internet eljusson a hátrányos helyzetű vidékeken élő családokhoz is, összhangban van a vállalat elképzeléseivel. Szeretnénk ezekre a területekre is elvinni a Telekom internetszolgáltatását, de ez nem mindig könnyű. Érthető, hogy fölkarolásra érdemesnek gondoltuk a wifi-falu ügyét. Megtetszett a program szelleme és a szervező, az Internet Terjesztéséért Alapítvány lelkesedése is. Olyan technológiát alkalmazunk, amelynek kezelésében otthonosan mozog a Magyar Telekom: mi elvisszük az adott településre a vezetékes technológiát, és onnantól wifi-vel biztosítják a széles sávú internetszolgáltatást.

Gy. F.: Milyen támogatást nyújtott a cég a program megvalósításához?

M. I.: A Magyar Telekom a saját eszközeivel és technológiájával egy kifejezetten erre a célra létrehozott, speciális megoldást dolgozott ki azokban a falvakban, amelyeket az alapítvány megnevezett, a kapcsolat végpontjához pedig az alapítvány szereltette fel a vezeték nélküli kommunikációhoz szükséges berendezéseket. A konstrukciót az alapítványon keresztül 2009 végéig az érintett, igen szerény körülmények között élő fogyasztóknak adományozzuk.

Gy. F.: Az egyeztetések során milyen technológiai, jogi, üzleti és egyéb problémák merültek fel?

M. I.: Az egyik legfontosabb feladat megszerezni az épülettulajdonosok beleegyezését ott, ahol a WiFi-antennát szeretnénk elhelyezni. Ez nem is olyan egyszerű például egy bolt, egy templomtorony vagy egy községháza esetében. Az engedélyek megszerzésében sokat segített az alapítvány. Emellett adódott egy sor műszaki természetű feladat is, például kábelfektetés, villámvédelem, folyamatos áramellátás, de ezeket megoldottuk. És persze sok nehézséget okozott az állandó versenyfutás az idővel.

Gy. F.: Hogyan illeszkedik ez a program a Magyar Telekom támogatási rendszerébe?

M. I.: A Magyar Telekom Magyarországon az elsők között csatlakozott az Európai Uniónak az e-befogadást ösztönző kezdeményezéséhez, melynek célja a hátrányos helyzetű csoportokhoz tartozó állampolgárok, köztük az idősek, a fogyatékosok és a romák segítése és integrálása a hátrányaik leküzdésében való szerepvállalással. Emellett elköteleztünk vagyunk az információs társadalom szélesítése, a digitális szakadék csökkentése, az információs társadalom előnyeinek, hasznainak népszerűsítése mellett. A Magyar Telekom – amellett, hogy a digitális írástudás elterjesztéséért tevékenykedik – több célzott projektben is részt vesz, amelyek az e-befogadást segítik. Ebbe a tevékenységbe illeszkedik a wifi-falvak alapítványon keresztül való

támogatása is. A mi segítségünk mindig akkor a leghatékonyabb, ha a saját termékünk, szolgáltatásunk révén nyújthatunk támogatást. A wifi-falu esetében ez teljes mértékben megvalósul.

Gy. F.: Piacépítésnek is tekinti a cég ezt a programot?

M. I.: Ez a program távol áll a direkt profitszerzés lehetőségétől. A WiFi-s internetet hátrányos helyzetű családok fogják használni, és róluk aligha a nyereség és a piac jut eszünkbe. A Telekom abban lát fantáziát, hogy a program támogatásával tágítani tudja a digitális kultúrával megbarátkozók körét. Azok a gyerekek, akik most számítógéphez, internethez jutnak, később természetes módon fognak használatba venni egy sor világhálós szolgáltatást. Ilyen lesz például az e-ügyintézés és még számtalan más szolgáltatás is, amelyeknek a hátterét a távközlés adja. Ezzel a programmal azt az elvet támogattuk, hogy mindenkinek esélye legyen eljutni a digitális világhoz. Ha ma egy nehezebb sorsú család gyermeke nem fér hozzá ezekhez a lehetőségekhez, csökkennek az esélyei a munkaerőpiacon.

Gy. F.: Vajon azok közül, akik most internethez jutnak, a támogatási szerződés lejárta után hányan fogják továbbra is használni?

M. I.: Nem lehet tudni, hogyan alakul a számuk, amikor majd fizetni kell a szolgáltatásért. De a tapasztalat szerint az, aki belekóstol az internetbe, nehezen szakad el tőle. Persze lesz, aki az ingyenes szakasz után lemond róla, de a többség életébe véglegesen be fog költözni. A felmérések azt mutatják, hogy a háztartásokból nem azért hiányzik az internet, mert az emberek elleneznék, hanem mert még ki sem próbálták. De ha túllépve az első akadályon megismerkednek vele, olyanná válik számukra, mint a vezetékes víz vagy a villany, és az erre fordítandó összeget félre fogják tenni.

Gy. F.: Hogyan formálódhat a wifi-falu működési modellje 2009 után?

M. I.: Ha az alapítvány ügyszeretete és a Telekommal való jó viszonya megmarad, akkor szívesen folytatjuk a támogatást. Mi adjuk a műszaki tudást, s ehhez a lelkesedést és a lendületet a partnernek kell hozzátennie. A puszta technológia mit sem ér a lélek nélkül. Ezt éppen az eddigi együttműködésünk bizonyította. Láttam a fényképeken, ahogyan az alapítvány munkatársai nehéz sorsú embereket tanítottak az internet használatára.

Mikecz Dániel

Kreatív ipar: a tehetség haszna

A Canadian Board on Conference 2008. augusztusi jelentése a kanadai kulturális iparral foglalkozik. Az alábbi cikkben a jelentés kapcsán írunk a kreatív gazdaságról, a kulturális iparról.

Az informatika és az informatikához, az internethez kötődő ágazatok mellett egyre inkább az ún. kreatív ágazatok, a kreatív munkahelyek kerülnek a jövő trendjeit fürkésző tudósok és társadalomtervezők érdeklődésének homlokterébe. Ez a mozgás nyilvánvalóan kapcsolatban áll azzal, hogy az információs társadalmat egyre kevésbé azonosítják az internettel vagy az informatikával. Az új technológiákat és az új tudás birtokosait, a programozókat és az informatikusokat körülvevő csodálat és rajongás elmúltával a stratégiai dokumentumokban, tervezetekben az elkövetkező évek során egyre gyakrabban találkozhatunk majd a „kreatív gazdaság”, a „kreatív ipar” és a „kreatív dolgozók” kifejezésekkel.

A kreatív iparral vagy a kreatív gazdasággal kapcsolatban az első problémát magának a fogalomnak a definíciója okozza, hiszen a legkülönbözőbb ágazatokban lehet szükség kreatív munkára, ugyanakkor a kreatívnek tekintett munkahelyeken sokszor rutinfeladatokat, fordításokat végeznek: elég, ha a Magyarországra kiszervezett informatikai munkákra gondolunk. A témával foglalkozó szakirodalomban gyakran egymás szinonimájaként jelenik meg a „kreatív” és a „kulturális” ipar, ill. gazdaság, ugyanakkor – ahogy az idézett jelentés leszögezi – a kulturális ipar a mérnöki és tudományos tevékenységek mellett a kreatív ipar egyik forrása.

A meghatározás (és a fogalomhasználat) további nehézségét az okozza, hogy a fogalommal a várostervezés, a kultúrátámogatás és a foglalkoztatás területén is találkozhatunk, ami nem csoda, hiszen a koncepció lényegéhez tartozik ezeknek az első hallásra talán távolinak tűnő területeknek az összekapcsolása. A legegyszerűbb meghatározásnak Hesmondhalgh definíciója tűnik, aki szerint a kulturális iparágak azok, amelyek közvetlenül részt vesznek a társadalmi jelentések szimbólumok és szövegek formájában való előállításában. A kanadai jelentés szerint a kreatív gazdaság az alábbi trendek érvényesülése folytán válik egyre nagyobb jelentőségűvé:

- a társadalom öregedése: nagyobb igény a kulturális javak fogyasztására, multi-kulturalitás,
- a széles sávú internet elterjedése, az internetezéssel töltött idő meghosszabbodása,
- „long tail” hatás: a kisebb piaci szegmensek hatékonyabban elérhetők az internet révén,
- a fogyasztói csoportok hálózatosodása,
- a szellemi javak közkinccsé tételének felgyorsulása és olcsóbbá válása az új kommunikációs technológiák révén.

A kreativitás és a kultúra gazdasági hasznosítása, az azokhoz kötődő iparágak terjeszkedése azonban nem csupán a társadalmi-kulturális mozgások eredménye, legalább ilyen fontos lehet az európai versenyképességet a távol-keleti vagy észak-amerikai rivá-

lisoktól féltő politikai stratégia is. Ebből az aspektusból a kreatív ipar koncepciójába egy kis etnocentrikus „piszok” kerül, bár nem ez az egyedüli probléma, ahogy azt a bécsi székhelyű European Institute for Progressive Cultural Policies konferenciaanyaga is jelzi. Monika Mokre hozzászólása tanulságos lehet a kreatív iparágakkal foglalkozni kívánó magyaroknak is. A szerző az osztrák kultúratámogatási hagyományok nézőpontjából vizsgálja Ausztria kreatív gazdaságának helyzetét, amely éppen a központosított kultúrafinanszírozás miatt nem képes a valódi innovatív tevékenység ösztönzésére, ehelyett végül a nagyobb cégek fölözik le az állami pénzeket is.

A konferencia anyagának szerkesztői beköszöntője figyelmeztet: a kultúra „iparosításának” veszélyeire már Adorno és Horkheimer is felhívták a figyelmet *A felvilágosodás dialektikája* című könyvükben. Bár a Frankfurter Iskola leghíresebb teoretikusainak kritikája egy demokratikusabb kultúrafelfogás közegében kevésbé lehet érvényes, a kultúrának nemcsak a végtermékeit, hanem az alapjait (tehetség, társadalmi tőke, innovatív érzék) is nemzetgazdasági (adott esetben háborús) célok alá rendelő politika mélyrehatóbb kockázatokkal, az egyén kognitív szabadságának megszűnésével járhat.

SZEMLE

Kollányi Bence – Rab Árpád Szörény

Informatika az oktatásban

Michael A. Peters: Globalizáció és a nyitottság értéke a felsőoktatásban (Globalization and the Virtues of Openness in Higher Education)

Global-e, 2008, II. évfolyam, 2. szám

URL: <http://global-ejournal.org/2008/08/29/globalization-and-the-virtues-of-openness-in-higher-education/>

Naponta olvashatunk híreket arról, hogy újabb kormányzat, nemzetközi szervezet vagy oktatási intézmény teszi le voksát a nyílt forráskódú szoftverek mellett. A szabad forráskód, a nyitott innováció és a szabadon hozzáférhető tartalmak jelentik az új kulturális termelés alapjait. A cikk szerzője az új szabványok kapcsán az egyetemi tudástermelésben lezajló változásokat mutatja be. Példaként a Harvard Egyetemet említi, ahol az idei év tavaszán elfogadott intézeti politika szerint az egyetemi kutatók publikációit szabadon hozzáférhetővé kell tenni az egyetem honlapján.

Andreev, D. A.: A litván egyetemi felsőoktatás a transzformáció szemszögéből (University Education in Lithuania in the Context of Transformation)

Russian Education & Society, 2008, L. évfolyam, 6. szám

URL: <http://mesharpe.metapress.com/link.asp?id=110918>

Bár Litvániának jók a mutatói a felsőfokú oktatás alapstatisztikái terén, rendre utolsóként teljesít a tanult anyag hasznosíthatóságának rangsorában. A formális oktatás ezen csődjét az információs társadalom építésére kidolgozott új nemzeti stratégia segítségével igyekeznek megoldani. A litván szakemberek a transzformációt helyezik a középpontba, és véleményük szerint minőségi egyetemi oktatás nélkül nem képzelhető el információs társadalom.

Mouza, Chrystalla: Lappal tanulni: egy kísérlet végrehajtása és eredményei egy hátrányos helyzetű városi iskolában (Learning with Laptops: Implementation and Outcomes in an Urban, Under-Privileged School)

Journal of Research on Technology in Education, 2008, XL. évfolyam, 4. szám

URL: <http://www.iste.org>

A szerző és munkatársai laptop számítógépek tanulási alkalmazásának hatását vizsgálták egy alacsony költségvetésű kisebbségi iskola életében, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel tanároktól és diákoktól egyaránt gyűjtve adatokat. Egy laptopok nélkül tanuló osztályt használva kontrollcsoportként klasszikus hatáselemzést végeztek. A kvantitatív adatok nem mutattak ki szignifikáns különbséget a két csoport között, a kvalitatív eredmények azonban a motiváció és az aktivitás nagymértékű növekedését tükrözték. A laptopot használó osztályban ugrásszerűen javult az íráskészség és a számolási készség.

Társadalom és fejlesztés

Thomas, Dianne H.: **A digitális megosztottság, avagy mit kell tanítani a szegény területeken lévő iskolákban?** (The Digital Divide: What Schools in Low Socioeconomic Areas Must Teach)

Delta Kappa Gamma Bulletin, 2008, LXXIV. évfolyam, 4. szám

URL: <http://www.deltakappagamma.org>

A cikkben ismertetett kutatás fókuszában a Mississippi forrásvidékének iskolái álltak. A szerző a szegényebb vidéki térségek és a gazdagabb városi régiók iskoláit és tanulóit vizsgálta. A vizsgálat kiterjedt a számítógéphez való hozzáférésre, a használati szintekre és a tanulók képességeire. A cikk legfőbb tanulsága az, hogy bár a fizikai elérés szintjén jelentősen csökkent a digitális megosztottság, hatalmas másodlagos, tudásbeli és használatbeli szintkülönbség mutatható ki a módosabb rétegek javára. Napjainkban egyre több felől nyer bizonyítást az a megjósolt trend, hogy az eszközök önmagukban nem fogják megszüntetni a társadalmi különbségeket.

M. van Doodewaard – Arjan de Jager: **Az APAC e-társadalmi programja Ugandáért** (APAC's E-Society Programme for Uganda)

The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries, 2008, IX. évfolyam, 34. szám

URL: <http://www.ejisdc.org/ojs2/index.php/ejisdc/article/view/492>

Uganda egyik tartományában egy nemzetközi projekt keretében informatikai eszközök segítségével javítják a helyi kormányzat és a civil szektor közötti kapcsolatot. Wilson óta közismert, hogy a kormányzati és a civil szektor közötti kapcsolat az ország fejlődésének egyik meghatározó tényezője. A cikket jegyző szerzőpáros egy olyan modellt ismertet, melynek alapján a modern IKT-eszközök segítségével javul a helyi szereplők között a kommunikáció, miközben a szereplőkben erősödik a demokráciatudatosság.

Integráció és az IKT

Rubaii-Barrett, Nadia – Wise, Lois Recascino: **A fogyatékosok hozzáférése az e-kormányzati szolgáltatásokhoz: egyes államok gyakorlatának empirikus elemzése** (Disability Access and E-Government: An Empirical Analysis of State Practices)

Journal of Disability Policy Studies, 2008, IXX. évfolyam, 1. szám

URL: <http://dps.sagepub.com>

A különféle fogyatékkal élők az USA-ban érvényben levő szövetségi és állami szintű szabályozások ellenére is nehezen érik el az elektronikus kormányzati szolgáltatásokat. A szerzőpáros alapos elemzésnek vetette alá a különböző államok demográfiai, politikai, adminisztratív és gazdasági jellemzőit, hogy feltérképezze, vajon mitől függ az elérhetőség színvonala. Egyedüli kemény változónak az adott állam konkrét támogatási politikáját találták. Azokban az államokban, ahol világosan rögzítették a célokat és a felhasználható eszközöket, kimutathatóan jobb volt a fogyatékosok helyzete a hozzáférés tekintetében, míg a felsorolt többi változó nem játszott szignifikáns szerepet.

Ono, Hiroshi – Zavodny, Madeline: **Bevándorlók, angol nyelvtudás és digitális megosztottság** (Immigrants, English Ability and the Digital Divide)

Social Forces, 2008, LXXXVI. évfolyam, 4. szám

URL: <http://socialforces.unc.edu>

A szerzők az 1997 és 2003 közötti időszakot vizsgálva arra keresték a választ, hogy az IKT-eszközök használata az USA-ban mennyiben befolyásolja a bevándorlók társadalmi integrálódását. A kutatás várható eredménye volt, hogy a bevándorlók hozzáférése az IKT-eszközökhöz általában alacsonyabb szinten áll, meglepő viszont az a megállapításuk, hogy a jelzett időszakban a digitális megosztottság nem csökkent, sőt, növekedett. Ez azért is különös figyelmet érdemel, mert az infokommunikációs eszközök használatának szintje szignifikáns pozitív összefüggést mutat a felhasználók angol nyelvtudásával.

Hiessen, Victor – Looker, E. Daine: **Az infokommunikációs technológiák használatának összefüggései a kulturális centrummal a kanadai fiatalok körében** (Cultural centrality and information and communication technology among Canadian Youth)

Canadian Journal of Sociology, 2008, XXXIII. évfolyam, 2. szám

URL: www.cjsonline.ca

Az adatokkal gazdagon ellátott és illusztrált cikk a kisebbségkutatás és a digitális szakadéokra vonatkozó vizsgálatok érdekes ötvözeteként foglalkozik az őslakos kanadai népcsoportok és leszármazottjaik helyzetével az IKT számukra biztosított elérhetősége szempontjából. A szerzők három országos adatbázisból kinyert szekunder adatok segítségével értékeli az IKT-eszközöknek a kulturális centrumtól való távolságot csökkentő hatását. Az infokommunikációs eszközök segítenek megérteni az egyes csoportok rétegződését és más-más értékeit. Ezt a hatást kimutathatóan gyengíti, hogy azok a fiatalok, akik jobban követik a kisebbségi kulturális tradíciókat, kevésbé integrálják saját életvitelükbe az IKT-eszközök felhasználását.

Közösség

Morten Rask: **A wikipédia terjedelme és gazdagsága: a wikipédia csak a gazdag országok sajátja?** (The reach and richness of Wikipedia: Is Wikinomics only for rich countries?)

First Monday, 2008, XIII. évfolyam, 6. szám

URL: <http://www.uic.edu/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/2046/1970>

A szerző izgalmas elemzésében a wikipédia nemzeti változatainak jellegzetességeit veti össze. Mivel a legnagyobb ingyenes online enciklopédiában szereplő szócikkek megalkotása közösségi munka eredménye, az együttműködések száma és minősége valamiféle speciális indikátorként tükrözi az adott ország kulturális jellemzőit. A cikkben megfogalmazott feltételezések szerint az egyes országok fejlettsége nagymértékben meghatározza, hogy milyen módon formálódnak az adott nyelven a wikipédia szócikkei.

Suely Fragoso et al.: **Kutatási technikák megtanulása a *Second Life*-ban: háromdimenziós többfelhasználós virtuális környezetek (MUVEs) mint metakutatási területek (Learning to Research in *Second Life*: 3D MUVEs as meta-research fields)**

International Journal of Education and Development using ICT, 2008, IV. évfolyam, 2. szám

URL: <http://ijedict.dec.uwi.edu/viewarticle.php?id=467&layout=html>

A szerzők egy virtuális játék felhasználásával végrehajtott kísérletet mutatnak be. A fiatal brazil kutatók az etnográfiai vizsgálatok sajátos módszereit, többek között a részt vevő megfigyelést és a kérdőíves felmérést alkalmazták a fogyasztói viselkedés elemzésére a *Second Life* online közösségi világában. A cikkben ismertetett kutatás egyúttal kiváló példája a játékok komoly célokra való felhasználásának, a részt vevő kommunikáció szakos egyetemi hallgatók ugyanis itt egy módszertani kurzushoz kapcsolódó gyakorlat keretében virtuális környezetben sajátítják el a kutatási technikákat.

Mobil eszközök és helyfüggő szolgáltatások

Paul F. O'Brien: **A mobil helyzetérzékeny rendszerek valamiféle lehetséges ontológiája (An Ontology For Mobile Situation Aware Systems)**

Australasian Journal of Information Systems, 2008, XV. évfolyam, 2. szám

URL: <http://dl.acs.org.au/index.php/ajis/article/view/454>

A mobil tartalomszolgáltatásban egyre nagyobb szerephez jut az információk hely- és helyzetalapú szűrése. A felhasználók viselkedésének modellezése a helymeghatározás mellett közelebb vihet új és korábbiaknál hatékonyabb szolgáltatások kialakításához. A szerző alapos irodalmi áttekintés után izgalmas jövőkép felvázolásával mutatja be az új fejlesztéseket a gyakorlatban. Az olvasó számára a technikai részletek mellett a helyfüggő szolgáltatások szituációelméleti megalapozása miatt is érdekes lehet az írás.

S. Martin – E. Sancristobal – R. Gil – M. Castro – J. Peire: **Szabad mozgás az egyetemen: helyfüggő szolgáltatások alkalmazása (Mobility through Location-based Services at University)**

International Journal of Interactive Mobile Technologies (IJIM), 2008, II. évfolyam, 3. szám

URL: <http://online-journals.org/i-jim/article/view/276>

A helyfüggő szolgáltatások tesztelésére a kutatók sok esetben választanak egyetemi környezetet. A rendszerint tömörszerűen elhelyezkedő, meghatározott funkcióval rendelkező épületekből álló egyetemi kampusz ideális terepet jelent az innovatív megoldások kipróbálásához. Az egyetemi fejlesztőcsapatok számára ezek a terek ráadásul sok esetben ingyenesen érhetők el. A cikkben ismertetett kutatás az oktatás korszerűsítését, a szolgáltatások javítását tűzte ki célul. A kifejlesztett rendszer Wifi- és RFID-technológiákra építő helymeghatározással gyűjt információt az oktatók aktuális hollétéről. Az információk hatékony felhasználásával jelentősen leegyszerűsödik a diákok és tanáraik közötti találkozási megszervezése, s az oktatás egésze rugalmasabbá és nyitottabbá válik.

„Elköszöntő”

Kedves Olvasó!

2005 nyarán vettem át folyóiratunk, az *Információs Társadalom* főszerkesztői teendőit Z. Karvalics Lászlótól, a BME-ITTK akkor leköszönő tudományos igazgatójától. Ez pedig az utolsó szám, amit még főszerkesztőként jegyzek, mivel idén szeptembertől már nem dolgozom tovább a folyóirat tudományos hátországát adó ITTK-ban, tehát én is átadom a stafétabotot. A folytonosságot és a zökkenőmentes megjelenést azonban garantálja, hogy a lapot azok a kollégák viszik tovább, akik az utóbbi időben egyébként is a munka dandárját végezték: Gyenes Fruzsina lapmenedzser és Rohonyi András lektor, rovat-szerkesztőink (Molnár Szilárd, Székely Levente, Borovitz Tamás, Kollányi Bence és Rab Árpád), valamint a mindenkor vendégszerkesztők (Simon Éva, Bak Árpád, Molnár Szilárd, Galántai Zoltán, Alföldi István és leggyakoribb vendégként Demeter Tamás). Köszönet nekik fáradtságos munkájukért és állhatatosságukért – jó volt együtt dolgozni! Arra vagyok a legbüszkébb, hogy a lap minden száma időben megjelenhetett, nem kellett összevont számokat kiadnunk – ezért külön köszönettel tartozom előző lapmenedzserünknek, Horváth Andreának, aki hatékony rendszert épített ki a lap köré, hogy minden olajozottan működjön, így ezt már „csak” működtetni kellett.

A *privacy* témakörével foglalkozó 2005/2. különszámmal együtt összesen 14 lap-számot állítottunk össze együtt, ez a folyóirat összes eddig megjelent számának körülbelül a fele. Témáink között szerepelt többek között a kutatás-fejlesztés-innováció, az e-közigazgatás, az információs társadalom kritikája és jövője, valamint az e-befogadás. A szívemnek legkedvesebb szám talán az információs társadalommal kapcsolatos doktori kutatási témákat bemutató 2007/2. szám volt, a legizgalmasabb cikk pedig a kínai munkások mobiltelefonálási szokásait bemutató írás a 2007/4. számban.

Ebben a három és fél évben több fontos előrelépés is volt a lap életében. Ezek közül a legfontosabbak: terjeszteni kezdtük a kiadványt újságárusoknál is, és a 2008/1. számtól kezdve szerepelünk a *Thomson Reuters* indexeiben (*Social Sciences Citation Index*, *Social SciSearch*, *Journal Citation Reports/Social Sciences Edition*). Időközben kialakult és megszilárdult állandó rovataink struktúrája (tanulmányok, konferencia-beszámoló, olvasás közben, infinit hírlevél, kutatási jelentés, szakmai klub, szemle), és az utóbbi időben szinte mindig tematikus tartalommal jelentkeztünk. Legnagyobb adósságunk, hogy a folyóirat minden egyes régebbi száma teljes egészében elérhető legyen az interneten: bár elég régóta dolgozunk rajta, hogy visszamenőleg megszerezzük szerzőink hozzájárulását cikkeik elektronikus közléséhez, eddig még nem sikerült mindent megoldanunk – ennek a feladatnak az elvégzése így az utódomra maradt.

Végezetül pedig néhány szó arról, hogy a közeljövőre, vendégszerkesztők bevonásával, már elterveztünk két önálló tematikus számot: egyet az információs társadalom fenntartható fejlődésének kérdéseiről, és egy másikat a könyvtárak szerepéről. Mindkét téma igen közel áll a saját érdeklődési területeimhez is, így bízom benne, hogy ezek a számok el is fognak készülni.

Mivel tervezem, hogy vendégszerkesztőként még visszatérek, hadd búcsúzzam el így: Viszontlátásra! Jó olvasást!

Pintér Róbert, főszerkesztő (2005–2008)

CONTENTS

Lectori salutem!

Pierre Lévy

New responsibilities of intellectuals in the epoch of communication

(Nouvelle responsabilité des intellectuels)

In his short article published in *Le Monde Diplomatique – Hungary*, Pierre Lévy deals with the responsibility of intellectuals, from the perspective of recently emerging hypertextual communication in digital networks. The article raised considerable attention among Hungarian thinkers, too. Here, we re-publish his article together with comments of several renowned Hungarian experts and scientists working in various fields. In order to illuminate the background of some key concepts in this context, we also include a short reading list on Lévy's new meta-language, noo-sphere, and the social functions of intellectuals.

Keywords: responsibility of intellectuals, hypertext, networks, meta-language, noo-sphere

8

COMMENTS ON PIERRE LÉVY'S „NEW RESPONSIBILITIES OF INTELLECTUALS IN THE EPOCH OF COMMUNICATION”

István Alföldi

The role and responsibility of intellectuals

12

András Benczúr

Comments on the responsibility of intellectuals

15

György Bógel

Unlimited responsibility?

18

Péter Csermely

Information explosion and collective intelligence – and their significance in Hungary

21

Ders Csaba

Some thoughts on the role of symbolic systems in architecture and in the culture of shaping our environment

24

Pál Tamás

Flaws in the role of intellectuals

29

BACKGROUND

Enikő Pajor

Recommended resources on Pierre Lévy's ideas

33

CLASSICS

William McDougall

The Group Mind

The editorial committee of *Information Society* presents here, as a matter of curiosity in the history of science, excerpts from the introduction of renowned psychologist William McDougall's book titled *The Group Mind*, originally published in 1920, wherein the author polemizes with the views of his contemporary, equally renowned sociologist Robert Maciver.

Due to present-day co-ordinated activities of nearly one and a half billion human beings and their various groups interconnected using the Internet, we are witnessing the revival of the question of the ontological status of the „group mind”, as a challenging counterpoint to the latest discourses. The excerpts are interpreted by László Z. Karvalics.

Keywords: Group mind, William McDougall, Robert Maciver

43

ESSAYS

László Z. Karvalics

Can we see the wood for the trees? – On the meaning and the indispensability of the notion of information community

(In the wake of a bygone scholarly debate)

How can we model the incorporation of individual contents of consciousness into community patchworks existing above the individual level? The author approaches the question from a new angle, considering the derivability of differences not only equally important as that of identities but indispensable: he argues that both differences and identities can be traced back to the same common underlying mechanism. He points out that the informational configurations by which information communities can be defined may originate from four layers, i. e., combinations of physical attributes, combinations of individual contents of consciousness, combinations of cultural codes and contents, and reflective notions of groups, while the alterity of behavioural patterns may be interpreted by the nodes of concurrence of information communities.

Keywords: information community, identities and differences, cultural code, attributes, group mind, William McDougall, Robert Maciver

46

Krisztián Pete

On the Nature of Social Conventions

Social conventions play a fundamental role in the coordination of any kind of social action. The ability to identify the underlying conventions would considerably help in investigating the changes of social practices induced by the evolvement of the information society. This paper seeks to explore the nature of conventions, keeping in mind their basic features determined by our everyday conception of conventionality. David Lewis proposed an elaborate definition of social conventions though numerous objections raised against it remained unanswered. Invoking collective intentionality to support the definition is of no use because the theories of collective intentions developed by Searle, Bratman, and Gilbert, cannot account for one or more of the features required of conventions. The author argues that „naturalizing” the conventions is no feasible solution, either. First, according to the naturalist approach, a convention would be the product of a natural process, which means it would lack reflection. Second, this conception is absolutely non-intentional whereas conventions could only evolve among intentional agents. The author proposes an informal definition which characterizes conventions partly in line with Lewis’s original motivation, partly in accordance with common human intuitions concerning conventions, while, avoiding lewisian overformalization of the concept, can solve most – if not all – of the problems arising in the theoretical frameworks discussed in the paper.

Keywords: social conventions, information society, collective intentionality, naturalized theory

73

Paolo Jedlowski

Memory and Sociology: Themes and Issues

This article describes the basic framework of the field of sociology of memory. It offers an overview of themes and issues around (1) the social aspects of individual memory; (2) collective memories; and (3) cultural attitudes towards memory. Such issues are relevant today from the perspective of sociology of time, and the author demonstrates some theoretical problems that arise and some directions in which they can be further developed. But such issues are also relevant in social discourse and in shaping individual and collective identities: their comprehension helps to investigate continuity and discontinuity in social life, as well as current conflicts and cultural ties.

Keywords: commemoration, culture, identity, individual and collective memory

100

RESEARCH REPORTS

Dávid Zsigó

Hidden communities of blog-networks

115

CONFERENCES

Levente Székely – Ágnes Urbán Digital television workshop at ESOF 2008	132
--	-----

BOOK REVIEW

Ferenc András Zsuzsanna Kondor: Embedded Thinking	136
---	-----

INFINIT NEWSLETTER

Fruzsina Gyenes WiFi villages	140
Dániel Mikecz Creative industries: the benefits of being talented	142

REVIEW	144
--------	-----

Farewell	148
----------	-----

English summaries of the papers	149
--	-----

„Nem a »hiperdokumentumok« elérése, nem a közös digitális memória és nem is a kollektív intelligencia (amit nem is értek pontosan) és az erre épülő új lehetőségek kiaknázása a központi kérdés, hanem az, hogy a »világhálóval« egyénileg vagy kisebb-nagyobb, akár az egész világot átfogó közösségekként egészséges vagy egészségtelen szimbiózisban fogunk-e élni” (Benczúr); vagy „Az emberi kollektív intelligencia fejlődése előtt fantasztikus új technikai lehetőségek nyíltak meg. A számítógépes hálózatok, a digitalizált információ, a villámgyors kommunikáció korában élünk. Egymással összekapcsolt dokumentumok, nagy adatbázisok formájában a szemünk előtt épül az emberiség közös digitális memóriája. Mi magunk is építjük, akkor is, amikor nem gondolunk erre: a hálóra kitett dokumentumokkal, a bennük elhelyezett linkekkel mi magunk is szőjük az óriási hálót. A kérdés az, hogy mire képes ez a háló, mit tudunk vele kezdeni, illetve mit tud »ő« önmagával kezdeni”

(Bögel György)

„A rendelkezésre álló és a megalapozott döntésekhez szükséges információ kezelésére az emberi agy logikusan gondolkodó bal féltékéjének kognitív kapacitása (amely az átlagos, nem zseniális urak esetében 4-6, a hölgyek esetében ennél valamivel több, 5-8 információ párhuzamos észben tartását és értékelését teszi lehetővé) igenesak elégtelen. Hogyan lehet ezen a helyzeten javítani? Információfeldolgozó kapacitásunk bővítésének első lépcsőfoka a képekben gondolkodó, mintázatokat képző, integratív jobb agyfélteke bekapcsolása. Az információkat helyesen összegző képek minimum két nagyságrenddel tolják ki a párhuzamosan kezelhető információelemek körét”

(Csermely Péter)

„Edward Bernays, Freud bécsi születésű unokaöccse, aki 1919-ben nyitotta meg New York-i irodáját, a »tömegbefolyásolás« mesterségének professzionális szintre emeléséhez használta kiindulópontnak a csoporttudat irodalmát: »Ha megértjük a csoporttudat mechanizmusait és motívumait, lehetővé válik a tömegek ellenőrzése és irányítása, megfelelően azon szándékunknak, hogy erről ők ne szerezzenek tudomást.« Ezen az áttételen keresztül a csoporttudat egykori irodalma napjainkban is élő hagyomány, mert a médiaipar döntéshozói, a nagyvállalatok kommunikációs hadoszlopai és a politikai marketing királycsinálói túlnyomórészt a mai napig könnyen befolyásolható foules-t látnak a fogyasztók és a választók tömegeiben, és választásaikat sokkal inkább alapozzák a Le Bontól kölcsönzött primitív ösztönlény képére, mint a sokkal differenciáltabb, korszerű szociálpszichológiai modellekre”

(Z. Karvalics László)

Ára: 800 Ft